

KONSTITUSIYA

HÜQUQUNUN

MÜQAYISƏLİ ƏSASLARI

Rəşid Əliyev©

Rəşid Əliyev© 2014 Bu materiala dair hər hansı və bütün hüquqlar müəllifə məxsusdur.

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	3
Konstitusiya və Konstitusiya hüququ.....	5
Konstitusionalizm	11
Azərbaycanın Konstitusiyası.....	23
President sistemi	39
Müqayisəli konstitusionalizm	63
Konstitusiya icraatı: tarix və beynəlxalq təcrübə.....	75
Konstitusiya icraatını həyata keçirən qurumlar	84
Konstitusiya icraatı proseduraları və şikayətlər	102
Konstitusiyanın şərh.....	109
Konstitusiya icraatının əhəmiyyəti və qarşılaşdığı çətinliklər	143
Konstitusionalizm və hüququn aliliyi	154
Hüquqi yazıya giriş – bəzi mühüm qaydalar	161
Mülkiyyət hüququ. Mülkiyyət nədir?.....	167
Hüququn İqtisadi Analizi.....	175

GİRİŞ

2004-cü ilin təqribən iyun ayında xoş xəbər aldım – mən Avropada yerləşən universitetlərin birində Müqayisəli Konstitusiya Hüququ üzrə Magistr proqramına daxil olmuşam. Çox sevindirirdim. Ancaq bu sevincim konstitusiya hüququ ilə deyil, Avropa ölkələrinin birində tələbə olmaq imkanı qazanmağımla bağlı idi. O zaman düşündüm ki, konstitusiya hüququ mənim oxuya biləcəyim hüququn ən darıxdırıcı və maraqsız sahələrindən biridir. Magistr proqramında oxuduğum zaman isə bu fikrim kökündən dəyişdi. Əgər düzgün tədris edilərsə və öyrənilərsə, konstitusiya hüququ olduqca maraqlı fəndir.

Konstitusiya hüququ, əsasən, ictimai məsələləri əhatə edir. Yəni elə məsələlərdir ki, onlar ancaq hüquqşünaslar üçün deyil, bütöv cəmiyyət üçün böyük maraq və əhəmiyyət kəsb edir. Biz hansı şəxslərin fərdi məlumatlarını uzun müddət saxlaya bilərik? Nə üçün jurnalistin bəzi məhdudiyyətlər çərçivəsində “yalan danışmaq” hüququ var? Nə üçün Prezidentin və Milli Məclisin səlahiyyətləri Konstitusiyada geniş sadalanır? Nə üçün qanunlar digər normativ-hüquqi aktlardan üstündür? Və sair və ilaxır... Bunlar hamısı konstitusiya hüququ çərçivəsində öyrənilən məsələlərdir.

Konstitusiya hüququ dinamik və daim inkişafda olan elmdir. Hər kəsin bu elmin inkişafına töhfə vermək hüququ var – Sizin də. Daim “niyə”, “nə üçün” və sair kimi sualları verin: Nə üçün məhkəmə məhz bu cür qərar verdi? Məhkəmə bu işi başqa nə cür həll edə bilərdi? Bəlkə məhkəmənin qərarı düzgün deyil və məhkəmə hansısa bir amili nəzər almayıb? Müasir hüquq təhsil metodlarını nəzərə alaraq, Sizin bu fənnin öyrənilməsindən götürə biləcəyiniz ən vacib dəyər konstitusiya hüququ məsələləri barədə düşünmək və təhlil etmək bacarığınızdır. Mahiyyət etibarilə konstitusiya hüququ dərsi düşünmək və təhlil etmək bacarıqlarının inkişafına yönəlmişdir.

Hesab edirik ki, konstitusiya hüququnu öyrənməyiniz Sizin bir şəxs və vətəndaş kimi inkişaf etməyinizə və digər şəxsləri və vətəndaşları daha yaxşı anlamağınıza yardım edəcək. Bu materialda olmasa da, misal üçün, söz azadlığı mövzusunun daha yaxşı öyrəndikdən sonra anlayacaqsınız ki, “doğru sözləri qorumaq üçün yalan sözləri də qorunmalıdır” (ingiliscə: *we protect bad speech in order to protect good speech*).

Bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə konstitusiya hüququ məhz məhkəmə qərarlarının, xüsusən də konstitusiya məhkəmələri və ya oxşar funksiyaları yerinə yetirən məhkəmə orqanlarının qəbul etdiyi qərarların təhlili üzərində

qurulmuşdur. Biz ümid edirik ki, Azərbaycanda da konstitusiya hüququ elmi və onun tədris edilməsi məhz bu istiqamətdə inkişaf edəcəkdir.

Bu kitab konstitusiya hüququnun tədrisində istifadə olunmaq üçün idealdan uzaqdır. Onun daha dolğun və məzmunlu olması üçün söylərimizi davam etdirməyə çalışacağıq. Hər bir halda ümid edirik ki, bu kitab Azərbaycan konstitusiya hüququnun inkişafına töhfə verəcək. Əgər bu material barədə hər hansı qeydləriniz (o cümlədən materialda buraxıla bilən səhvlər barədə), suallarınız və ya konstruktiv iradlarınız varsa onları bu emailə yazma bilərsiniz: rashid.aliyev@remells.com

Hörmətlə,

Rəşid

1. Konstitusiya və Konstitusiya hüququ

Konstitusiyanın əhəmiyyəti

SİZİN ÜÇÜN KONSTITUSİYA NƏDİR? Yəqin, siz konstitusiyanın digər qanun və qaydalardan üstün olduğunu bir deyil, bir neçə dəfə eşitmişiniz. Onu da eşitmişiniz ki, konstitusiyamız insan hüquq və azadlıqlarını təmin edir və s. Bunlar hamısı, əlbəttə, düzdür. Ancaq sualımız konstitusiyanın praktiki əhəmiyyəti – xüsusən də adi vətəndaş kimi sizin həyatınıza təsiri – barədədir. Gündəlik həyatımızda, hətta hüquqşünas kimi fəaliyyətimizdə konstitusiya tez-tez istinad etməsək də, konstitusiyanın həyatımızda əhəmiyyəti böyükdür. Eyni zamanda konstitusiyanın gündəlik həyatımıza təsiri olması üçün onun sadəcə mövcudluğu yetirəli deyil.

Konstitusiya genişdir

Konstitusiya hüququ sahəsində ixtisaslaşan hüquqşünaslardan başqa, digər bir çox hüquqşünaslar nadir hallarda öz praktikalarında konstitusiya istinad edir və ya onun əsasında hər hansı praktiki-hüquqi məsələləri həll etməyə çalışırlar. Onlar üçün konstitusiya daha çox diqqət mərkəzində olan Mülki Məcəllə və s. kimi konkret normativ-hüquqi aktlardır. Bu, sadəcə Azərbaycanda deyil – demək olar ki, dünyanın bütün inkişaf etmiş dövlətlərində belədir. Səbəb isə odur ki, konstitusiya (xüsusən də onun insan hüquq və azadlıqlarına aid olan hissəsi) çox geniş və mücərrəd müddəalardan ibarət olan sənəddir və konstitusiya icraatı istisna olmaqla, bu cür geniş müddəalara istinad edərək hər hansı praktiki işi həll etmək əksər hallarda mümkün deyil.

Misal olaraq, fərz edin ki, sizin böyük bağçanız var. Ancaq bu ərazini hasarla ayırmamısınız və bu səbəbdən yaxınlıqdakı sakinlər yollarını qısaltmaq üçün bağçanızdan maneəsiz keçirlər. Siz isə bağçanızdan keçid kimi istifadə olunmasını istəmirsiniz. Əgər siz bu sakinlərə qarşı sadəcə konstitusiya əsasında iddia qaldırırsanız, yəqin ki, iddianızın əsasını Konstitusiyanın 29-cu maddəsində təsbit olunan “mülkiyyət hüququ” təşkil edər. Ancaq sakinlər də savadsız deyillər: onlar iddia edərlər ki, Konstitusiyanın 28.III (azadlıq hüququ) maddəsinə əsaslanaraq onlar sizin ərazinizdə azad hərəkət etmək hüququna malikdirlər. Konstitusiyaada olan bu maddələrə baxın – yalnız həmin maddələr əsasında yuxarıda verdiyimiz hipotetik işi həll edə bilərsinizmi? Özü-özlüyündə

bu maddələr sizə heç nəyi aydın şəkildə demir¹. Bu məqsədlə də hüquqşünas adətən daha konkret normalara diqqət yetirir. Məsələn, Mülki Məcəlləyə: orada bu mübahisəni tənzimləyə biləcək normalar var.

Ancaq bütün bunlar konstitusiyanın əhəmiyyətini azaltmır. Konstitusiya bir sıra cəhətinə görə həyatımızda böyük rol oynayır. Ən azından konstitusiyanın mövcudluğu və onun mühüm prinsipləri bəyan etməsi müəyyən çərçivə rolunu oynayır. Məsələn, Konstitusiyanın 28-ci maddəsində azadlıq hüququ nəzərdə tutulur və təsəvvür edin ki, bir gün Milli Məclis üzərində şəxsiyyətini təsdiq edən sənədi olmayan şəxsin 7 günədək polis tərəfindən saxlanılmasını nəzərdə tutan qanun qəbul edir. Qanunun adı "Tutulma" Qanunudur. Konstitusiyanın 28-ci maddəsinə və xüsusən də onun 2-ci hissəsinə baxın. Burada azadlıq hüququnun qanunla məhdudlaşdırıla bilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Siz "Tutulma" Qanununun Konstitusiyaya uyğun olmadığını hansı əsasla iddia edərdiniz? Məsələn, qeyd edə bilərik ki, əgər Konstitusiya "yalnız qanunda nəzərdə tutulmuş qaydada" sözləri ilə istənilən qanunu nəzərdə tutmuşsa, o zaman azadlıq hüququnun heç bir mənası olmaz; çünki belə olan halda Milli Məclis istənilən qanunu qəbul edə və istənilən formada şəxslərin azadlığını məhdudlaşdırıla bilər, o cümlədən icra orqanlarına qanunla istədiklərini etməyi həvalə edə bilər. Nəticə etibarilə konstitusiyanın heç bir əhəmiyyəti olmaz. Demək ki, 28-ci maddə "qanunun" mahiyyətinə dair də müəyyən məhdudiyyətləri ehtiva edir. Yəni sadəcə qanunun olması kifayət deyil, qanunun özü "yaxşı" (yəni bəlli prinsiplərə uyğun) olmalıdır.

Məhz Konstitusiyanın 28-ci maddəsinə əsaslanaraq bizim hipotetik qanunumuz olan "Tutulma" Qanununa etiraz edilə bilər. Bundan əlavə, bu qanun əsasında uzun müddətə tutulan şəxs Konstitusiya Məhkəməsinə müraciət edə və qanunun (və ya onun hər hansı maddəsinin) ləğv olunmasına nail ola bilər. Təsəvvür edin ki, Azərbaycanda konstitusiya ya ümumiyyətlə, mövcud deyil, ya da onda insan hüquqları (azadlıq hüququ da daxil olmaqla) bölməsi yoxdur. O zaman vətəndaşların bu cür qeyri-mütənasib qanuna etiraz etməyə əsasları belə olmaz.

---

¹ Bu cür işlər, əlbəttə ki, konstitusiya icraatının predmeti ola bilər. Ancaq konstitusiya icraatı digər məhkəmə icraat növləri ilə müqayisədə daha qeyri-adi icraat növüdür. Konstitusiya icraatından istənilən mübahisəni həll etmək üçün istifadə etmək mümkün deyil. Bunun üçün müzakirə olunan məsələ mühüm əhəmiyyət kəsb etməlidir. Məhkəmədə hər hansı iddia qaldıran və ya mübahisə başlanan hüquqşünas bunu adətən mübahisənin Konstitusiya Məhkəməsində həll olunması üçün etmir və ya nəzərdə tutmur.

Konstitusiyanın 3 mühüm əlaməti

Yuxarıda insan hüquqları əsasında konstitusiyanın əhəmiyyətinə qısa nəzər saldıq. Konstitusiyanın əhəmiyyəti çox böyükdür, onu əhəmiyyətli və vacib edən digər amillər barədə isə aşağıda qısaca bəhs edəcəyik:

1. Konstitusiya ilk növbədə elə adının ifadə etdiyi mənaya uyğun funksiya daşıyır. İngilis dilində “*constitution*” “daxili quruluş”, “quruluş” və ya “struktur” mənasını kəsb edir. Konstitusiya ölkənin və ya cəmiyyətin ümumi strukturunu – istər idarəçilik, istərsə də cəmiyyətin digər mühüm prinsiplərini – müəyyən edir. Bunu daha yaxşı anlamaq üçün təsəvvür edin ki, böyük boş bir sahədə dövlət yaratmaq niyyətindəyik. Bizə nə lazımdır? Elə bir sənəd ki, ən azından burada yaşayacaq insanların yaratdığı cəmiyyətin ümumi idarəçilik strukturunu müəyyən etsin. Bu, olmadığı halda, biz qərarlar verə, verilən qərarların əsaslanmalı olduğu meyarları müəyyən edə, cəmiyyətin ümumi işini təşkil edə və bir sıra digər mühüm məsələləri həll edə bilmərik.

Gündəlik həyatımızda qarşılaşdığımız konkret hüquqi məsələləri həll etmək üçün konstitusiyaya tez-tez istinad etməsək də, bir çox hüquqi məsələlərin və ictimai münasibətlərin məhz konstitusiya əsasında mövcud olduğunu anlayırıq (və ya anlamalıyıq). Məhz bu nöqtəyi-nəzərdən Konstitusiya ölkənin əsas və ya “fundamental” qanunudur. Misal üçün, iki fərd arasında mülkiyyətə dair konkret mübahisə yaranan zaman onlar məhkəməyə müraciət edirlər. Həmin fərdlər buna o qədər də diqqət yetirməyə bilərlər, ancaq onların məhkəməyə müraciət etmələri məhz Konstitusiyadan irəli gəlir. Konstitusiyamızın 125.1-ci maddəsinə əsasən “Azərbaycan Respublikasında məhkəmə hakimiyyətini ədalət mühakiməsi yolu ilə yalnız məhkəmələr həyata keçirirlər”, 60.1-ci maddəyə əsasən isə “Hər kəsin hüquq və azadlıqlarının məhkəmədə müdafiəsinə təminat verilir”. Daha irəli gedərək söyləyə bilərik ki, məhkəmənin mübahisəni həll edərkən əsas götürməli olduğu qanun (misal üçün, Mülki Məcəllə) kollegial orqan olan və xalqın seçdiyi Milli Məclis tərəfindən qəbul olunmuşdur – Nazirlər Kabineti, bələdiyyə və s. tərəfindən deyil. Milli Məclis də Konstitusiya əsasında yaranmışdır. Bu qanun Konstitusiyada nəzərdə tutulan prosedur vasitəsi ilə qəbul olunmuşdur ki, son nəticədə qanunun ədalətli olması təmin edilsin. Və sair və ilaxır...

Konstitusiya bu mənada (və hüquq nəzəriyyəsində sizə bildirildiyi kimi) vətəndaşların arasında onların birgə yaşamalarına və fəaliyyət göstərmələrinə dair müəyyən müqavilədir.

2. Konstitusiya dövlət və vətəndaş arasında münasibətləri tənzimləyən əsas sənəddir. Bu da, əlbəttə ki, 1-ci bənddə qeyd edilənlərdən irəli gəlir, ancaq hesab edirik ki, Konstitusiyanın bu aspektini ayrıca vurğulamaq önəmlidir.

Uzun müddət (xüsusən Amerika Birləşmiş Ştatlarında yaranan mövqedən irəli gələrək) belə bir mövqe mövcud olmuşdur ki, konstitusiyanın əsas vəzifəsi məhz dövlətlə vətəndaş arasında münasibətləri tənzimləməkdən və vətəndaşı dövlətdən qorumaqdan ibarətdir. Hazırda bu fikir birmənalı qarşılanmaya bilər və konstitusiyanın digər vəzifələri də qeyd edilir. Buna baxmayaraq, konstitusiyanın bu funksiyası illərin təcrübəsindən irəli gələrək ən mühüm vəzifələrdən biri olaraq qalır.

3. Konstitusiyanın və xüsusən də onun insan hüquq və azadlıqlarına aid hissəsinin müəyyən psixoloji və mənəvi əhəmiyyəti də var. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Konstitusiyanın insan hüquq və azadlıqlarına aid olan müddəaları çox geniş və abstraktdır və onları bir çox istiqamətdə şərh etmək mümkündür. Buna baxmayaraq, Konstitusiyada insan hüquq və azadlıqlarının bəyan olunması mühüm bir mesajdır. Bu, onu deyir ki, Azərbaycan xalqı insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasını dəyər kimi qəbul etmiş və bu prinsiplərlə yaşamağı seçmişdir. Əlbəttə, bu hüquqların tətbiqinin təkmilləşdirilməsi bir prosesdir və müəyyən vaxt tələb edir. Mühüm olan da odur ki, bu təcrübənin inkişaf və ya təkmilləşmə istiqaməti məlumdur və dəyişilməzdir. Təcrübə ilk vaxtlar mükəmməl olmaya və sonradan inkişaf edə bilər (və etməlidir), ancaq məqsəd və mühüm prinsiplər dəyişilməz qalır.

Konstitusiya əsasında digər qanun və qaydalara nəzarət edən orqanın və ya mexanizmin olması – misal üçün, Konstitusiya Məhkəməsi – Konstitusiyada təsbit olunan bu prinsipləri (insan hüquq və azadlıqları da daxil olmaqla) bizim üçün daha əhəmiyyətli edir. Çünki bu prinsiplər pozulduğu halda, biz bu mexanizm vasitəsi ilə pozuntuları aradan qaldıra bilərik.

*****

Amerika Birləşmiş Ştatlarında ölkənin konstitusiyası az qala müqəddəs sənəd kimi qəbul olunur. Bunu digər inkişaf etmiş dövlətlərdə də görürük. Konstitusiya əzəldən ABŞ vətəndaşlarını birləşdirən prinsipləri əks etdirən sənəd kimi qəbul edilir. Bu ölkədə insanları birləşdirən hər hansı konkret din və ya milli mənsubiyyət və kommunizm kimi süni yaranmış ideyalar deyil, əbədi mövcud olan və tarixin sınaqlarından keçmiş prinsip və ideyalar ətrafında birləşmişlər. O prinsip və ideyalar ki, onların təsirini bu vətəndaşlar gözləri ilə görürlər. Buna görə də onlar konstitusiyaya və ondan əks olunan prinsip və ideyalara dərinləndən inanırlar.

Konstitusiya hüququ

Konstitusiya hüququ hüququn bir sahəsidir. Uzun illər ərzində və bir çox hallarda konstitusiyalara nəzarət edən məhkəmələr və digər orqanların səyləri nəticəsində bu sahə nisbətən müstəqil bir sahəyə çevilmişdir. Bir çox dövlətlərdə onun akademik bazası formalaşmış və hazırda bu hüquq elm kimi təhsil müəssisələrində də tədris olunur.

Azərbaycanda konstitusiya hüququnun əsasını ilk növbədə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası təşkil edir. Konstitusiyaya əsasən Milli Məclisin Konstitusiya Qanunları qəbul etmək səlahiyyəti var². Bu cür qanunlar, ümumiyyətlə, Konstitusiyanın tərkib hissəsi sayılır³. Referendum vasitəsi ilə qəbul olunan aktlar da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq müqavilələri də Azərbaycanda konstitusiya hüququnun mənbəyi saymaq olar, hərçənd bunları araşdıran və öyrənən digər bir hüquq elmi – Beynəlxalq hüquq – var. Konstitusiyanın 12.II maddəsinə əsasən "... Konstitusiyada sadalanan insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilir".

Azərbaycan konstitusiya hüququnun digər mühüm mənbəyi Konstitusiya Məhkəməsinin qərarlarıdır. Bu barədə "Azərbaycan Konstitusiyası" adlanan hissədə daha ətraflı tanış ola bilərsiniz.

Müasir dövrdə hüququn tədrisi və öyrənilməsi daha çox məhkəmə qərarlarının müzakirəsi üzərində qurulmuşdur. Tədris edən şəxsin əsas məqsədi konstitusiya hüququ da daxil olmaqla hüquq fənni üzrə tələbələrə (və ya digərlərinə) "hüquqşünas kimi fikirləşməyi" öyrətməkdir. Bir çox hallarda tələbələr hər hansı konkret faktlar əsasında hüquqi arqument qurmalıdırlar. Məsələn, Mülki hüquq dərslərində onlar faktları nəzərdən keçirib mülki qanunvericiliyin maddələrini həmin faktlara tətbiq etməlidirlər.

Bu nöqtəyi-nəzərdən konstitusiya hüququ tələbələrə daha "asan" fənn kimi görünə bilər, çünki konstitusiyanın maddələrinin daha da genişləndirilməsi mümkündür və bu maddələr əsasında arqument qurmaq asandır. Yuxarıda sizə təqdim etdiyimiz torpaq mülkiyyətçisi və onun ərazisindən keçən sakinlər məsələsinə yenidən nəzər salaq. Mülki hüquq dərslərində tələbələr bu məsələni həll etmək üçün ilk növbədə Mülki Məcəllənin maddələrinə baxmalıdırlar və müvafiq maddələri tapdıqdan sonra tələbələr işin ən azından yarısını həll etmiş olurlar. Məsələn, Mülki Məcəllənin 152, 157 və 164-cü maddələrinə

---

² Baxın: AR Konstitusiyası, maddə 93

³ Baxın: AR Konstitusiyası, maddə 156.V

əsaslanaraq qonşuların əmlaka müdaxiləsinin qanunsuz olduğunu iddia etmək olar.

Konstitusiyaya hüququ tələbəsi üçün isə Konstitusiyanın müvafiq maddəsini müəyyən etmək çox vaxt işin elə də böyük olmayan hissəsini həll etməkdir – ona görə ki, adətən bu maddələr artıq məlum olur və bir çox hallarda onlar geniş xarakter daşıyır. Məsələn, Konstitusiyaya əsasında mülkiyyətçinin xeyrinə arqument qurmaq istəyən tələbə qeyd edər ki: “Dövlət hər kəsin mülkiyyətini qoruyur, ona görə də sakinlərin mülkiyyətçinin ərazisindən keçmək hüququ yoxdur”. Əlavə olaraq da qeyd edə bilər ki: “Xüsusi mülkiyyət cəmiyyət üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir”. Çox hallarda bu, nəinki zəif arqument, ümumiyyətlə, arqument sayıla bilməz. Sakinlər də 28.III maddəyə baxmaqla eyniliklə deyə bilərlər ki, onların ərazidən keçmək hüquqları var və sərbəst hərəkət etmək də “böyük əhəmiyyət kəsb edir”. Yəqin, bu halda hər iki tərəfə belə bir sual verilə bilər: “Nə olsun?”

“Yaxşı” konstitusiyaya hüququ arqumenti biliyə əsaslanmalıdır. Konstitusiyaya hüququ dərsləri bizə Konstitusiyanın maddələrini, o cümlədən onların əsasında duran ideyaları və nəzəriyyələri, məntiqi və s. izah edir. Məsələn qayıtsaq, mülkiyyətçi qeyd edə bilər ki: “Xüsusi (özəl) mülkiyyətə istənilən müdaxilə olduğu zaman onun əhəmiyyəti heçə enir, ancaq sakinlər xüsusi mülkiyyətçinin ərazisindən keçməyə də, onların hərəkət etmək hüquqları çox da (bu hüquq əhəmiyyətini itirəcək qədər) məhdudlaşmır. Xüsusi mülkiyyət mülkiyyətçidə onun mülkiyyətini yaxşı saxlamaq və mümkün qədər inkişaf etdirmək stimulu yaradır. İstənilən şəxsin müdaxiləsi bu stimulu məhv edir”. Konstitusiyaya hüququ bu cür arqumentlər qurmağı öyrədir.

Əlbəttə, bizim bu müzakirələrimizdə “asan” və ya “çətin” sadəcə nisbi xarakter daşıyır. Hər bir sahənin özəllikləri var və onlar da tələbələrə mühüm bilik və bacarıqları, o cümlədən arqument qurmaq bacarıqlarını öyrədir. Eyni zamanda Konstitusiyanın maddələri də mühüm əhəmiyyət kəsb edir və hər bir şərh və ya arqumentin qurulması prosesi maddənin mətnindən başlayır. Biz burada konstitusiyaya hüququnun əsasını təşkil edən konstitusiyanın tətbiq etmə prosesinə bir qədər aydınlıq gətirmək istəyirik. Xüsusən vurğulamaq istərdik ki, konstitusiyanın maddələrinin geniş olmasına baxmayaraq, onlarla manipulyasiya etmək o qədər də asan deyil.

2. Konstitusionalizm⁴

KONSTITUSİYANIN ÜÇ ÜMUMİ ƏHƏMIYYƏTİNDƏN biri kimi dövlətin və cəmiyyətin ümumi strukturunun qurulmasını qeyd etdik. Ancaq fərqli cəmiyyətlərdə fərqli konstitusiyalar ola bilər? Bu düzdürmü? Elə ola bilərmi ki, misal üçün, konstitusiyada insan hüquq və azadlıqları nəzərdə tutulmasın və ya dövlətin idarəçiliyi 3 fərqli orqan deyil (Prezident, Milli Məclis və məhkəmələr) yalnız bir orqanın əlində birləşsin? Konstitusiyanın belə olması “düzdürmü”?

Azərbaycan SSR-nin sonuncu Konstitusiyası 1978-ci ildə, Azərbaycan Respublikasının müstəqil Konstitusiyası isə 17 il sonra, 1995-ci ildə qəbul edildi. Hər iki Azərbaycanın – Sovet və müstəqil – Konstitusiyası vardı. Ancaq bu konstitusiyalar fərqli idi. Fərq konstitusionalizm idi. Bir ölkədə konstitusiyanın olması həmin ölkədə hələ konstitusionalizm prinsiplərinin bərqərar olması demək deyil. Sovet Konstitusiyası konstitusionalizmin prinsiplərinə cavab vermirdi.

Konstitusionalizm – anlayış

Konstitusionalizm konstitusiyadan daha geniş anlayışdır. Konkret elementlərinə dair fikir ayrılıqları olsa da, ümumi mövqeyə əsasən o, konstitusiyanın mahiyyətinə dair müəyyən *normativ⁵ tələbləri* və ya prinsipləri özündə ehtiva edir. Normativ tələblər dedikdə, qısa və sadə formada desək, geniş yayılan və bir çox cəmiyyətlər tərəfindən qəbul olunan müəyyən hüquqi dəyərlər nəzərdə tutulur: bunlardan xalqın suverenliyi, dövlət orqanları arasında səlahiyyət bölgüsü, insan hüquqlarının effektiv qorunmasını misal çəkmək olar. Məhz bu normativ tələblərin məcmusu konstitusionalizm ideyasının əsasını təşkil edir. Bu ümumi mövqeyə əsasən konstitusionalizmin tələblərinə cavab vermək üçün konstitusiyaya həmin tələblərə uyğun gəlməlidir. Konstitusionalizm daha çox idealdır və hər bir demokratik ölkənin konstitusiyası mümkün qədər bu ideala yaxın olmalıdır.

---

⁴ Bu hissənin yazılmasında Michel Rosenfeld, Andaras Sajo, Susanne Baer, Norman Dorsenin müəllifi olduğu "Comparative constitutionalism" (2003) kitabının 1-ci hissəsindən (Chapter) geniş istifadə olunmuşdur.

⁵ Fəlsəfi baxımdan “normativ” dedikdə bərqərar olmuş və geniş qəbul olunan model və ya ideal nümunə başa düşülür.

Konstitusionalizm prinsipləri – bəşəri və ya yerli

Bu idealın mahiyyəti nədən ibarətdir və ya başqa cür desək, konstitusionalizmin əsasını təşkil edən normativ tələblər hansılardır? Yuxarıda geniş qəbul olunan bəzi normativ tələbləri sadaladıq (xalqın suverenliyi, dövlət orqanları arasında vəzifə bölgüsü və s.), ancaq bu cür normativ tələblər çoxdur: bunlar həm geniş, həm də spesifik və ya daha konkret xarakter daşıya bilər. Konstitusiya hüququnda isə bu cür prinsiplər nəzəriyyə və konsepsiya şəklində hüquqşünaslar, alimlər və cəmiyyət tərəfindən müzakirə olunur. Məhz bu nəzəriyyə və konsepsiyalar vaxt keçdikcə təkmilləşir və cəmiyyətin həyatının bir hissəsinə çevrilir. Misal üçün, dövlət orqanları arasında səlahiyyət bölgüsü⁶ prinsipi uzun tarix keçərək təkmilləşmişdir. Yunan filosofu Aristotel və ingilis filosofu Con Lok bu prinsipin bir sıra mühüm elementlərini müzakirə etmişlər. Sonradan hakimiyyət bölgüsü ideyası fransız filosofu və siyasi xadimi Şarl Monteskye tərəfindən daha da təkmilləşdirilmişdir və bu günədək təkmilləşdirilərək bir çox konstitusiya sisteminin tərkib hissəsinə təşkil edir.⁷

Bununla belə, konkret hansı nəzəriyyə və konsepsiyaların və ya normativlərin konstitusionalizmin əsasını təşkil etməsi barədə fikir ayrılığı mövcuddur, çünki bu konsepsiya və nəzəriyyələr geniş xarakter daşımaqla yanaşı, onların sayı da kifayət qədər çoxdur. Luiz Henkinin fikrincə, konstitusionalizmin əsasını aşağıdakı 7 əsas prinsip təşkil edir⁸:

1. Müasir konstitusionalizm xalqın suverenliyi əsasında qurulmuşdur. “Xalq” “suverenliyin” təməlidir; xalqın iradəsi hakimiyyətin mənbəyi və qanuni hökumətin əsasıdır. Ancaq xalq konstitusiyanı və hakimiyyət sistemini təsis edə və yarada bilər. Xalq yaratdığı sistem üçün məsuliyyət daşmalıdır.
2. Konstitusionalizm prinsiplərinə əsaslanan konstitusiya qaydalar nəzərdə tutur; bu, qanundur; bu, ali qanundur. Hökumət konstitusiya çərçivələr və konstitusiya ilə müəyyən edilən məhdudiyyətlər daxilində

---

⁶ Yəni dövlətdə qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətinin ayrı-ayrı müstəqil orqanlara həvalə edilməsi. Bu konsepsiya dünyanın bir çox ölkələrinin konstitusiyyalarında öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya əsasında qanunvericilik hakimiyyəti Azərbaycanın Milli Məclisinə (maddə 81), icra hakimiyyəti Prezidentə məxsusdur (maddə 99), məhkəmə hakimiyyətini isə Azərbaycanın məhkəmələri həyata keçirir (maddə 125).

⁷ De Smith and Rodney Braizer, *Constitutional and Administrative Law* (1994), səh. 25

⁸ L.Henkin, *A New Birth of Constitutionalism: Genetic Influences and Genetic Defects*; M. Rosenfeld, *Constitutionalism, Identity, Differences and Legitimacy* (1994), səh. 41

fəaliyyət göstərməlidir. Konstitusiyada nəzərdə tutulmayan hər hansı digər hökumət mövcud olmalı deyil.

3. Xalqın suverenliyi ilə əlaqədar bir sıra ideyalar meydana gəlmişdir: bunlar qanunla (*government ruled by law*) və demokratik prinsiplər əsasında idarə olunan hökumətdir. Deməli, konstitusionalizm siyasi demokratiya və təmsilçi hökumət prinsiplərinə sadıqlıq tələb edir. Hətta fəvqəladə hallar zamanı belə xalq suveren olmalıdır. Konstitusionalizm sərəncamla yaradılan hökuməti istisna edir – Konstitusiyada yol verilən və siyasi institutlar tərəfindən nəzarət olunan hallar istisna təşkil edir.

4. Xalqın suverenliyi və demokratik hökumət prinsiplərindən asılı olan bu öhdəliklər meydana gəlir: məhdudlaşdırılmış hökumət (*limited government*); hakimiyyət bölgüsü (*separation of powers*) və ya nəzarət və balanslaşdırma (*checks and balances*); hərbiyə mülki nəzarət; qanunla idarə olunan və məhkəmənin nəzarət etdiyi hüquq-mühafizə orqanları; müstəqil məhkəmə hakimiyyəti.

5. Konstitusionalizm tələb edir ki, hökumət Ümumdünya İnsan Hüquqları Deklarasiyası tərəfindən tanınan insan hüquqları ilə eyni olan hüquqlara hörmət etməli və onlara təminat verməlidir. Hüquqlar ictimai maraqlar naminə məhdudlaşdırıla bilər, ancaq bu məhdudlaşmaların özlərinin müəyyən hədləri var...

6. Konstitusiya idarəetməyə Konstitusiyada təsbit olunmuş çərçivələr, hökumət üzərində məhdudiyyətlərə və insan hüquqlarına hörmətlə yanaşılmasının monitorinqini keçirəcək və təmin edəcək institutlar da daxildir.

7. Bu gün konstitusionalizm “öz müqəddəratının həllini” də nəzərdə tuta bilər – “xalqın” siyasi mənsubiyyətini seçmək, dəyişmək və ya ona xitam vermək hüququ.

Oxucular, yəqin ki, bu prinsiplərə və onların müxtəlif elementlərinə beynəlxalq konvensiyalarda və digər beynəlxalq sənədlərdə rast gəlmiş olurlar. Məsələn, 1948-ci il BMT Ümumbəşəri İnsan Hüquqları Bəyannaməsi bir sıra mühüm insan hüquqlarını sadalayır⁹. Bəyannamənin 8-ci maddəsində deyilir ki, hər kəsin Konstitusiya və ya qanunla təmin olunan hüquqlarının səlahiyyətli

---

⁹ <http://www.un.org/en/documents/udhr/>

məhkəmə tərəfindən qorunması hüququ var. Bu cür təminatlarla bir çox ölkənin konstitusiyasında və qanunlarında rast gəlmək olar¹⁰. Bu da mühüm konstitusionalizm prinsiplərinin ən azından müəyyən dərəcədə universal və ya “ümumbəşəri” olduğuna işarədir.

Bəzi alimlərin bu geniş prinsiplərin universal olduğuna inanmaları azdır. Onların fikrincə, bu normativ tələblər və ya prinsiplər hər bir dövlətin daxilində gedən siyasi proses nəticəsində əmələ gəldiyindən daha çox milli xarakter daşıyır – yəni hər bir xalq üçün konstitusionalizm həmin xalqın müəyyən etdiyi prinsiplərin üzərində qurulmuşdur. Daniel S.Lev bununla bağlı aşağıdakıları qeyd edir:

Konstitusionalizm prinsiplərini formalaşdıran siyasi mübarizələr yerli məsələ olduğu, əsasını yerli problemlər, maraqlar, dəyərlər və tarixi məqamlar təşkil etdiyi üçün bu prinsipləri (*buraxılmışdır*), əsasən, yerli şəraiti nəzərə almaqla anlamaq olar. Nə konstitusiyalar, nə də konstitusionalizm ötürülə bilməz.

Konstitusionalizmin ümumbəşəri (universal) və ya yerli olması ideyalarının arasında müəyyən ortaq nöqtə tapmaq da, yəqin ki, mümkündür. Məsələn, iddia etmək olar ki, konstitusionalizmin əsasını təşkil edən bir çox prinsiplər məhz hər hansı ölkədə baş verən daxili siyasi proseslər zamanı əmələ gəlmişdir, ancaq ən azından bəzi prinsiplər ümumi şəkildə bir çox dövlətlər tərəfindən tanınır və dəyər kimi qəbul olunur. Ümumbəşəri İnsan Hüquqları Bəyannaməsi kimi əhəmiyyətli sənədlərin qəbulunu və ya Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin fəaliyyətini və bu Məhkəmənin qərarlarının prezident kimi digər ölkələrdə tətbiq olunmasını bunun təsdiqi kimi qəbul etmək mümkündür. Bəzi konstitusionalizm dəyərlərinin universal olmasını – ən azından ümumi şəkildə – çoxları mübahisəsiz qəbul edir. Sual ondadır ki, bu dəyərlər nə qədər universaldır?

Bəzi dəyərlərin ümumbəşəri olması çox asan qəbul oluna biləcək faktdır. BMT-nin Ümumbəşəri İnsan Hüquqları Bəyannaməsinə bir daha nəzər salsaq, 28-ci maddənin öz hüquqlarını həyata keçirmək üçün hər kəsə beynəlxalq əmin-amanlıq şəraitini təmin etdiyini görürük. 1992-ci il 26 fevral tarixində Azərbaycanın dinc Xocalı sakinlərinin erməni soyqırımına məruz qalması nəticəsində yaranan şərait bu cür təminatın ümumbəşəri olmasının vacibliyini açıq-aydın göstərir.

Konstitusionalizm haqda fikirlərin müxtəlifliyinə baxmayaraq, yuxarıda qeyd olunanların əsasında konstitusionalizmin praktiki əhəmiyyəti barədə fikir irəli sürmək mümkündür. Konstitusionalizmin ehtiva etdiyi mesajlardan biri

---

¹⁰ Oxsar təminat AR Konstitusiyasının 60.1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur.

odur ki, konstitusiyanın mövcud olub-olmaması heç də dövlətin və ya cəmiyyətin demokratiya və hüquqi dövlət prinsipləri üzərində qurulmasına təminat vermir. Konstitusiyanın mətnində istənilən qayda nəzərdə tutula bilməz – konstitusiyanın özü konstitusionalizmin ən azından ən mühüm tələblərinə cavab verməlidir.

Xalqın suverenliyi və ya hakimiyyət bölgüsü prinsipləri kimi mühüm prinsiplərin konstitusiyada təsbit olunması, şübhəsiz, konstitusionalizmin tətbiq edilməsi istiqamətində atılan mühüm addımdır. Ancaq müasir konstitusionalizm sadəcə bu prinsiplərin bəyan edilməsi və ya başqa cür ifadə etsək, konstitusiya və ya qanunlarda əks etdirilməsi ilə məhdudlaşa bilməz. Çoxları haqlı olaraq qəbul edirlər ki, yazılı konstitusiya ümumi və geniş maddələrdən ibarət olan hüquqi sənəddir (xüsusən insan hüquq və azadlıqlarına həsr olunan hissəsi) – bu da öz növbəsində geniş interpretasiyalara yol açaraq konstitusiyanın hər hansı bir həyati işin faktiki hallarına tətbiq edilməsini çətinləşdirir. Söz azadlığını misal göstərmək olar. Adi söz azadlığı maddəsi söz azadlığını təmin etməklə yanaşı, bu azadlığın məhdud olmasını da nəzərdə tutur. Bu zaman söz azadlığı harada başlayır və harada bitir? Onun dəqiq sərhədlərini necə müəyyən etmək olar? Konstitusiya özü-özlüyündə bu suallara cavabı əks etdirmir. Məhz bu səbəbdən müəyyən olunmuş tələb və prinsiplərə (heç şübhəsiz, söz azadlığı bunlardan biridir) onların yaranma tarixi, dünya ölkələrində tətbiqi təcrübəsi, qulluq etdiyi məqsəd və vəzifə, arxalarında duran məntiq və nəzəriyyə ilə birlikdə baxılmalıdır, əks halda bu tələb və prinsiplərin praktiki əhəmiyyəti heçə enə bilər.

Yuxarıda qeyd olunanlar konstitusiyanın özü qədər mühüm olan digər bir məsələyə – hüquqi institutların və normaların səmərəli və effektiv olması, insanın və cəmiyyətin rifahına qulluq etməsi məsələsinə – dəlalət edir. Bunları da təmin etmək üçün biz konstitusionalizmin əsasında duran prinsipləri (ümumi və ya spesifik, abstrakt və ya konkret olmasından asılı olmayaraq), konstitusiya əhəmiyyətli nəzəriyyələri və konsepsiyaları anlamalıyıq.

*****

Cənubi Afrika Respublikasının Konstitusiyası

Cənubi Afrika Respublikası cəmiyyətində uzun illər seqreqasiya və aparetid mövcud olmuşdur. Ölkə azlıq təşkil edən ağdərillilər tərəfindən idarə olunurdu. Yerli əhali olan və əksəriyyət təşkil edən qaradərillilərin hüquqları və dövlət idarəçiliyindəki rolları məhdud olmuşdur. Uzun illər sürən və 1990-cı illərin əvvəllərində intensivləşən bərabərlik uğrunda mübarizə nəhayət nəticə verməyə başladı. Böyük daxili və xarici təzyiqlərlə üzləşən CAR-ın o zamankı hökuməti

1990-cı ilin fevral ayında ölkədə yeni konstitusiya quruluşunun yaradılmasına razılıq verdi. Məlum idi ki, CAR-da yeni konstitusiya qəbul olunmalı idi. Ancaq bu konstitusiyanı kim qəbul və ya təsdiq etsin? 1993-cü ildə hökumət və müxalif hərəkət konsensus tapdı. Onların arasında olan razılaşmaya əsasən aşağıdakılar yerinə yetirilməli idi:

- (1) Keçid Konstitusiyası qəbul olunmalı,
- (2) Keçid Konstitusiyasına əsasən yeni Keçid Hökuməti yaradılmalı,
- (3) Keçid Konstitusiyasına əsasən ölkənin Yeni Konstitusiyasını hazırlayacaq Konstitusiya yığıncağı yaradılmalı idi,
- (4) Keçid Konstitusiyasına konstitusionalizmin mühüm prinsiplərini təşkil edən *Konstitusiya prinsipləri* daxil edilməli,
- (5) Qərəzsiz prosedur vasitəsi ilə təyin olunan ölkənin Konstitusiya Məhkəməsi yığıncağın hazırladığı Konstitusiya layihəsinin Konstitusiya prinsiplərinə uyğunluğunu yoxlamalı idi¹¹.

1994-cü ildə bunların hamısı icra olundu, o cümlədən Keçid Konstitusiyaya 34 Konstitusiya prinsipi daxil edildi. Bu prinsipləri Konstitusiya Məhkəməsi qısa formada bu cür ifadə etdi:

- (a) Müstəqil məhkəmə hakimiyyətinin qoruduğu Konstitusiyanın ali olması ideyası əsasında qurulan konstitusion demokratiya;
- (b) Ümumi seçki hüquqlarının və mütəmadi seçkilərin təmin olunması da daxil olmaqla, şəffaflyq, hesabatlılyq və bərabərlilik prinsiplərinə əsaslanan demokratik hökumət;
- (c) Hesabatlılyğı, xalqa vaxtında məlumatın verilməsini və şəffaflyğı təmin edəcək qarşılıqlı nəzarət və balans əsaslanan qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyəti arasında səlahiyyət bölgüsü sistemi;

---

¹¹ Constitutional Court (South Africa), 1996 (4) SALR (CC)

- (d) Dövlət hakimiyyəti üzərində digər zəruri olan nəzarət mexanizmlərinin tətbiq edilməsi;
- (e) [Yeni Konstitusiyada] yer alan və məhkəmə tərəfindən qoruna bilən bütün universal qəbul olunan əsas və mülki hüquq və azadlıqlardan bəhrələnmək imkanı;
- (f) Milli, regional və yerli səviyyədə ibarət olan suveren dövlət; bütün dövlət hakimiyyəti səviyyələrinin səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün onlar zəruri səlahiyyətlərə malik olmalıdırlar;
- (g) Ənənəvi idarəçiliyin statusunun, bu cür idarəçilik institutlarının və onların rollarının tanınması və qorunması;
- (h) Hər kəsin qanun qarşısında bərabərliyini təmin edən hüquq sistemi; buraya əlverişsiz (o cümlədən irqi, rəngi və inamı əsasında) şəraitdə olan şəxslərin bu vəziyyətinin düzəldilməsinə yönələn qanunların, proqramların və digər tədbirlərin mövcud olması da daxildir;
- (i) Çoxpartiyalı demokratiya, hər kəsin eyni seçici siyahısına daxil edilməsi, ümumiyyətlə, proporsional təmsilçilik prinsiplərinə əsaslanan təmsilçi hökumət;
- (j) Xüsusi prosedur vasitəsi ilə edilən dəyişikliklər istisna olmaqla, [Yeni Konstitusiyanın] dəyişikliklərdən qorunması;
- (k) Ümummilli səviyyədə yığılan vergidən regional və yerli dövlət orqanlarına fiskal və maliyyənin təmin edilməsini nəzərdə tutan büdcə bəndlərinin olması;
- (l) İşəgötürənlərin və işçilərin kollektiv danışıqlar aparmaq hüququ, hər bir şəxsin ədalətli əmək şəraiti hüququ;
- (m) Heç bir partiya mənsubiyyəti olmayan, geniş Cənubi Afrika cəmiyyətini təmsil edən və bütün ictimaiyyətə ədalət prinsipi əsasında və qərəzsiz qulluq edən dövlət qulluğu;

- (n) Təhlükəsizlik qüvvələri milli maraqlar naminə öz fəaliyyətini qurmalıdır və onlara hər hansı siyasi partiyanın maraqlarını müdafiə edən hərəkətlər qadağan olunur.

1996-cı ildə layihəyə ilk dəfə baxan Konstitusiya Məhkəməsi yeni Konstitusiya layihəsini tarixi nailiyyət hesab etsə də, onun bəzi müddəalarının Konstitusiya prinsiplərinə uyğun olmadığı üçün layihəni təsdiq etmədi. Məhkəmənin qərarından çıxarışları sizə təqdim edirik:

E. Təsdiq etmə funksiyasının təbiəti

[27] İlk olaraq qeyd olunmalıdır ki, məhkəmənin rolu hüquqidir – siyasi deyil. Onun səlahiyyətləri və rolu [Keçid Konstitusiyanın (bundan sonra “KK”)] 71(2)-ci maddəsində qeyd olunmuşdur: [Yeni Konstitusiya layihəsinin (bundan sonra “Layihə”)] bütün müddəalarının [Konstitusiya prinsiplərinə (bundan sonra “KP”)] uyğun olub-olmadıqlarını yoxlamaqdır. Bu, ədalət mühakiməsidir – bu, hüquqi işdir. Əlbəttə, konstitusiyanın təbiəti elədir ki, orada siyasi hakimiyyətin həcmi, sərhədləri və onun həyata keçirilməsi, o cümlədən siyasi partiyalar arasında və dövlətlə fərdlər arasında münasibətlər tənzimlənir. Ancaq bu məhkəmənin [Konstitusiya yığıncağının (bundan sonra “KY”)] layihəni hazırlayarkən etdiyi siyasi seçimlər barəsində hər hansı fikir irəli sürmək səlahiyyəti, mandatı və ya hüququ yoxdur, bu şərtlə ki, həmin seçimlər layihənin KP-lərə uyğun olub-olmamasına aid olmasın. Bu çərçivə (yəni layihənin hər hansı maddəsinin KP-lərə uyğun olub-olmaması – *əlavə müəllifindir*) daxilində layihənin hər hansı maddəsinin nə qədər düzgün və ya müdrik olub-olmadığını yoxlamaq məhkəmənin funksiyasına aid deyil.

[30] Onu da qeyd etmək lazımdır ki, layihə KP-lərə uyğun olan hallarda məhkəməyə layihədə hər hansı boşluqlar barədə fikir bildirmək – bu boşluqların etiraz edəninin mülahizəsi olmasından və ya real olmasından asılı olmayaraq – səlahiyyəti verilməmişdir. Daha dəqiq desək, əgər layihənin hər hansı bir müddəası prinsip etibarilə KP-lərə və ya konkret KP-ə uyğun olarsa, ancaq həmin müddədədə məsələ təfərrüatı ilə tənzimlənməzsə – çünki təfərrüatları sonra qəbul olunacaq konkret qanunvericilikdə nəzərdə tutulacaq – o zaman layihənin həmin müddəasının KP-lərə uyğun olmadığını iddia etmək olmaz. KP-lərlə tələb olunan prinsip layihədə nəzərdə tutulmuşdursa, bu cür yanaşma məqbuldur. Sonra qəbul olunacaq qanunvericilik aktı üzərində məhkəmə nəzarəti həyata keçiriləcək və əgər o, konstitusiyada təsbit olunan prinsiplərə uyğun olmazsa, həmin akt ləğv edilə bilər. Onu vurğulamaq lazımdır ki, KP-lər daha çox prinsiplərdir, nəinki konkret tələblər.

HISSƏ II. Konstitusiya prinsiplərinin şərh

A. *Ümumi yanaşma*

[39] Layihədə nəyin olması və olmaması arasında fərq var. Layihə KP-lərə zidd olmalı deyil; ancaq KP-lərin çərçivəsində bu KP-lər əsaslı şərhləndirilməklə hər hansı modelin seçilməsinə bu Məhkəmə nəzarət edə bilməz. [Modellərin seçilməsi – *alavə müəllifindir*] KY-nın siyasi iradəsindən asılı olan məsələdir və nəticə etibarilə onun müstəsna səlahiyyətinə aiddir. Həmin qərarın nə qədər müdrik və düzgün olması Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarının mövzusu ola bilməz. Məhkəmənin nəzarət etdiyi məsələ bu seçimlərin KP-lərə uyğunluğudur – seçimlərin mahiyyəti deyil.

[...]

D. *Qanunvericilik aktının Konstitusiyaya nəzarətindən kənar saxlanması*

Layihənin 241(1) maddəsi

[149] Layihənin 241(1)-ci maddəsinə əsasən "Əmək Münasibətləri haqqında" Qanunun (bu Qanun 1995-ci ildə qəbul edilmişdir və ona qısaca "ƏMQ" kimi istinad ediləcək – *alavə müəllifindir*) müddəaları Konstitusiyanın maddələrindən asılı olmayaraq, bu müddəalar dəyişdirilənə və ya ləğv edilənədək qüvvədə qalacaq. Layihənin bu maddəsinə belə bir əsasla etiraz edirlər ki, o, KP-lərin IV maddəsində təsbit olunan Konstitusiyanın ali qanun olması prinsipinə, o cümlədən KP-lərin II və IV maddələrində bəyan olunan Konstitusiyada nəzərdə tutulan əsas hüquqların məhkəmə nəzarəti altında olması prinsipinə ziddir. Layihənin 241(1)-ci maddəsinin daxil edilməsində niyyət aydındır. ƏMQ-ın müddəaları onlar dəyişdirilməyənə və ya ləğv olunmayanadək qüvvədə qalacaq və Konstitusiyaya məhkəmə nəzarətinə məruz qala bilməz. Layihənin bu maddəsi KP-lərə ziddir. KP-lərin II, IV və VII maddələrində göstərilən prinsipləri birlikdə götürdükdə açıq-aydın məlum olur ki, əgər qanun Konstitusiyanın bir hissəsi deyilsə, Konstitusiyaya qanundan üstün qüvvəyə malikdir. Qanun Konstitusiyanın təkib hissəsinə çevrildiyi halda, bu cür qanun yalnız XV KP-ində nəzərdə tutulan qaydada xüsusi prosedur vasitəsi ilə dəyişdirilə bilər. Layihənin 241(1)-ci maddəsində bu, nəzərdə tutulmur. Alternativ olaraq, əgər qanun və ya onun müddəaları Konstitusiyanın bir hissəsi deyillərsə, o zaman onlar üzərində KP-lərin II və VII maddələrində nəzərdə tutulan qaydada Konstitusiyaya məhkəmə nəzarəti həyata keçirilə bilməlidir. Əgər bu, belə olmasaydı, o zaman KY istənilən sayda qanunu Konstitusiyaya məhkəmə nəzarətindən kənar saxlaya bilərdi. Bu isə KP-ləri tərtib edən şəxslərin niyyətində olmamışdır. Layihənin 241(1)-ci maddəsi ƏMQ-nı onu Konstitusiyanın bir hissəsi etmədən Konstitusiyaya məhkəmə nəzarətindən kənar saxlayır. Bu da KP-lərlə ziddiyyət təşkil edir.

E. *Konstitusiyaya dəyişikliklərin edilməsi*

[151] İki bir-biri ilə əlaqəli olan layihənin maddələri ilə bağlı təqdim olunmuşdur. Birincisi, layihənin 74-cü maddəsində nəzərdə tutulan layihənin dəyişdirilməsi proseduru, digəri isə Hüquqlar Bilinin layihəyə daxil edilməsi ilə bağlıdır.

Konstitusiyaya maddələrinə dəyişikliklərin edilməsi: layihənin 74-cü maddəsi

[152] XV KP-ində nəzərdə tutulmuşdur ki, layihəyə “xüsusi çoxluq tələbinin daxil olduğu xüsusi prosedur” vasitəsi ilə dəyişiklik edilə bilər. Layihənin 74-cü maddəsi bu prinsipə uyğundurmu? Etiraz onunla əsaslandırılır ki, 74-cü maddədə “xüsusi çoxluq” nəzərdə tutulsa da, orada “xüsusi prosedur” yoxdur. Deməli, biz müəyyən etməliyik ki, “xüsusi çoxluq tələbinin daxil olduğu xüsusi prosedur” nə deməkdir.

[153] Məlumdur ki, KP-nin XV maddəsi adi normativ-hüquqi aktın qəbulu üçün tələb olunan prosedur və səs çoxluğu ilə Konstitusiyanın maddəsinə dəyişiklik edilməsi üçün tələb olunan prosedur və səs çoxluğu arasındakı fərqi müəyyən edir. Əlbəttə ki, onun əsas məqsədi “ölkənin ali qanunu olan” [Konstitusiyası] Parlamentdə adi çoxluq təşkil edən siyasi partiyanın öz proqramını yeritməsindən qorumaqdır. Bu, tamamilə məqbuldur ki, yeni hüquqi dövlətin konstitusiyaya əsasları üçün vacib olan sənəd asan dəyişikliklərə daha az məruz qalsın, nəinki adi normativ-hüquqi akt. Deməli, “xüsusi çoxluq tələbinin daxil olduğu xüsusi prosedur” tələbi adi normativ-hüquqi aktlarla müqayisədə daha sərt proseduru və daha çox sayda səsi ehtiva edir.

[154] Layihənin 74-cü maddəsinə layihənin 53(1)-ci maddəsi ilə (adi qanunvericilik aktlarına dəyişikliyi tənzimləyən) müqayisə etmək lazımdır. Konstitusiyaya maddəsinə dəyişiklik etmək üçün qanun layihəsinin əleyhinə Milli Yığıncaq üzvlərinin üçdə iki səs çoxluğu tələb olunur. 53(1)-ci maddədə adi qanunvericilik aktına (maliyyə məsələlərinə aid qanun layihələri istisna olmaqla) dəyişikliyin edilməsi məsələsi tənzimlənir. Bu maddədə deyilir ki, “Milli Yığıncaqda hər hansı qanun və ya qanuna dəyişiklik layihəsi üzrə səsvermə keçirmək üçün üzvlərin çoxu iştirak etməlidir” və Milli Yığıncaqda hər hansı digər məsələ üzrə səsvermə keçirmək üçün üzvlərin üçdə biri iştirak etməlidir. Nəhayət, bu maddədə deyilir ki, Milli Yığıncaqda hər hansı məsələ üzrə qərar sadə səs çoxluğu ilə qəbul edilir.

[156] Konstitusiyanın müddəasına dəyişiklik etmək üçün Milli Yığıncağın bütün üzvlərinin üçdə iki səs çoxluğu daha yüksək kvorum tələb edən super-choxluq hesab edilə bilər. Heç bir xüsusi formallıq tələb olunmur. Biz o fikirdəyik ki, KP-lər nöqtəyi-nəzərindən yüksək kvorum “xüsusi çoxluq” elementinin bir hissəsidir, ancaq bu “xüsusi prosedur” sayıla bilməz. Bu prosedurun necə olması

barədə qərar qəbul etmək bizim səlahiyyətimizdə deyil, ancaq qeyd etməliyik ki, yalnız Milli Yığıncaq (heç bir digər palata yox) Konstitusiyanın adi maddələrinə dəyişiklik edə bilər; heç bir xüsusi bildiriş¹² müddəti yoxdur, Konstitusiyaya dəyişikliyin layihəsi hər hansı digər qanun layihəsinin bir hissəsi kimi səsverməyə təqdim oluna bilər və dəyişiklik layihəsi barədə düşünmək üçün əlavə müddət müəyyən olunmamışdır.

Hüquqlar bilinin möhkəmləndirilməsi

[157] KP-lərin II maddəsində deyilir:

“Bütün bəşəri (universal)¹³ qəbul olunan insan hüquq və azadlıqlarının... Konstitusiyaya daxil edilməsi və onların Konstitusiyanın möhkəm və üzərində məhkəmə nəzarəti həyata keçirilə bilən müddəaları ilə qorunması”.

Layihə barədə şikayət onunla əsaslandırılır ki, layihənin 2-ci hissəsində göstərilən Hüquqlar Bili KP-in II maddəsi ilə tələb olunan qaydada möhkəm qorunmur. Xüsusən qeyd olunur ki, orada layihənin digər maddələri ilə müqayisədə Hüquqlar Bilinin daha güclü qorunmasını nəzərdə tutan maddə mövcud deyil.

[158] Layihəni müdafiə edənlər qeyd edirlər ki, bu müddəalar kifayət qədər qorunur və qeyd olunan hüquq və azadlıqların layihədə nəzərdə tutulan qaydada adi qanunverici prosesdən və səs çoxluğundan kənara çıxarılması – [yəni bu hüquqlar sadə səs çoxluğu ilə qəbul oluna bilər adi qanun əsasında dəyişdirilə və ya ləğv edilə bilməz] artıq KP-lərin II maddəsinin tələbini yerinə yetirmək deməkdir.

[159] Biz razılaşmırıq ki, KP-lərin II maddəsinin tələbi yuxarıda qeyd olunan hüquq və azadlıqların adi qanunlardan daha yaxşı qorunan Konstitusiya maddələrinin sırasına salınması ilə yerinə yetirilmiş olur. “Konstitusiyada” möhkəmlənmək ifadəsi onu ehtiva edir ki, hüquqlar Konstitusiyanın digər maddələrinə nisbətə daha yaxşı qorunmalıdır. Ona görə də etiraz əsaslı sayılır və qəbul olunur. “Möhkəm” sözünü istifadə etməkdə KP-lərin II maddəsinə yazan şəxslər onu nəzərdə tutmuşlar ki, Konstitusiyanın Hüquqlar Bilini təşkil edən maddələrin, onların təbiətini və məqsədini nəzərə alaraq asan məhdudlaşdırılmasından qoruyacaq xüsusi dəyişikliyin edilməsi proseduru mövcud olmalıdır. Palatanın üçdə iki səs çoxluğu tələbi KP-lərin II maddəsində

---

¹² Yığıncaqdan qabaq yığıncaq barədə, o cümlədən yığıncaqda müzakirə olunacaq mövzular barədə bildirişlərin verilməsi. Bu, Milli Yığıncağın üzvlərinə hər hansı məsələni daha yaxşı araşdıraraq həmin məsələ barədə daha dolğun fikir formalaşdırmağa imkan verir.

¹³ Mötərizədə neologizm olan sinonimin istifadəsi tərcümənin oxucular üçün daha asan edilməsi məqsədini daşıyır.

göstərilən qorunmanı təmin edə bilmir. KP-lər onu demir ki, Hüquqlar Bilinə hər hansı dəyişiklik etmək olmaz və ya praktiki cəhətdən onları dəyişdirmək mümkün olmasın. Burada sadəcə "möhkəm"ləndirmə mexanizmi tələb olunur – misal üçün, Parlamentin hər iki Palatasının qərarı və ya Milli Yığıncaqda daha çox səs sayı və ya digər mexanizm – elə mexanizmlər ki, onlar layihənin digər maddələrinə nisbətən Hüquqlar Bilini daha möhkəm qorusunlar. Hansı mexanizmi seçmək bizim deyil, KY-ın səlahiyyətinə aiddir?

Məhkəmənin tövsiyə etdiyi düzəlişlərdən sonra Konstitusiyaya layihəsi 4 dekabr 1996-cı ildə ölkənin Konstitusiyaya Məhkəməsi tərəfindən təsdiq olundu.

Xalqın və ya onun nümayəndələrinin qəbul etdiyi Konstitusiyanın hər hansı məhkəmə tərəfindən yoxlanması və təsdiq olunması (və ya təsdiq olunmaması), həqiqətən də, unikal prosesdir. Ancaq burada iki mühüm məqam var. Bu cür təsdiqi CAR-da o zaman yaranmış tarixi vəziyyəti anlamaqla tam dərk etmək olar. O zaman ölkədə iki böyük qüvvə vardı – azlıq təşkil edən hökumət və çoxluq təşkil edən azadlıq hərəkatı – tanınmış şəxsiyyət olan Nelson Mandela ilə birlikdə. O zaman bu qrupların arasında inam və etibar çox zəif idi. Digər tərəfdən qəbul olunan Konstitusiyaya prinsipləri çox geniş xarakter daşıyırdı və onlarla manipulyasiya etmək asan idi. Konstitusiyaya Məhkəməsi də bu cür manipulyasiyanın qarşısını almaq üçün mexanizm idi.

İkinci mühüm məqam odur ki, Konstitusiyaya Məhkəməsinin vəzifəsi hər hansı siyasi seçim etmək deyil (məhkəmə özü də bunu qeyd edir), sadəcə Konstitusiyaya layihəsinin maddələrinin Konstitusiyaya prinsiplərinə hüquqi baxımdan uyğunluğunu yoxlamaqdır. Ən azından məhkəmə buna çalışır. Ancaq hansı məsələnin sırf hüquqi və sırf siyasi olması konstitusiyaya hüququnda nisbi xarakter daşıyır və çox zaman konstitusiyaya hüququ siyasi elmlərlə, o cümlədən siyasi tarixlə sıx bağlı olan bir sahə kimi çıxış edir.

3. Azərbaycanın Konstitusiyası

“Azərbaycan dövləti demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar respublikadır”.

Maddə 7.I, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası

12 NOYABR 1995-CI IL AZƏRBAYCAN XALQININ HƏYATINDA XÜSUSİ GÜN İDİ. Bu gün Azərbaycanın müstəqillik tarixində birinci konstitusiya üçün səsvermə günü idi və bu tarixdə müstəqil Azərbaycanın birinci Konstitusiyası qəbul olundu. Bu Konstitusiya 27 noyabr 1995-ci il tarixdə qüvvəyə mindi.

Bundan əvvəl Azərbaycanda yalnız Sovet konstitusiyaları olmuşdur – ümumilikdə onların sayı 4 idi. Sonuncu Sovet Konstitusiyası 1978-ci ildə qəbul olunmuşdu¹⁴. Sovet və kommunizm ideyalarının təsiri altında yazılan Sovet Konstitusiyası müasir konstitusionalizmin tələblərinə cavab vermirdi. Bundan əvvəlki Sovet konstitusiyalarında olduğu kimi, sonuncuda da mühüm dəyərlər olan insan hüquqları, o cümlədən mülkiyyət hüququ öz əksini tapmamışdı. Sovet ideologiyası, ümumiyyətlə, bunları istisna edir və bu ideyalara düşmən ideyalar münasibəti göstərirdi. Müstəqil və müasir konstitusionalizm ideyalarını özündə əks etdirən Konstitusiyanın qəbulu Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra mümkün oldu.

Azərbaycan 18 oktyabr 1998-ci il tarixində müstəqillik haqqında Konstitusiya Aktı qəbul etməklə¹⁵ özünün dövlət müstəqilliyini elan etdi. Digər müddəalarla yanaşı, bu Aktda deyilir:

Maddə 1. 1920-ci il aprelin 27-28-də RSFSR-in XI ordusunun Azərbaycana təcavüzü, respublika ərazisini zəbt etməsi, beynəlxalq hüququn subyektı olan Azərbaycan Demokratik Respublikasını devirməsi Rusiyanın müstəqil Azərbaycanı işğal etməsi hesab edilsin.

Maddə 2. Azərbaycan Respublikası 1918-ci il mayın 28-dən 1920-ci il aprelin 28-dək mövcud olmuş Azərbaycan Respublikasının varisidir.

Maddə 3. SSRİ-nin təşkili haqqında 1922-ci il 30 dekabr tarixli müqavilənin Azərbaycana aid hissəsi imzalandığı andan etibarsızdır.

¹⁴ Digərləri 1921, 1927, 1937-ci illərdə qəbul edilmişdir.

¹⁵ "Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında" Konstitusiya Aktı, № 222-XII, 18 oktyabr 1998-ci il

O cümlədən:

Maddə 12. Azərbaycan xalqı müstəqil, dünyəvi, demokratik, unitar dövlət yaradır, bu dövlətin suveren hakimiyyəti daxili məsələlərdə ancaq hüquqla, xarici məsələlərdə isə yalnız Azərbaycan xalqının azad surətdə razılıq verdiyi müqavilələrdən və sazişlərdən irəli gələn müddəalarla məhdudlaşdırılır.

Bu Konstitusiya Aktını o zamanlar mövcud olan (və bazasında hazırkı Milli Məclis yaradılan) Azərbaycanın Ali Soveti qəbul etmişdir. Sonra bu Akt xalq tərəfindən referendum vasitəsi ilə təsdiq olunmuşdur. Bu maddələr Azərbaycan (i) SSR-in yaradılmasının əsasını təşkil edən 1922-ci il tarixli müqavilənin Azərbaycana aid hissəsini də ləğv edir – yəni bu müqavilə artıq Azərbaycana aid deyil və ona tətbiq edilə bilməz (*baxın*: 3-cü maddə) və (ii) Azərbaycanı müstəqil dövlət elan edir (*baxın*: maddə 12).

Növbəti addım Azərbaycanın yeni və dünyəvi konstitusiyasının qəbul olunması idi. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra və elə ondan da bir qədər əvvəl öz çətin vaxtlarını yaşayırdı. Bunun başlıca səbəblərindən biri 1988-ci ildən başlayaraq qonşu Ermənistan dövlətinin silahlı qüvvələrinin milli zəmində və ərazi iddialarının həyata keçirilməsi üçün Azərbaycana qarşı silahlı əməliyyatlar və daha sonra tam olaraq elan olunmuş müharibə aparmaları olmuşdur. Azərbaycan Ermənistanla qarşı müharibə elan etməsə də (Ermənistan dövləti Azərbaycana qarşı müharibə elan etmişdir), özünü müdafiə etmək məcburiyyətində idi. Nəticədə Azərbaycanın beynəlxalq hüquq və təşkilatlarla tanınan ərazisinin təqribən 20 faizi erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olundu.

Bu münaqişəni təfərrüatı ilə izah etmək bu cür kitabların məqsədi deyil. Ancaq bu silahlı hücum Azərbaycanda daxili siyasi və hüquqi sabilliyin təmin olunmasına böyük əngəllər yaradırdı. O zamanlar Azərbaycanda mərkəzi hakimiyyət olduqca zəif idi və Azərbaycanın daxilində qeyri-stabillik mövcud idi. Belə bir şəraitdə yeni konstitusiyanın qəbulu mümkün olmamışdı. Yeni konstitusiya qəbul olunanadək Azərbaycanda 1978-ci il konstitusiyası qüvvədə idi, hərçənd ki yuxarıda qeyd etdiyimiz müstəqillik haqqında Konstitusiya Aktına əsasən 1978-ci il Konstitusiyasının yalnız Konstitusiya Aktına zidd olmayan müddəaları qüvvədə idi¹⁶.

---

¹⁶ Baxın: yuxarı qeyd 10 (Konstitusiya Aktı), maddə 4

1993-cü ilin sonlarında Ali Sovet (hazırda Milli Məclis) müstəqil Azərbaycanın Konstitusiyaya layihəsinin hazırlanması üçün komissiya yaratdı¹⁷. Ancaq Azərbaycanın ağır şəraitində yaradılan bu komissiya layihə hazırlamağa müvəffəq olmamışdır.

Azərbaycanda mövcud olan qeyri-stabillik və mərkəzi hakimiyyətin zəifliyi şəraitində Ali Sovetin bir sıra deputatları o zamanlar Azərbaycanın Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyevi respublikanın idarəçiliyində iştirak etmək üçün Azərbaycana dəvət etdilər. Bir çoxları, o cümlədən sınavi vətəndaşlar da bunu dəstəklədi. Heydər Əliyev Azərbaycanın Sovet İttifaqının üzvü olan dövrlərdə istər Azərbaycan SSR-də, istərsə də İttifaqda (yəni SSRİ-nin mərkəzi hakimiyyətində) yüksək vəzifələr tutmuşdur. Onun dövlət idarəçiliyində böyük təcrübəsi vardır.

15 iyun 1993-cü il tarixində Heydər Əliyev Azərbaycanın Ali Sovetinin (hazırkı Milli Məclis) sədri seçildi. O zaman Prezident olan Əbülfəz Elçibəy yaranan qeyri-stabilliklə bacarmadığı üçün paytaxt Bakını tərk edərək doğma Naxçıvanın Kələki kəndinə köçdü. 3 oktyabr 1993-cü ildə Heydər Əliyev ümumxalq səsverməsi nəticəsində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildi. Bundan sonra Azərbaycanda stabillik yarandı – Azərbaycan tədricən inkişafa doğru irəliləməyə başladı.

2 may 1995-ci ildə Milli Məclis Konstitusiyaya layihəsini hazırlayacaq yeni komissiyanın üzvlərini təsdiq etdi¹⁸. Komissiyanın sədri Prezident Heydər Əliyev idi. Nisbətən qısa müddət ərzində Konstitusiyaya layihəsi hazırlandı. Layihə 12 noyabr 1995-ci ildə referenduma çıxarılaraq qəbul olundu və bu qəbul olunan Konstitusiyaya bir sıra dəyişikliklərlə hazırda da qüvvədədir.

Azərbaycan Konstitusiyasını liberal konstitusiyaya adlandırmaq olar. 1995-ci ildə mövcud olan şəraitdə bu cür Konstitusiyanın qəbulu mühüm bir addım idi. Bu Konstitusiyada bir sıra mühüm prinsiplər öz əksini tapmışdır. Bunlardan xalqın suverenliyi, hakimiyyət qanadları arasında səlahiyyət bölgüsü və insan hüquq və azadlıqlarıdır.

*****

Prezident Heydər Əliyevin “Mən həmişə fəxr etmişəm, indi də fəxr edirəm ki, mən Azərbaycanlıyam!” sözləri dillər əzbəridir və bu sözlər bu gün müasir Azərbaycanlının öz kimliyini ifadə etmək üçün istifadə edə biləcəyi, bəlkə də, ən

---

¹⁷ Azərbaycan Respublikasının ilk milli Konstitusiyaya Layihəsinin hazırlanması haqqında Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin qərarı, 6 dekabr 1993-cü il, № 770

¹⁸ Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiyaya layihəsini hazırlayan komissiyanın tərkibi haqqında Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin qərarı, 2 may 1995-ci il, № 1048.

məşhur sözlərdir. Heydər Əliyevin adı Azərbaycanın dövlət kimi qurulması və inkişafı ilə sıx bağlıdır.

Heydər Əlirza oğlu Əliyev 10 may 1923-cü ildə Azərbaycanın Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. 1936-cı ildə Naxçıvanda pedaqoji texnikuma daxil olan H. Əliyev 1936-cı ildə texnikumu əla qiymətlərlə başa vurmuşdur. 1944-cü ildən SSRİ-nin təhlükəsizlik orqanlarında çalışmış, vəzifədə yüksələrək 1967-ci ildə Azərbaycan SSR-nin Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sədri vəzifəsində yüksəlmişdir. 1969-cu ildə Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi vəzifəsinə seçilmişdir. SSRİ dövründə bu, Azərbaycan SSR-nin başçısı demək idi.

H.Əliyev 1982-ci ildən 1987-ci ilədək SSRİ Ali Sovetinin sədrinin birinci müavini vəzifəsində işləmişdir. Bu, SSRİ dövründə çox böyük vəzifə idi. H.Əliyev SSRİ dövründə bu qədər yüksək vəzifəyə yüksələn yeganə Azərbaycanlı idi. Xarici jurnalistlərdən biri H.Əliyevi bu vəzifədə “ölkənin (yəni SSRİ-nin) yiyələrindən biri” kimi qiymətləndirmişdir.

1987-ci ildə o zamankı SSRİ-nin bir sıra rəhbərlərinin və xüsusən də Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi olan Mixayıl Qorbaçovun “səylərinin” nəticəsi olaraq H.Əliyev vəzifəsindən istefa verməli olur.

H.Əliyev 1993-cü ildə Azərbaycanda yaranan böhran vaxtı geniş ictimaiyyətin dəstəyi ilə Azərbaycan Ali Sovetinin (məhiyyət etibarilə hazırkı Milli Məclisinin funksiyalarını yerinə yetirirdi) sədri seçilmiş və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti vəzifəsini icra etmişdir. 1993-cü və 1998-ci illərdə Azərbaycanın Prezidenti seçilmişdir.

Prezident H.Əliyev Azərbaycanın Sovet dönəmində, xüsusən də suverenlik qazandıqdan sonrakı dövrdə respublikanın inkişafında böyük rol oynamışdır.

Konstitusiyaya hüququ kitabında Prezident H.Əliyev haqqında bu paraqrafların olmasının bir mühüm səbəbi var. Konstitusionalizm ideyalarının bərqərar olması bir prosesdir və bu prosesdə çətinliklər ola bilər. Digər tərəfdən konstitusionalizm ideyalarının bərqərar olması və möhkəmlənməsi üçün insanların daha çox ideyalar, o cümlədən konstitusionalizm prinsipləri ətrafında birləşməsi çox vacibdir – bu, ölkənin istər siyasi, istərsə də iqtisadi cəhətdən dayanıqlı inkişafı üçün önəmlidir. Ancaq bir sıra tarixi hadisələr bizə dövlətin quruluşu və möhkəmlənməsi prosesi barədə çox şeyi deyir. Hesab edirik ki, bir sıra praktiki səbəblərdən biz bunları bilməli və düzgün təhlil etməliyik. 90-cı illərdə Azərbaycan çətin vəziyyətdə idi və bu vəziyyətdən çıxmaqda H.Əliyevin həlledici rolu olmuşdur. Buna dair heç bir ciddi şübhələr yoxdur. H.Əliyevin Azərbaycanın müstəqilliyi dövründə Azərbaycan xalqına və dövlətinə verdiyi

töhfə, sadə desək, yaxşı olmuşdur və bir məşhur filmdə deyildiyi kimi, “yaxşı şey isə ölmür” ... , hər halda biz ümid edirik.

Prezident H.Əliyev 12 dekabr 2003-cü ildə vəfat etmişdir. ABŞ-ın 16-cı Prezidenti Avraam Linkoln-ın 1863-cü ildə Vətəndaş Müharibəsi zamanı döyüşdən sonra Pensilvaniyanın Qittensberq şəhərində söylədiyi nitqin bir hissəsini burada qeyd etmək maraqlı olardı:

Burada dediklərimizi dünya qismən eşidəcək və çox keçmədən unudacaq, lakin onların (yəni vəfat edən əsgərlərin – *alavə müəllifindir*) etdikləri heç vaxt yaddan çıxmayacaq. Bu, bizə – dirilərə lazımdır ki, özümüzü burada döyüşənlərin gördükləri və hələ bitirmədikləri işə həsr edək. Özümüzü bu işə həsr etməyimiz ondan ötrü bizə lazımdır ki, xatirələrini hörmətlə yad etdiyimiz bu böyük insanlardan onların ən yüksək dərəcədə nümayiş etdirdikləri sədaqət dərəsi götürək; onların öz həyatlarını boş yerə qurban vermədiklərini bir daha rəsmən bildirək; bu millət Allahın köməyi ilə azadlığın yenidən dirçəlməsinə (Cənub hökumətinə ABŞ tarixində azadlığa təhlükə kimi baxılırdı – *alavə müəllifindir*) nail olsun, xalqın rəhbərlik etdiyi və xalqa xidmət edən demokratiya yox olub yer üzündən silinməsin¹⁹.

*****

Azərbaycan Konstitusiyası – xülasə

Konstitusiyanın 1-ci və 2-ci maddələri “xalq suverenliyi” konsepsiyasını ifadə edir. Bu maddələrə əsasən Azərbaycanda hakimiyyətin mənbəyi xalqdır və xalq öz müqəddəratını həll edir. Oxşar maddəyə bir sıra digər dövlətlərin konstitusiyalarında rast gəlmək olar. Məsələn, Almaniya Federal Əsas Qanununun (Konstitusiyasının) 20.2-ci maddəsinə əsasən “[b]ütün dövlət hakimiyyətinin mənbəyi xalqdır”.

Azərbaycanın Sovet keçmişini nəzərə alaraq Konstitusiya xalqın suverenliyini bəyan etməklə, digər ölkələrin Azərbaycanı idarə etməmək fikrini də iddia edir. Digər tərəfdən xalqın suverenliyi dövlət idarəçiliyinin tamamilə bir və ya dairəsi məhdud bir neçə şəxsin iradəsindən deyil, bütöv xalqın iradəsindən asılı olduğu prinsipini ehtiva edir.

Konstitusiyanın digər mühüm maddələrindən biri 7-ci maddədir. Həmin maddəyə əsasən “Azərbaycan dövləti demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar

---

¹⁹ Nitqin bu hissəsinin Azərbaycan dilində tərcüməsi Melvin İ. Urofskinin "ABŞ demokratiyasının əsasları" kitabının (FAR Center, 2005) Azərbaycan dilinə tərcüməsindən götürülmüşdür.

respublikadır". Bu maddə ilk növbədə Azərbaycanı respublika bəyan edir. "Respublika" bildiyiniz kimi, dövlətin seçkili orqanlar tərəfindən idarə olunmasını nəzərdə tutur. Yəni Azərbaycanda seçkili orqanlar mövcuddur və onlar ölkəni idarə edir (və idarə etmədə iştirak edirlər). "Demokratiya" tarix dərslərindən bildiyiniz kimi, xalqın idarəçiliyini nəzərdə tutur – təkrar edək ki, yunan sözlərindən ibarət olan bu söz δῆμος (*dêmos*) "xalq" və κράτος (*kratos*) "hakimiyyət" və ya "idarə etmək" deməkdir. 7-ci maddədəki "hüquqi" sözü ölkəmizdə idarəçiliyin, xüsusən də vətəndaş və dövlət münasibətlərinin başlıca olaraq hüquq və qanun üzərində qurulduğunu ifadə edir. "Dünyəvi" prinsipi Azərbaycanda din və dövlətin ayrı olduğunu və dinin dövlət idarəçiliyinə müdaxilə etməməsini ifadə edir. Coğrafiya dərslərindən bilir ki, dünyada "unitar" və "federasiya", o cümlədən "konfederasiya" quruluşları mövcuddur. Azərbaycan unitar dövlətdir və bu prinsip 7-ci maddədə əks olunmuşdur.

Bu sadalanan prinsiplər mühüm olduğu qədər də, onların konkret hallara necə tətbiqi və bəzən də konkret olaraq nəyi ehtiva etməsi barədə mübahisələr ola bilər. Onların bəzilərini bu kitabın digər hissələrində müzakirə edəcəyik. Bununla belə, bu prinsiplərin bəyan edilməsi, ən azından Azərbaycan xalqının məhz bu prinsiplər əsasında yaşamaq istəyini əks etdirir. Bunun da tarixi əhəmiyyəti böyükdür.

Konstitusiyanın 3-cü fəslə "Əsas insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları" adlanır. Bu fəsildə insan hüquq və azadlıqlarını təmin edən maddələr yer almışdır. Burada bərabərlik hüququ, azadlıq hüququ, şəxsi toxunulmazlıq hüququ, əmək hüququ və sair hüquqlarla yanaşı, mülkiyyət hüququ və fikir azadlığı təminatları da nəzərdə tutulmuşdur. Konstitusiyanın 29-cu maddəsinə əsasən "[h]ər kəsin mülkiyyət hüququ vardır", "[m]ülkiyyət qanunla qorunur" və "[h]eç kəs məhkəmənin qərarı olmadan mülkiyyətindən məhrum edilə bilməz".

Konstitusiyanın 47-ci maddəsinə əsasən "[h]ər kəsin öz fikir və söz azadlığı vardır" və "[h]eç kəs öz fikir və əqidəsini açıqlamağa və ya fikir və əqidəsindən dönməyə məcbur edilə bilməz".

Konstitusiya müasir konstitusionalizmin prinsiplərindən olan hakimiyyət qanadları arasında səlahiyyət bölgüsü konsepsiyasını ehtiva etmişdir. Konstitusiyaya əsasən qanunverici hakimiyyət Milli Məclisə (maddə 81), icra hakimiyyəti Prezidentə (maddə 99) və məhkəmə hakimiyyəti Azərbaycanın məhkəmələrinə məxsusdur (maddə 125). Azərbaycan Nazirlər Kabineti mövcuddur və bu da Konstitusiyanın 114-cü maddəsi əsasında yaradılmışdır. Nazirlər Kabineti prezidentin səlahiyyətlərini icra etmək üçün yaradılmış kollegial orqandır. Nazirlər Kabinetinə prezident tərəfindən təyin olunan baş nazir rəhbərlik edir.

Konstitusiyanın önəmli hissələrindən biri onun 10-cu fəslidir. Həmin fəsilə hüquq normalarının iyerarxiyasıdır – yəni hansı normativ-hüquq akt hansından üstündür və hansına nisbətə daha aşağı pillədə durur. Bu konstitusionalizmin vacib əsaslarından biridir. Xüsusən 149-cu maddə bu ardıcılığı nəzərdə tutur. Qısaca desək, Konstitusiya və referendum vasitəsi ilə qəbul olunan aktlar bütün digər normativ-hüquqi aktlardan üstün hüquqi qüvvəyə malikdir. Azərbaycanın qoşulduğu beynəlxalq müqavilələr əksər hallarda adi qanunlardan üstün olsa da, onlar Konstitusiya zidd olmalı deyillər. Milli Məclisin qəbul etdiyi qanunlar bütün digər dövlət orqanlarının qəbul etdiyi sərəncamlar, fərmanlar və qərarlardan üstün hüquqi qüvvəyə malikdir. Nazirlər Kabinetinin və ya hər hansı digər dövlət orqanlarının qəbul etdiyi qərarlar prezidentin fərmanlarına və fərmanlardan üstün qüvvəyə malik olan normativ-hüquqi aktlara zidd olmalı deyil.

21 dekabr 2010-cu ildə Milli Məclis "*Normativ-hüquqi Aktlar haqqında*" Konstitusiya Qanunu qəbul etmişdir. Bu Konstitusiya Qanunu Konstitusiyanın 149-cu maddəsindən irəli gələn məsələləri tənzimləyir.

Konstitusiya Məhkəməsinin qərarları – hüququn mənbəyi

Bir çox dövlətlərdə ali məhkəmə orqanlarının qərarlarını da hüququn mənbəyi adlandırırlar. Azərbaycanda Konstitusiya Məhkəməsi qanunları və Konstitusiyanı şərh edir və nəticədə müəyyən qayda qəbul olunur. Bu nöqtəyənəzərdən onlar mühüm əhəmiyyətə malikdirlər və haqlı olaraq onları hüququn bir mənbəyi adlandırmaq olar.

Məhkəmə qərarlarının hüququn bir mənbəyi olması uzun illər kontinental hüquq sistemi üçün yad olmuş və bir sıra ölkələrdə, ümumiyyətlə, neqativ qarşılanmışdır. Ancaq illər ötdükcə bu cür qərarların əhəmiyyəti cəmiyyətdə və hüquq sistemində öz yerini tutdu. President sisteminin əhəmiyyəti haqda aşağıda müzakirə aparmışıq. Bu məqamda Konstitusiya Məhkəməsinin onun qərarlarının hüquq mənbəyi kimi çıxış etməsini təsdiq edən bir qərarını sizə təqdim edirik:

Ombudsmanın sorğusu ilə bağlı Konstitusiya Məhkəməsinin Qərarı, 25 yanvar 2005-ci il²⁰

---

²⁰ "Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına əlavələr və dəyişikliklər edilməsi barədə" 11 iyun 2004-cü il tarixli, 688-IIQD sayılı Azərbaycan Respublikası Qanununun III hissəsinin 9-cu bəndinin və IV hissəsinin 7-ci bəndinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin IX hissəsinə uyğunluğunun yoxlanılmasına dair Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin Qərarı, 25 yanvar 2005-ci il.

[İşin faktları: 1995-ci ildə Konstitusiya qəbul olunan zaman orada vətəndaşların pozulmuş hüquqlarının bərpası üçün Konstitusiya Məhkəməsinə birbaşa müraciət etmək hüququ nəzərdə tutulmamışdı. Qanun və Konstitusiyanın şərhini üçün ancaq müəyyən dövlət orqanları məhkəməyə müraciət edə bilirdilər. 2002-ci ildə referendum vasitəsi ilə Konstitusiyaya dəyişikliklər edildi. Bu dəyişikliklər nəticəsində vətəndaşlar pozulmuş hüquqlarının bərpası üçün Konstitusiya Məhkəməsinə müraciət etmək hüququ qazandılar. Milli Məclis 2004-cü ildə qanun qəbul edərək Mülki Prosesual və Cinayət Prosesual Məcəllələrinə dəyişiklik etdi. Bu dəyişikliklərə əsasən Azərbaycan Konstitusiya Məhkəməsinin (o cümlədən Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin) qərarlarını Ali Məhkəmənin Plenumu icra etməlidir. Misal üçün, Konstitusiya Məhkəməsi işə baxaraq qərar verir ki, aşağı məhkəmələrin qərarı ləğv edilsin, sonra onu icra üçün Ali Məhkəməyə göndərir. Ombudsmanı narahat edən məsələlərdən biri də o idi ki, Ali Məhkəməyə icra üçün gələn iş üzrə Ali Məhkəmə və ya işi alan digər məhkəmələr Konstitusiya Məhkəməsinin qərarından başqa qərar qəbul edə bilərmi? (bir sıra sənədlərdən)]

Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsinə (bundan sonra – Konstitusiya Məhkəməsi) sorğu verərək "Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına əlavələr və dəyişikliklər edilməsi barədə" 11 iyun 2004-cü il tarixli, 688-IIQD sayılı Azərbaycan Respublikası Qanununun III hissəsinin 9-cu bəndində və IV hissəsinin 7-ci bəndində Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Plenumunun Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin qərarlarının icrası ilə bağlı yalnız hüquqi məsələlər üzrə işlərə baxmasını nəzərdə tutan müddəaları hüquq və azadlıqların bərpasına yönəlmiş Konstitusiya Məhkəməsinin qərarının icrasına süni maneə olduğunu hesab edir və buna görə də həmin bəndlərin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin IX hissəsinə uyğunluğunun yoxlanılmasını xahiş edir. [...]

Konstitusiya Məhkəməsinin səlahiyyətlərindən biri qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları, bələdiyyə və məhkəmə aktları üzərində konstitusiya nəzarətini həyata keçirməkdən ibarətdir. [...]

Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu mübahisələndirilən aktın Konstitusiyaya və ya qanunlara uyğunluğuna, insan hüquq və azadlıqlarının pozulub-pozulmadığına dair qərar qəbul edir və bu zaman işin faktiki hallarının yoxlanılmasına yol vermir. Lakin bununla yanaşı,

Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarında ümumi yurisdiksiyalı məhkəmələr tərəfindən işin müəyyənləşdirilmiş faktiki hallarına istinad edilməsi bu halların yoxlanılması və ya araşdırılması hesab olunmamalıdır.

Bu məsələnin xüsusi qeyd olunması ona görə vacibdir ki, hər hansı məhkəmə aktının Konstitusiyaya və ya qanunlara uyğun olmamasına, insan hüquq və azadlıqlarını pozub-pozmamasına dair mübahisənin hüquqi hallarının Konstitusiyaya Məhkəməsi tərəfindən düzgün qiymətləndirilməsi üçün müvafiq mülki, cinayət və ya digər işin faktiki hallarının nəzərə alınması və onlara istinad olunması qaçılmazdır. [...]

Konstitusiyaya işinə mahiyyəti üzrə baxılması nəticəsində Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumu qərar qəbul edir. [...]

Konstitusiyaya məhkəmə icraatında hüquq və azadlıqların pozulmasının müəyyən olunması və Konstitusiyaya Məhkəməsi tərəfindən məhkəmə aktlarının Konstitusiyaya və qanunlara uyğun olmayan hesab edilməsindən sonra pozulmuş hüquq və azadlıqlar ümumi yurisdiksiyalı məhkəmələrdə bərpa olunmalıdır. Bu zaman Konstitusiyaya Məhkəməsinin hüquqi mövqelərinin nəzərə alınması, Ali Məhkəmənin Plenumunun qəbul etdiyi qərarın mahiyyəti, işin yenidən baxılmaq üçün hansı mərhələyə göndərilməsi, prosessual müddətlərə riayət edilməsi və s. məsələlər böyük əhəmiyyət kəsb edir. [...]

Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun qərarı mübahisəyə dair hüquqi məsələlərlə bağlı məhkəmənin hüquqi mövqelərini də əks etdirir. Həmin mövqələr bir qayda olaraq Konstitusiyanın əsasları, onun aliliyi və birbaşa qüvvəsi, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq aktların, o cümlədən insan hüquq və azadlıqlarının üstünlüyü nəzərə alınmaqla formalaşır. [...]

Konstitusiyaya Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilən qərarlar Azərbaycan Respublikası ərazisində məcburi qüvvəyə malikdir və qüvvəyə mindikdən sonra şərtsiz icra olunmalıdır. Bu qərarlar heç bir orqan və ya şəxs tərəfindən ləğv edilə, dəyişdirilə və ya rəsmi təfsir edilə bilməz.

Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarının yüksək hüquqi qüvvəsi onun bütün hissələrinə, habelə həmin qərarın əsasını təşkil edən *hüquqi mövqələrə* [kursiv müəllifindir] də şamil olunur. Lakin Konstitusiyaya Məhkəməsinin hüquqi mövqeləri bəzən müstəqil əhəmiyyət qazanır. *Konstitusiyaya Məhkəməsinin hüquqi mövqelərinin qüvvəsi onun qərarlarının hüquqi qüvvəsinə bərabər olduğundan və ümumi xarakter daşdığından, yalnız konstitusiyaya işinin predmetini təşkil etmiş hala deyil, hüququn mənbəyi kimi*

hüquqi tətbiqetmə təcrübəsində rast gəlinən analogi hallara da şamil edilməlidir [kursiv müəllifindir].

[...] Konstitusiya Məhkəməsi tərəfindən hər hansı bir aktın Konstitusiyaya uyğun olub-olmaması faktının təsdiq edilməsi özü-özlüyündə nəinki həmin aktı qəbul etmiş orqan, həmçinin digər normayaradıcı və ya məhkəmə orqanları üçün preyudisial əhəmiyyətə malik xüsusi fakt kimi qəbul edilə bilər. Normayaradıcı orqanlara münasibətdə Konstitusiya Məhkəməsinin qərarının preyudisial əhəmiyyəti onda ifadə olunur ki, Konstitusiyaya uyğun olmayan hesab edilmiş normativ hüquqi aktla eyni məzmunlu aktın yenidən qəbul edilməsi yolverilməzdir. Normativ hüquqi aktın hər hansı müddəasının Konstitusiyaya uyğun olmadığı faktının Konstitusiya Məhkəməsi tərəfindən müəyyən edilməsinin preyudisial əhəmiyyəti məhkəmələr tərəfindən digər aktlarda təsbit olunmuş oxşar müddəaların tətbiq olunmasını da qeyri-mümkün edir.

Bununla bağlı məsələnin digər tərəfi ondan ibarətdir ki, Konstitusiya Məhkəməsi məhkəmə aktının Konstitusiyaya uyğun olub-olmaması faktını təsdiq etdikdə, bu hal nəinki baxılmış iş üzrə məhkəmələr üçün, habelə başqa işlərə baxan məhkəmələr üçün preyudisial əhəmiyyətə malikdir. [...]

Hüquq və azadlıqların pozulması ilə bağlı yeni hallar üzrə icraat zamanı Ali Məhkəmənin Plenumunun hüquqi məsələlər üzrə işə baxması Konstitusiya Məhkəməsinin səlahiyyətlərinin mənimsənilməsinə və ya qərarlarının təhrifinə (təftişinə, genişləndirilməsinə, məhdudlaşdırılmasına və ya digər formada təfsir olunmasına) səbəb olmamalı, Konstitusiya ədalət mühakiməsinin səmərəliliyinə xələl gətirməməli və kassasiya instansiyası məhkəməsinin konstitusiya statusuna uyğun olaraq həyata keçirilməlidir. Bu zaman Ali Məhkəmə və digər məhkəmələr öz qərarlarını yalnız Konstitusiya Məhkəməsi tərəfindən müvafiq iş üzrə müəyyənləşdirilmiş hədlər çərçivəsində qəbul etməlidir. Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun qərarında göstərilən hüquqi məsələlər və pozulmuş hesab edilən hüquq və azadlıqlar həmin hədləri təşkil edir. [...]

Ali Məhkəmənin Plenumunda (eləcə də bundan sonra müvafiq işə yenidən baxılması zamanı digər məhkəmələrdə) bu məsələlər həll olunarkən Konstitusiya Məhkəməsinin qərarının icrasına və qəbul olunan qərarın ona uyğun olması barədə qanunvericiliyin müddəalarına daim diqqət yetirilməlidir. [...]

Hüquq və azadlıqların pozulması ilə bağlı yeni hallar üzrə icraatın həyata keçirilməsi zamanı Ali Məhkəmənin Plenumu və bundan sonra

müvafiq işlərə yenidən baxan digər məhkəmələr Konstitusiya Məhkəməsinin pozulmuş hüquq və azadlıqlarının bərpasına yönəlmiş qərarına uyğun olmayan qərar qəbul etməməlidir. [...]

Yuxarıdakıları nəzərə alaraq, Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu hesab edir ki, Azərbaycan Respublikasının prosessual qanunvericiliyində təsbit edilmiş və sorğuda mübahisələndirilən müddəaların Konstitusiyaya uyğun olub-olmaması məsələsi ali konstitusiya ədalət mühakiməsi orqanının və eyni zamanda Ali Məhkəmənin mövcud qanunvericilikdə müəyyən edilmiş səlahiyyətləri çərçivəsində həll olunmalıdır.

Həmin müddəalar Ali Məhkəmənin Plenumu tərəfindən:

1) Hüquq və azadlıqların pozulması ilə bağlı yeni hallar üzrə icraatı Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş hüquqi hədlər çərçivəsində həyata keçirilməklə;

2) Konstitusiya Məhkəməsinin qərarlarının, o cümlədən bu qərarlarda əks olunmuş hüquqi mövqelərin məcburi qüvvəsini nəzərə alaraq onların şərtsiz icrasının təmin edilməsi üçün zəruri hüquqi məsələləri həll etməklə;

3) Konstitusiya Məhkəməsinin qərarlarının təhrifinə (təftişinə, genişləndirilməsinə, məhdudlaşdırılmasına və ya digər formada təfsir olunmasına) yol verməməklə;

4) İşlərin yenidən baxılması məsələsini təşkil edərkən onların yalnız təkrar baxılması üçün deyil, həmçinin pozulmuş insan hüquq və azadlıqlarının tezliklə bərpası məqsədi ilə Konstitusiya Məhkəməsinin qərarlarında göstərilmiş məhkəmə səhvlərinin, onların yol verildiyi məhkəmə icraatı mərhələsində və müvafiq icraat üçün qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş müddətlər çərçivəsində aradan qaldırılması üçün konkret qərarlar qəbul etməklə yerinə yetirildikdə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin IX hissəsinə uyğun hesab edilə bilər.

Qərarında Məhkəmə "preyudisial" sözünə istinad edir. Bu söz Azərbaycanın bəzi prosessual qanunvericilik aktlarında istifadə olunsa da, qanunlar bu terminin tərifini vermir. "Preyudisial" sözündə "pre" "qabaq" və ya "əvvəl" deməkdir, "yudisial" isə "məhkəmə" və ya "ədalət mühakiməsi" deməkdir. Qısa formada desək "preyudisial" son olaraq həll olunmuş məsələnin (adətən barəsində son məhkəmə qərarı qüvvəyə minmiş) digər məhkəmə və ya işlər üçün mübahisəsiz qəbul olunmasını ifadə edir. Yəni bir məhkəmə artıq son olaraq həll olunmuş (barəsində digər məhkəmələrin qüvvəyə minmiş qərarı olan) işin faktlarını və ya hüquqi dəyərləndirməsini mübahisə edə bilməz.

Qeydlər, suallar və tapşırıqlar

1. Azərbaycan Konstitusiyasının 1 və 2-ci maddələrinə əsasən xalq suverendir. 7-ci maddəyə əsasən isə Azərbaycan demokratik ölkədir. Ancaq xalq dövlətin idarəçiliyində birbaşa iştirak etmir. O, seçdiyi orqanlar vasitəsi ilə iştirak edir. Dövlət orqanlarının təşkili Konstitusiyanın digər maddələri və qanunlarla tənzimlənir. Bu maddələrin və qanunların fonunda Konstitusiyanın 1 və 2-ci maddələri daha çox deklarativ xarakter daşıyır. Sizcə, 1 və 2-ci maddələrin əhəmiyyəti varmı, varsa, onlar nə qədər böyükdür?

Alman Konstitusiyasında oxşar maddə var. Fransanın hazırkı Konstitusiyasının 2-ci maddəsinin 5-ci abzası eyni prinsipi ifadə edir. Ancaq ABŞ Konstitusiyasında buna oxşar maddə mövcud deyil. ABŞ Konstitusiyasının 1-ci maddəsi ABŞ-ın qanunverici orqanı olan Konqres barədədir. Konstitusiyayı deklarativ prinsiplərlə başlamaq və ya xalqın iradə ifadəsinin bir yolu olan qanunverici orqana aid müddəalarla (daha praktik) başlamaq arasında *praktiki* fərq varmı?

Konstitusiyanın əksər maddələrinin geniş xarakter daşdığını nəzərə alsaq, onların hamısının deklarativ olduğunu demək olarmı? Yoxsa insanların münasibətindən asılıdır?

Tapşırıq: Azərbaycanın qanunlarına əsasən siyasi partiya yaratmaq üçün ən azı 1000 (min) nəfər – bu daha çox və ya az ola bilər, bizim müzakirəmiz üçün böyük fərq etməz – üzvün olması tələb olunur. Yəni yeni yaranacaq partiyanın azı 1000 üzvü olmalıdır. Məmməd musiqiçidir və hesab edir ki, musiqiçilərin əmək haqqı azdır. O, düşünür ki, hər il dövlət ölkədə fəaliyyət göstərən peşəkar bir musiqiçiyə büdcədən 500 manat pul ödəməlidir. Bu cür qanunun qəbul edilməsinə nail olmaq üçün o, siyasi partiya yaratmaq istəyir və qeydiyyat üçün qeydiyyat orqanına müraciət edir. Məmmədin partiyasına yalnız 700 insan üzv olmağa razılıq verir. Ona qeydiyyatdan imtina edilir.

Məmməd Konstitusiya Məhkəməsinə müraciət edərək qanunda 1000 nəfər tələbinin ləğv edilməsini xahiş edir. Onun əsas arqumenti budur ki: xalq suverendir, siyasi partiya xalq tərəfindən bu suverenlikdən istifadə etmənin bir mexanizmdir, 1000 nəfər tələbi xalqın suverenliyini məhdudlaşdırır. Təsəvvür edin, Konstitusiya Məhkəməsi. Siz hansı qərarı verərdiniz? Nə üçün? Fərz edin ki, Konstitusiyada sərbəst toplaşmaq azadlığı yoxdur (maddə 49).

2. Azərbaycanın Konstitusiyasında Azərbaycanın “sosial” dövlət olması vurğulanır. 12, 16 və 38-ci maddələrə baxın. Xüsusən 12-ci maddədə

“vətəndaşların layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi” cümləsi diqqəti cəlb edir. Bu deklarativ və kifayət qədər geniş cümlədir və daim “layiqli həyat səviyyəsinin” nə olduğu sualını ortaya çıxarır.

Sosial dövlət konsepsiyası, əlbəttə ki, yeni deyil. Məsələn, Almaniyanın və Fransanın konstitusiyalarında bu ölkələrin sosial dövlət olduqları da elan olunur²¹. “Sosial dövlət” konsepsiyasının birmənalı tərifini müəyyən etmək çətin olar. Ancaq qısaca desək, sosial dövlət o dövlətdir ki, orada dövlət vətəndaşlara, əsasən, iqtisadi sahədə yardım edir. Sosial dövlətə sadəcə dildə desək, “varlıdan götürüb kasıba” vermək ideyası yaxındır, hərçənd kommunistlərin düşündüyü tərzdə deyil²². Sosial dövlətlərə adətən yüksək vergi faizləri və dövlət tərəfindən pulsuz sosial xidmətlərin (məsələn, pulsuz təhsil və səhiyyə) göstərilməsi və ya təmin edilməsi xasdır.

Həç də hamı konstitusiyada sosial dövlət prinsiplərinə geniş yer ayrılmasının tərəfdarı deyil. Bəzi vətəndaşlar üçün dövlətin sosial siyasəti müsbət görünə bilər. Ancaq nəzərə alın ki, dövlət nə qədər “sosial” olarsa, o qədər də fərdlərin azadlıqlarına çox müdaxilə edir (yəni bunu etməyə məcbur olur). Kas Sunstin Şərqi Avropa sosializm hökumətləri devrildikdən sonra konstitusionalist dövlətlərin qurulması prosesini araşdıran alimlərdəndir. Özünün “*Mülkiyyət və konstitusionalizm haqqında*”²³ məqaləsində Kas Sunstin bunları qeyd edir:

Qeyd etmişdim ki, [Şərqi Avropa ölkələrinin] bazar iqtisadiyyatına və xüsusi mülkiyyət sisteminə keçidində konstitusiya böyük rol oynayır. Buna nail olmaq üçün konstitusiyanın müddəaları məhkəmə tərəfindən tətbiq edilə bilən və məcburi icraya yönəldilə bilən olmalıdır... Məhkəmə nəzarəti olmadan konstitusiyanın dəyəri yazıldığı kağızın dəyərindən çox olmayacaq...

Bu məqsədə nail olmaq üçün konstitusiyanı yazanlar ciddi risklər yaradan üç strateji addımı atmaqdan çəkinməlidirlər...

- 1. Məqsədlər** [ingiliscə: *Aspirations*]. Birincisi, bu cür strategiya konstitusiyada ümumi sosial prinsipləri və məqsədləri bəyan etmək və ya dövlətin üzərində pozitiv öhdəliklər qoymaqdır (pozitiv öhdəliklər, məsələn, sosial yönümlü dövlət, o cümlədən

---

²¹ Almaniya Əsas Qanununun 20.1-ci maddəsi: "Almaniya Federativ Respublikası demokratik və sosial dövlətdir". Fransa 5-ci Konstitusiyasının 1-ci maddəsi: "Fransa bölünməz, dünyəvi, demokratik və sosial dövlətdir".

²² Kommunistlər, ümumiyyətlə, hər kəsin bərabər iqtisadi şəraiti barədə xəyal edirlər.

²³ *On Property and Constitutionalism*, Cass Sunstein, Law and Economics Working Paper No. 3 (2nd Series), University of Chicago School of Law, səh., 13

bərabər gəlirin, istirahət vaxtının, sosial təhlükəsizliyin, işdə təhlükəsiz şəraitinin və sağlam iş şəraitinin təmin edilməsi). Bunun təhlükəli strategiya olmasının üç səbəbi var.

Birincisi, ümumi məqsədlərin bəyan edilməsi və dövlətin üzərinə pozitiv öhdəliklərin qoyulması (Sovet konstitusiyalarında olduğu kimi) ona gətirib çıxara bilər ki, nəticədə konstitusiya [ciddi və vətəndaşlar üçün real nəticə və onların həyatına real təsir göstərə] bilməyən sənəd kimi qəbul oluna bilər. [Ciddi olan konstitusiyada ümumi prinsiplər və məqsədlər deyil,] yalnız o hüquqlar sadalanmalıdır ki, onlar real və konkret olaraq tətbiq oluna bilsin. Pozitiv hüquqları nəzərdə tutan konstitusiya çətin ki, bu cür hüquqları məhkəmə vasitəsi ilə təmin edə bilsin, çünki onlar həddən artıq geniş formada olur, eyni zamanda bir neçə qrup insanın marağını özündə əks etdirir...

Pozitiv hüquqlarla bağlı olan ikinci problem odur ki, onlar insanlarda fərdi təşəbbüs və özünə güvənmə kimi ideyaların inkişafına zidd olaraq dövlət tərəfindən müdafiə olunma yanaşmasını daha çox inkişaf etdirir...

Bu, heç də o demək deyil ki, post-isləhat dövründə Şərqi Avropa ölkələri müdafiəçi və sosial yönümlü dövlət prinsiplərini inkar etməlidirlər və ya vətəndaşlarını bazarın mərhəmətinə buraxmalıdırlar. Bu cür strategiya faciə ilə nəticələnə bilər, çünki nəticədə əhalinin çox hissəsi bir sıra dövlətlərdə qəbul olunmayan dərəcədə çətinliklərlə üzləşə bilər. Ancaq bu cür müdafiə və təminatlar ölkənin əsas sənədi ilə deyil, demokratik proses vasitəsi ilə [misal üçün, hər dəfə fərqli qrupların fikrini və mövqelərini dinləməklə, xalqın nümayəndələri olan parlament deputatlarının qəbul etdiyi] adi qanunların qəbulu ilə təmin olunmalıdır.

Pozitiv hüquqlarla bağlı üçüncü problem odur ki, onlar dövlətin bazara müdaxiləsini dövlətin konstitusion öhdəliyi kimi müəyyən edirlər. Hazırda bu cür müdaxiləni minimuma endirməyə çalışırlar ki, özəl biznesdən ibarət bazar, azad ticarət və müqavilə azadlığı üçün daha çox şərait yaransın.

Əlbəttə, heç kəs Sanstinin mövqeyi ilə razı olmaq məcburiyyətində deyil. Ancaq onun mövqeyinin əsasları bəzi hallarda, o cümlədən konstitusiyanın maddələrinin konkret işin hallarına tətbiqi zamanı mühüm rol oynaya bilər.

Amerika Birləşmiş Ştatlarında olan siyasi struktur "sosial" və neytral dövlətlər arasında olan fərqi daha yaxşı izah etməyə imkan verir. ABŞ-da iki əsas

siyasi partiya var: Respublikaçılar – onlar mühafizəkarlardır və Demokratlar – onlar liberallar sayılırlar. Respublikaçılar azad bazar iqtisadiyyatına (tez-tez fransız sözü olan "*laissez-faire*" ifadə olunur) və dövlətin bazara mümkün qədər minimum müdaxiləsinə inanırlar. Onlar inanırlar ki, hər kəs azaddır və onlara bərabər imkanlar yaradılır. Əgər nəticədə kimsə milyonçu olursa və kimsə kasıb olaraq qalırsa, dövlət müdaxilə edərək kasıba (çox vaxt milyonçunun maliyyə imkanlarından vergi və ya digər məcburi yığımlar vasitəsi ilə istifadə edərək) yardım etməli deyil – misal üçün, pulsuz təhsil və səhiyyə təmin etmək vasitəsi ilə. Demokratlar isə insanlara kömək etmək üçün dövlətin müdaxiləsinə dəstəkləyirlər. Demokratlar sosial yönümlüdürlər. Əlbəttə, bu ideologiyalar mütləq deyil – yəni nə respublikaçılar, ümumiyyətlə, dövlətin heç bir müdaxiləsinə dəstəkləmirilər, nə də demokratlar dövlətin həddən artıq müdaxiləsinə məqbul saymırlar. Yuxarıda qeyd etdiyimiz milyonçu-kasıb misalı da sizi aldatmasın. Respublikaçıların ideyası mühüm əhəmiyyət kəsb edir – bir çoxları onlar nə qədər sosial ideyalı insanlar olurlarsa-olsunlar, dövlətin onların həyat və fəaliyyətinə müdaxiləsinə heç də hər zaman dəstəkləmirilər.

3. İlk Konstitusiya Amerika Birləşmiş Ştatlarında 1787-ci ildə qəbul olunmuşdur. Konstitusiya referendum vasitəsi ilə deyil, Konstitusiya yığıncağı²⁴ tərəfindən tərtib edilərək ayrı-ayrı ştatların hakimiyyətləri tərəfindən təsdiq (ratifikasiya) edilmişdir. Buna bənzər proses bir çox ölkələrdə baş tutmuşdur. Misal üçün, Almaniyanın Əsas Qanunu²⁵ (*Grundgesetz*) Parlament Şurasını təşkil edən ekspertlərdən ibarət bir qrup tərəfindən tərtib olundu və ştatların (*Länder*) parlamentləri ratifikasiya etdikdən sonra qüvvəyə minmişdir.²⁶ Rusiya Federasiyasında Konstitusiya 1993-cü ildə keçirilmiş ümummillî referendum vasitəsi ilə qəbul olunsada, bu referenduma qədər gedən proseslər əvvəl qüvvədə olan Konstitusiyaya zidd olmuşdur. O zaman ölkənin yeni Prezidenti B.Yeltsin 1978-ci il Konstitusiyasına zidd olaraq böyük səlahiyyətlərə malik Xalq Deputatları Konqresini buraxdı. Ancaq sonradan yeni Konstitusiyanın legitimliyi geniş ictimaiyyət tərəfindən qəbul olundu.²⁷

Konstitusiya hansı formada qəbul edilməlidir ki, bütün xalqın istəyi nəzərə alınsın? Referendum vasitəsi ilə Konstitusiyanın qəbul olunması üçün hansı səs çoxluğu tələb olunmalıdır ki, Konstitusiya legitim sayılsın?

---

²⁴ *Constitutional Convention* – on iki ştatı təmsil edən cəmi 74 nəfər nümayəndə. K.Janda, Berry & Goldman, *The challenge of democracy, government in America*, 3rd Ed. p. 92 (1992)

²⁵ Yəni Konstitusiya. Bu sənəd ilkin olaraq müvəqqəti tənzimləyici sənəd rolunu oynamalı idi. Ancaq sonralar o, daimi Konstitusiya kimi qəbul olundu.

²⁶ D.Currie, *The Constitution of the Federal Republic of Germany*, p. 8 (1994)

²⁷ W.Burnham & G.Danienko, *Russian law* (2004), səh. 167-169

4. ABŞ təcrübəsinin davamı olaraq, bir çox dövlətlər yazılı konstitusiya qəbul etmişlər. Adətən bu ölkələrdə bir əsas yazılı sənəd mövcud olur. Böyük Britaniyada uzun müddətli demokratiya olsa da, onun bu günədək yazılı konstitusiyası mövcud deyil. Böyük Britaniyada “konstitusiyanın” əsasını parlament tərəfindən qəbul olunan qanunlar, siyasi adətlər və məhkəmə qərarları təşkil edir. Xüsusən ingilis dilində “*convention*” adlandırılan “siyasi adətlər” böyük rol oynayır. Əksəriyyətimiz Birləşmiş Krallığı məhdud monarxiya ölkəsi kimi tanıyıraq – yəni kral və ya kraliçanın səlahiyyətləri məhduddur. Sırf yazılmış qanunlar nöqteyi-nəzərindən bu, belə deyil, ancaq adətlərə görə belədir. Misal üçün, kral və ya kraliça istənilən zaman nazirləri vəzifələrindən kənarlaşdırıa bilərlər. Ancaq sülh şəraitində və ya hər hansı qeyri-adi hadisələrin baş vermədiyi halda, kral və ya kraliça bunu etmir.

4. President sistemi

ƏNƏNƏVİ OLARAQ ÇOXLARI HÜQUQ SİSTEMLƏRİNİ İKİ BÖYÜK HİSSƏYƏ BÖLÜRDÜ (bəziləri hazırda da bölürlər) – Kontinental hüquq sistemi və Anqlo-Sakson hüquq sistemi. Adətən onların arasındakı fərqi çoxları, xüsusən də Sovet hüquq alimləri “president sistemi” ilə izah edirdilər. Ancaq Sovetlər Birliyi qurulandan və hətta dağılandan bəri dünyada çox şey dəyişib. Bu istər hüquq sistemində, istərsə də hüququn tədrisində və hüquq təhsilində də belədir. President sistemi sadəcə Anqlo-Sakson hüquq sisteminin deyil, demək olar ki, bütün digər hüquq sistemlərinin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevirməkdədir. Ona görə yox ki, bu, gözəldir və hər hansı estetik ehtiyacları ödəyir. President sisteminin tətbiqi obyektiv ehtiyacdən irəli gəlir. President sistemi ayrı-ayrı ölkələrdə fərqli ola bilər: heç də bir ölkənin hüquq sistemi digərini eynən təkrarlamalı deyil və adətən təkrarlamır. Ancaq məhkəmə qərarlarının məhz bu qərarlar vasitəsi ilə bu və ya digər formada uzlaşdırılması istənilən hüquq sisteminin zəruri hissəsinə çevrilməkdədir. Aşağıdakı məqaləni sizə təqdim edirik:

President sistemi: istənilən hüquq sisteminin mühüm elementi²⁸

Rəşid Əliyev

Məqalənin mövzusunun və məğzini qısa formada çatdırmaq üçün bu sualı vermək məqsədəuyğun olardı: "Elə ola bilərmi ki, bir ölkənin başqa-başqa məhkəmələri identik və ya oxşar işlər üzrə ayrı-ayrı qərarlar versinlər?". Zənnimcə, bir çoxları üçün cavab aydındır – əlbəttə, xeyr. Ancaq kimsə düşünə bilər ki, Azərbaycanın hüquq sistemi İngilisin və ya amerikalının sistemi (yəni Anqlo-Sakson hüquq sistemi) deyil, kontinental hüquq sistemidir – ona görə də mümkündür. Belə çıxır ki, bir ideoloji səbəbə görə bir cür fakt üzrə 10 ayrı-ayrı məhkəmə 10 başqa-başqa qərar çıxaracaq?

Bu cür problemin həlli, şübhəsiz ki, president sistemin tətbiqindən keçir. Hazırda ənənəvi olaraq kontinental hüquq sisteminə aid olan Almaniya, Fransa, Niderland və s. kimi ölkələrin məhkəmə sistemində president sistemi tətbiq olunur. Sədə formada desək, "president" bir məhkəmənin (misal üçün, Ali Məhkəmə və ya Konstitusiya Məhkəməsi) digər məhkəmələr tərəfindən rəhbər tutmalı olduqları qərardır – yəni

---

²⁸ Bu məqalə ilk olaraq burada yerləşdirilmişdir: <http://www.legalforum.az/?cat=articles&id=171>

qəbul olunmuş qanun və qaydalara əlavə olaraq hüquq mənbəyi rolunu oynayan qərardır.

Nə Sovet dönəmində, nə də ondan əvvəl Azərbaycanda prezident sistemi mövcud olmamışdır. İstər Sovet, istərsə də Çar Rusiyası dönəmində məhkəmə izahları mövcud olmuşdur – hazırkı Ali Məhkəmənin Plenum qərarlarına bu ənənənin davamı kimi baxmaq olar. Ancaq bur cür izahların verilməsi üçün uzun müddət tələb olunur, çünki onlar bütün məhkəmə instansiyalarında yaranan praktika əsasında verilir, yəni praktika yaranmayınca kim necə istəyirsə, elə də qərar verə bilər. Bundan əlavə, izahlar elə qanunların özləri kimi kifayət qədər geniş və abstrakt olduqlarından prezident qədər konkretliyə nail ola bilmirlər. Prezidentlər isə konkret işin həlli nəticəsində yaranır və qanunun hansı hallara, nə zaman və necə tətbiq olunmalı olduğunu daha aydın şəkildə göstərir. Rusiya məhkəmələri hazırda prezident sisteminin tətbiqi istiqamətində addımlar atmaqdadır.

Prezident sistemimə ehtiyac nədən yaranır?

Xarici hüquq ədəbiyyatına nəzər yetirsək, görürük ki, əksər alim və hüquqşünasların arasında prezident sisteminin əhəmiyyətli olması barədə ümumi razılıq mövcuddur. Aydın məsələdir ki, bir ölkənin məhkəmələri oxşar işlər üzrə başqa-başqa qərarlar verə bilməzlər. Gün ərzində Azərbaycanda məhkəmələrə onlarla ərizələr və iddialar daxil olur. Onların yalnız çox az bir hissəsini sadəcə qanun və qaydalara baxmaqla həll etmək olar. Bu işlərin əksəriyyətini həll etmək üçün hakimlər hüquqşünasların köməyi ilə qanun və qaydalara kompleks baxır, onları şərh edir və sonra həll etməli olduqları işlərə tətbiq edirlər. Misal üçün, daşınmaz əmlakla bağlı mübahisəni həll etmək üçün, güman ki (və təcrübə də bunu göstərir), hüquqşünaslar və hakimlər ən azından Mülki Məcəlləyə, Daşınmaz Əmlakın Dövlət Reyestri haqqında Qanuna, Torpaq Məcəlləsinə, bunlarla əlaqədar olan Prezident sərəncamlarına, Nazirlər Kabineti qərarlarına, bəlkə də özəlləşdirmə haqqında qanunvericiliyə baxaraq, qanun və qaydaları kompleks analiz edərək mübahisəni həll etməlidirlər. Sonra bu qərar digər identik və ya oxşar hallara tətbiq edilir – beləliklə, ümumi, vahid və uzlaşdırılmış praktika yaranır.

Qanun və qaydalar sadəcə abstrakt və ümumi normalardan ibarət olan sənədlər toplusudur və onların şərhinə daima (demək olar ki, hər bir işi həll edərkən) ehtiyac duyulur. Qanun demir ki, Əli və ya Vəli bunu edə bilər və ya edə bilməz. Onlar sadəcə ümumi qaydaları müəyyən edirlər.

Konkret hüquqi işləri həll edərkən hüquqşünas və hakim hüquqi analizlər apararaq – özlərinin məntiqi bacarıqlarını, dünyagörüşlərini, qanunları necə anladıklarını və s. kimi bacarıqlarını tətbiq edərək – yəni faktiki olaraq qanunları şərh edərək məsələni həll edirlər. ABŞ kimi dövlətin mülki prosessual qanunvericiliyi ilə tanış olan hüquqşünas, zənnimcə, Azərbaycanın Mülki-Prosessual Məcəlləsinə sadəcə ümumi, abstrakt və çox geniş normalardan ibarət olan bir sənəd kimi baxar. Əgər hər bir şərhə ehtiyac yaranan zaman qanunvericinin və ya Konstitusiya Məhkəməsinin müdaxiləsi tələb olunarsa, o zaman hüquq və məhkəmə sistemi işləyə və etməli olduğu funksiyaları yerinə yetirə bilməz.

Burada bir mühüm məsələni yaddan çıxarmaq lazım deyil: məhkəmə tərəfindən presidentin tətbiq olunması heç də qanunvericinin presidentin mövzusunu təşkil edən məsələ barədə hər hansı qayda və ya qanunu qəbul etməsini istisna etmir. Yalnız konstitusiya əhəmiyyətli məsələlərdən başqa (bu cür məsələlər ancaq Konstitusiya Məhkəməsinin qərarlarında öz əksini tapır), digər məsələlərdə, əgər qanunverici məhkəmənin mövqeyini bəyənməzsə və ya ona dəyişiklik etmək istərsə, o zaman müdaxilə edərək presidentin nəzərdə tutduğu qaydanı ləğv edə və ya dəyişdirə bilər.

President sisteminin Azərbaycanda hüquqi əsasları

Anqlo-Sakson hüquq sistemində presidentlərin tətbiqini hüquqi cəhətdən əsaslandırmağa ehtiyac yoxdur – bu sistemin özəyini təşkil edən *stare decisis* doktrinası Anqlo-Sakson hüquq sisteminin fundamental və sarsılmaz əsaslarındanır. Bəzi kontinental hüquq sistemlərində presidentlərin tətbiqi birbaşa və ya dolaylı yolla qanunvericinin müdaxiləsi ilə müşayiət olunmuşdur. Ancaq çox hallarda məhkəmələr təşəbbüsü öz əllərinə almışlar. Bu da qanunauyğundur: çünki məhz məhkəmələr qanun və qaydaları şərh etməli və konkret işin hallarına tətbiq etməlidirlər. Bu amil president sisteminin tək Anqlo-Sakson hüquq sistemi deyil, bütün digər hüquq və məhkəmə sistemlərinin dayanıqlı inkişafında böyük rol oynadığını açıqca nümayiş etdirir.

Biz bu fikirdəyik ki, hüquq sistemi olan yerdə presidentlərin tətbiqi üçün – qanunverici bunu qanunlarda birbaşa nəzərdə tutmasa belə – kifayət qədər hüquqi əsaslar var. Məhkəmə hər hansı qanunu işin faktiki hallarında tətbiq edərkən avtomatik olaraq "qanunun nə olduğunu" (ABŞ Ali Məhkəməsinin sədri olmuş Con Marşalın məşhur *Merbury Medisona qarşı* işi üzrə qərarında dediyi kimi), necə şərh və tətbiq edilməli olduğunu müəyyən edir. Eyni qanunun (onun maddəsinin) və qaydanın identik və

ya oxşar hallara başqa cür tətbiqi, ilk növbədə Konstitusiyada təsbit olunmuş bərabərlik hüququnu pozmaq deməkdir. Bundan əlavə, əgər hər bir məhkəmənin qanunu özü bildiyi kimi şərh etmək və tətbiq etmək hüququ olarsa, o zaman demək olar ki, bu məhkəmələrin hər biri suverenləri təmsil edir. Bundan əlavə, prezidentlərin tətbiqi və məhkəmələrdə vahid praktikanın yaranması məhkəmə müstəqilliyinə xidmət edən amildir.

President sistemi əslində Azərbaycanda da tətbiq olunmaqdadır. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi öz fəaliyyətini məhz president sistemi əsasında qurmuşdur. Nəzərə alsaq ki, Məhkəmənin prezidentləri Azərbaycanda birbaşa tətbiq oluna bilər, artıq demək olar ki, president sistemi Azərbaycanın məhkəmə və hüquq sistemində mövcuddur. Bundan əlavə, Konstitusiya Məhkəməsinin bir neçə qərarında özünün digər qərarlarına istinad edərək işləri həll etməsi Konstitusiya Məhkəməsinin öz qərarlarının ən azından özü üçün president rolunu oynamasını təsdiq etmişdir. Ancaq Konstitusiya Məhkəməsi bununla məhdudlaşmamışdır. Konstitusiya Məhkəməsi Ombudsmanın sorğusu əsasında 25 yanvar 2005-ci ildə çıxardığı qərarında təsdiq etmişdir ki, "Konstitusiya Məhkəməsinin hüquqi mövqelərinin qüvvəsi onun qərarlarının hüquqi qüvvəsinə bərabər olduğundan və ümumi xarakter daşdığından, yalnız konstitusiya işinin predmetini təşkil etmiş hala deyil, hüququn mənbəyi kimi hüquqi tətbiqetmə təcrübəsində rast gəlinən analogi hallara da şamil edilməlidir". Bir qədər məhdud olsa da, bu qərarı ilə Konstitusiya Məhkəməsi onun hüquqi mövqeyinin hüquq mənbəyi kimi çıxış etməsini təsdiq etmişdir. [...]

President sisteminin üstünlükləri və boşluqlar

President sisteminin əsas üstünlüklərindən biri, əlbəttə ki, qanun və qaydaların vahid tətbiqi praktikasını bərqərar etməkdir. Qeyd etdiyimiz kimi, bir ölkənin başqa-başqa məhkəmələri identik və ya oxşar faktlar üzrə ayrı-ayrı qərar verə bilməz. Bunu Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında nəzərdə tutulan qanun və məhkəmə qarşısında bərabərlik hüququ tələb edir. Qanunların vahid tətbiqi praktikası insanlarda müəyyənlik və öz hərəkətlərini əvvəlcədən planlaşdırmaq üçün şərait yaradır. Xüsusən qeyd edək ki, sahibkarlığın inkişafı üçün hüquqi müəyyənlik böyük əhəmiyyət kəsb edir – qeyri-müəyyənlik sahibkarlar üçün əlavə riskdir və investisiya qoyuluşuna ciddi maneələr yaradır. President sisteminin digər üstün cəhətlərindən biri prezidentlərin hakimlərin və məhkəmələrin səlahiyyətlərinin məhdudlaşdırıcı faktoru

rolunu oynamasıdır. Presidentlər qanun və qaydaların şərh və tətbiq olunmasını müəyyən etməklə hakimlərə istiqamət verərək onların özləri istədikləri kimi deyil, məhz əvvəlcədən müəyyən olunmuş meyar üzrə qərar vermələri üçün şərait yaradır. ABŞ hüquq ədəbiyyatında bu, hakimin səlahiyyətlərinin üzərində "doktrinal məhdudiyət" adlandırılır. Nəticə etibarilə, presidentlər hakimlər tərəfindən səlahiyyətlərin sui-istifadə hallarının qarşısını almaq üçün tətbiq edilən mexanizmlərdən biri kimi çıxış edir. Presidentlərin digər bir üstün cəhəti, fikrimcə, onların istiqamətverici rol oynamasıdır. Hansısa bir iş üzrə president olmasa belə, hüquqşünas digər işlərə baxaraq məhkəmələrin hər hansı bir məsələ üzrə təxminən necə mövqedə olduqları barədə nəticə çıxara bilər.

Bununla belə qeyd etmək istədik ki, president sistemi heç də mükəmməl deyil – onun da bir sıra çatışmayan cəhətləri var. Məhkəmə praktikası inkişaf etdikcə və presidentlərin sayı çoxaldıqca, tədricən məhkəmələr presidentlərin özlərini də şərh etmək məcburiyyətində qalır. Nəticədə bəzən hansı presidentin hansı işə tətbiq edilməli olduğu heç də aydın olmur. Bu çatışmazlığa dair iki məsələni qeyd etmək lazımdır. Birincisi, heç də hər zaman bu cür anlaşılmazlıq yaranmır – bir çox presidentlər hüquqşünasların və məhkəmələrin düzgün istiqamətləndirilməsində böyük rol oynayırlar. İkincisi, bu çatışmazlığa baxmayaraq, effektivlik, məhkəmə sistemində vahid praktikanın, müəyyənliyin təmin edilməsi və səlahiyyətlərdən sui-istifadənin qarşısının alınması baxımından hələ ki president sistemi insanların icad etdiyi ən yaxşı mexanizmdir. [...]

Presidentlər konstitusiyaya hüququ üçün – istər elm olaraq, istərsə də praktiki nöqteyi-nəzərdən – mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq təcrübədən misal olaraq, Almaniya Federativ Respublikasının universitetlərində konstitusiyaya hüququ dərsləri daha çox Federal Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarlarını müzakirə etməklə keçirilir.

Konstitusiyaya Məhkəməsi üçün onun tam şəkildə tabe olmalı olduğu yalnız bir sənəd var – Konstitusiyaya (o cümlədən konstitusiyaya və referendum aktları). Müəyyən hədləri gözləməklə, digər qanun və qaydaların nə qədər düz və ya səhv olmasını Konstitusiyaya Məhkəməsi müəyyən edir. Onun qəbul etdiyi qərarlar da, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, məcburi qaydaya çevrilir. Obyektiv səbəblərdən Konstitusiyaya Məhkəməsi bəzən qanunu da yazır, nəzəriyyəni də. Əlbəttə, bu, o demək deyil ki, məhkəmə üçün nə qanun, nə də nəzəriyyə mövcud deyil. Sadəcə onlar digər məhkəmələrə baxdıqda daha çox nisbi xarakter daşıyır.

Azərbaycan Konstitusiyaya Məhkəməsi heç bir qərarında president sisteminin əhəmiyyətini *birbaşa* təsdiq etməmişdir. Ancaq məhkəmənin bür sıra qərarlarının mahiyyət etibarilə bu mövqeyi əks etməsini demək olar. Onlardan biri Ombudsmanın sorğusu əsasında çıxarılan qərardır (səh., 22). Aşağıdakı qərar da bu nöqtəyi-nəzərdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir:

**V. Q. Teryoxinin şikayəti ilə əlaqədar Konstitusiyaya Məhkəməsinin
Qərarı, 15 yanvar 2010-cu il²⁹**

[**İşin faktları:** Mahiyyət üzrə bu iş daşınmaz əmlaka mülkiyyət hüququ barədədir. V.Teryoxin adlı Azərbaycan vətəndaşı Bakının M.Ə.Rəsulzadə qəsəbəsində alqı-satqı aktına əsasən bələdiyyədən torpaq sahəsi almışdır. Sonradan N.İsmaylova adlı digər vətəndaş bu aktı bələdiyyə qarşısında mübahisələndirmişdir. N.İsmaylovanın müraciəti əsasında M.Ə.Rəsulzadə bələdiyyəsi öz aktını ləğv etmişdir. Bələdiyyə qərarını onunla əsaslandırmışdır ki, V.Teryoxinin aldığı torpaq sahəsi ona məxsus olan mənzilin yanında yerləşmişdir və bələdiyyə də bu əsasla torpağı Teryoxinə satmışdır, ancaq V.Teryoxinin bu mənzilə hüququ etibarsız olduğu üçün torpağın ona satılması da ləğv olunmalıdır.

V.Teryoxin bundan məhkəməyə şikayət etmişdir. Birinci instansiyada V.Teryoxin işi uduzmuşdur. Torpaq məsələsi ilə əlaqədar V.Teryoxinin əleyhinə qərar çıxarmış məhkəmə onun torpaq sahəsinin yanında yerləşən mənzilinə olan hüququnu da etibarsız saymışdır. Apellyasiya Məhkəməsi də V.Teryoxinin əleyhinə qərar qəbul etmişdir. Kassasiya instansiyası olan Ali Məhkəmə isə işə birinci dəfə baxanda Apellyasiya Məhkəməsinin qərarını ləğv etmişdir. Ali Məhkəmə qərarını onunla əsaslandırmışdır ki, işin predmeti V.Teryoxinin mənzilə olan hüquqdur və bələdiyyənin öz qərarını ləğv etmək səlahiyyəti yoxdur.

İşə yenidən baxan Apellyasiya Məhkəməsi Ali Məhkəmənin bu qərarına uyğun olan qərar qəbul etmişdir. Ancaq işə yenidən baxan Ali Məhkəmə bu dəfə digər mövqe tutaraq əvvəlki qərarına uyğun olaraq Apellyasiya Məhkəməsinin qərarını ləğv edir. Ali Məhkəmə mahiyyət etibarilə bu dəfə V.Teryoxinin əleyhinə qərar qəbul edir. İşə üçüncü dəfə baxan Apellyasiya Məhkəməsi Ali Məhkəmənin 2-ci qərarına uyğun qərar qəbul etmiş və sonra Ali Məhkəmə bu qərarı təsdiq etmişdir.]

---

²⁹ V.Q.Teryoxinin şikayəti ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Mülki işlər üzrə məhkəmə kollegiyasının 02 iyun 2009-cu il tarixli qərarının Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına uyğunluğunun yoxlanılmasına dair Konstitusiyaya Məhkəməsinin Qərarı, 15 yanvar 2010-cu il.

Məhkəmələr tərəfindən müəyyən edilmişdir ki, M.Ə.Rəsulzadə bələdiyyəsi 500 m² torpaq sahəsini V.Teryoxinə satarkən həmin torpaq sahəsinin sonuncunun mülkiyyətində olan M.Ə.Rəsulzadə qəsəbəsi, H.Ağamalıyev küçəsi 9 nömrəli evin 11 saylı mənzilinin qarşısında yerləşməsinə əsaslanmışdır. Lakin Azərbaycan Respublikası Apellyasiya Məhkəməsi Mülki işlər üzrə məhkəmə kollegiyasının 06 dekabr 2005-ci il tarixli qətnaməsi ilə V.Teryoxin həmin evdən çıxarılmaqla onun qeyd olunan mənzilə dair mülkiyyət hüququnu təsdiq edən qeydiyyat vəsiqəsi etibarsız hesab edilmiş, həmin mənzilə N.İsmayılovanın mülkiyyət hüququ bərpa edilmişdir. V.Teryoxinin mənzilə mülkiyyət hüququnun itirilməsinə əsaslanaraq M.Ə.Rəsulzadə bələdiyyəsi 29 aprel 2005-ci il tarixli 98 sayılı qərarla özünün əvvəlki 05 avqust 2004-cü il tarixli 265 sayılı qərarını ləğv etmiş, mübahisəli torpaq sahəsini N.İsmayılovanın mülkiyyətinə vermiş, sonradan 20 sentyabr 2005-ci il tarixli 225 sayılı qərarla isə N.İsmayılovanın razılığı nəzərə alınmaqla bu sahədən 400 m² hissəni E.Məmmədovun mülkiyyətinə vermişdir.

[...]

Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumu, həmçinin aşağıdakıların nəzərə alınmasını zəruri hesab edir.

Ali Məhkəmənin [...] 05 fevral 2008-ci il tarixli qərarı ilə Bakı Apellyasiya Məhkəməsinin [bu] mülki iş üzrə 03 oktyabr 2007-ci il tarixli qətnaməsini ləğv edərək işi yeni apellyasiya baxışına göndərərək istinad edilən məhkəmə qərarları ilə yalnız mənzilə olan mülkiyyət münasibətlərinin işin predmeti olduğunu, torpaq sahəsinin isə mübahisələndirilmədiyini və vətəndaşın mülkiyyətində olan torpağın alınub başqa şəxsə verilməsi səlahiyyətinin bələdiyyədə nəzərdə tutulmadığını qeyd etmiş və Mülki Məcəllənin 146.1-ci maddəsinə istinadən belə nəticəyə gəlmişdir ki, ərizəçinin mübahisəli torpaq sahəsi üzrə sahiblik və istifadə hüququ yaranmışdır.

Lakin [Ali Məhkəmənin bu birinci qərarına] uyğun çıxarılmış Bakı Apellyasiya Məhkəməsinin [ikinci] 05 iyun 2008-ci il tarixli qətnaməsi Ali Məhkəmənin [ikinci] 24 sentyabr 2008-ci il tarixli qərarı ilə ləğv olunmuşdur. Yuxarıdakı hüquqi mövqeyin əksinə olaraq Torpaq Məcəlləsinin 67 və 68-ci maddələrinə əsasən həmin qərarla kassasiya instansiyası məhkəməsi belə qənaətə gəlmişdir ki, V.Teryoxinin mülkiyyət hüququ dövlət qeydiyyatına alınmadığı üçün onun torpaq sahəsi üzrə hüquqları yaranmamışdır. Bu mövqeyə riayət olunmaqla çıxarılmış Bakı

Apellyasiya Məhkəməsinin [...] 20 fevral 2009-cu il tarixli qətnaməsinin dəyişdirilmədən saxlanılmasına dair Ali Məhkəmənin [...] 02 iyun 2009-cu il tarixli qərarında da mahiyyət etibarilə eyni hüquqi münasibət bildirilmişdir.

Bununla da [Ali Məhkəmə] bir iş üzrə qəbul etdiyi qərarlarda işin müəyyən edilmiş faktiki hallarına qanunun tətbiqi və təfsiri üzrə müxtəlif mövqelər ifadə etmişdir [kursiv müəllifindir]. Halbuki, belə yanaşma Konstitusiyanın 131-ci maddəsinin I hissəsindən və "Məhkəmələr və hakimlər haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 79-cu maddəsinin 3-cü hissəsinin 1-ci bəndindən irəli gələn vahid məhkəmə təcrübəsinin formalaşdırılması tələblərinə cavab vermir.

İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi *Beian Rumıniyaya qarşı* işi üzrə 06 dekabr 2007-ci il tarixli qərarında xatırlatmışdır ki, öz təbiətinə görə məhkəmə təcrübəsindəki ziddiyyətlər ərazi yurisdiksiyasına malik olan məhkəmələr şəbəkəsinə əsaslanan hər hansı hüquqi sistemin qaçılmaz nəticəsinə təşkil edir. Bununla belə, Ali Məhkəmə instansiyasının rolu məhkəmə təcrübəsində olan bu ziddiyyətləri dəqiq tənzimləməkdən ibarətdir. Milli Ali Məhkəmə instansiyasında belə təcrübənin formalaşdırılması özü-özlüyündə Konvensiyanın bütün maddələrinə xas olan və hüquqi dövlətin fundamental prinsiplərindən birini təşkil edən hüquqi müəyyənlik prinsipinə ziddir (§§ 37-39).

Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu qeyd olunanları nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlir ki, Bakı Apellyasiya Məhkəməsinin [...] 20 fevral 2009-cu il tarixli qətnaməsi ilə birinci instansiya məhkəməsinin qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olmayan qətnaməsi dəyişdirilmədən saxlanılmış, Ali Məhkəmənin [...] isə iş üzrə əvvəlki qərarında ifadə olunmuş fərqli mövqeyinə baxmayaraq, apellyasiya instansiyası məhkəməsinin qətnaməsini qüvvədə saxlamaqla MPM-in 416, 417 və 418-ci maddələrinin müddəalarına uyğun olmayan, ərizəçinin Konstitusiyanın 29 və 60-cı maddələrində nəzərdə tutulan mülkiyyət hüququnu və məhkəmə müdafiəsi təminatını pozan qərar qəbul edilmişdir.

Yuxarıda göstərilənlərə əsasən Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu hesab edir ki, Ali Məhkəmənin [...] 02 iyun 2009-cu il tarixli qərarı Konstitusiyanın 13, 29, 60-cı maddələrinə, 127-ci maddəsinin VII hissəsinə və 129-cu maddəsinin III hissəsinə, MPM-in 416, 417 və 418-ci maddələrinə uyğun olmadığından qüvvədən düşmüş hesab edilməli və işə Azərbaycan Respublikasının mülki prosessual qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada və müddətdə yenidən baxılmalıdır.

Konstitusiyaya Məhkəməsi qərarında Avropa İnsan Haqları Məhkəməsinin *Beian Rumıniyaya qarşı*³⁰ işinə istinad edir. Milli məhkəmələrdə verilən qərarların bir-birilərinə uyğun olmaları barədə Avropa Məhkəməsi bir sıra qərarlar vermişdir. Bu məsələ barədə Avropa Məhkəməsinin bərqərar olmuş (müəyyən qədər) mövqeyi var. Bu cür işlərə Avropa Məhkəməsi “hüquqi müəyyənlik” prinsipi əsasında baxır – daha konkret olaraq, Avropa İnsan Haqları Konvensiyasının Preambulasında istifadə olunan “hüququn aliliyi” və Konvensiyanın 6.1-ci maddəsi. Məhkəmənin ümumi mövqeyi belədir ki, müxtəlif faktları araşdıran və apellyasiya məhkəmə sistemi (“şəbəkəsi”) olan bir ölkədə məhkəmələrin oxşar işlər üzrə fərqli qərarlar qəbul etmələri özü-özlüyündə Konvensiyanın (və nəticə etibarilə insan hüquqlarının) pozulması demək deyil³¹. Bununla belə, bu fərqlər Konvensiyaya və “hüquqi müəyyənlik” prinsipinə zidd ola bilər. Bunu müəyyən etmək üçün Avropa Məhkəməsi, əsasən, aşağıdakılara baxır³²:

- (i) Ölkənin yuxarı (ali) məhkəmə orqanında hər hansı bir məsələ üzrə “ciddi və uzun sürən uyğunsuzluq mövcuddur”. (ingiliscə: *profound and lasting divergences*)
- (ii) Bu uyğunsuzluğun aradan qaldırılması üçün ölkədə hər hansı bir hüquqi mexanizm mövcuddurmu?
- (iii) Bu mexanizm tətbiq edilibmi və əgər edilibsə, o zaman necə tətbiq olunub?

Bir qayda olaraq, yuxarıda sadalanan üç meyara uyğun gəlməyən məhkəmə qərarları və ya vəziyyət Konvensiyanın pozulması kimi dəyərləndirilir.

---

³⁰ Müraciət No. 30658/05, 6 mart 2008.

³¹ Baxın: *Santos Pinto Portuqaliyaya qarşı*, No. 39005/04, para. 41, 20 may 2008

³² Baxın: *Nejdet Şahin və Perihan Şahin Türkiyəyə qarşı*, Böyük Palatanın qərarı, müraciət No. 13279/05, para 53, 20 oktyabr 2011

Beian Rumıniyaya qarşı
Müraciət No. 30658/05, 6 mart 2008

[**İşin faktları:** Bu işdə Aurel Beian adlı Rumıniya vətəndaşı Sosialist Rumıniyası vaxtında hərbi xidmətə çağırılmış, ancaq bir sıra siyasi səbəblərə görə xidmət etmək əvəzinə məcburi tikinti işlərinə cəlb olunmuşdur. O zaman bu cür məcburi əmək məsələlərinə adətən Rumıniyanın Əmək İdarəsi nəzarət edirdi. Ancaq Beianın işlədiyi yer bu İdarənin birbaşa nəzarətində olmamışdır. Rumıniyada sosialist hakimiyyəti devrildikdən sonra Əmək İdarəsi də ləğv edildi. 2002-ci ildə Rumıniya Parlamenti 309 sayılı qanun qəbul etdi. Bu qanuna əsasən Əmək İdarəsinin nəzarətində olan müəssisələrdə məcburi işləmiş şəxslərə dövlət müəyyən təzminatlar verməlidir. Bu təzminatlardan istifadə etmək üçün Beian Rumıniyanın sosial sığorta fonduna müraciət edir, ancaq fond imtina edir. Sosial Sığorta Fondu qərarını onunla əsaslandırır ki, Beianın işlədiyi müəssisə birbaşa keçmiş Əmək İdarəsinin tabeliyində olmamışdır.

Beian bu qərardan məhkəmələrə şikayət verir. Məsələyə iki dəfə baxan Rumıniyanın Ali Kassasiya və Ədalət Məhkəməsi Beianın əleyhinə qərar qəbul edir. Ali Məhkəmə qərarını onunla əsaslandırır ki, Beianın işlədiyi yer Əmək İdarəsinin nəzarətində olmamışdır, 309 sayılı qanun isə bu idarənin tabeliyində olan müəssisələrdə işləyən şəxslərə şamil edilir. Ancaq həmin məhkəmə əvvəllər çıxardığı qərarlarında Beian kimi Əmək İdarəsinin tabeliyində olmayan yerlərdə məcburi işləyən şəxslərə 309 sayılı qanunu tətbiq etmiş və təzminatın ödənilməsinə qət etmişdi. Avropa Məhkəməsi bunları qeyd edir]:

3. *Ali Kassasiya və Ədalət Məhkəməsinin (AKƏM) 2 dekabr 2003-cü il tarixli qərarı*

22. Bu işə oxşar olan digər bir işdə Əmək İdarəsinin tabeliyində olan müəssisədə məcburi əməyə cəlb olunan hərbi qulluğa çağırılan şəxs 309-2002 sayılı Qanunda nəzərdə tutulan üstünlüklərdən istifadə etmək üçün müraciət etmişdir. Ölkənin pensiya fondu onun müraciətinə həmin Qanunun yalnız iş briqadalarında işləyən şəxslərə şamil olunması əsası ilə imtina cavabı verdikdə, o, bu imtinadan Apellyasiya Məhkəməsinə şikayət verir və Məhkəmə onun xeyrinə qərar çıxarır.

23. Ölkənin pensiya fondunun şikayəti əsasında işə baxan AKƏM aşağıdakıları əsas gətirərək Apellyasiya Məhkəməsinin qərarını qüvvədə saxlamışdır:

“İddiəçinin (yəni müavinətə iddia edən şəxsin – *alavə müəllifidir*) məcburi əməyə cəlb edilməsi mübahisə doğurmadiğı üçün... ona müavinətlərin verilməsindən imtina etməyə əsas yoxdur. İmtina qeyri-bərabərsizlik şəraiti yaradır – çünki bu zaman eyni şəraitdə hərbi xidmətdə olan şəxsə kompensasiyanın verilməsindən imtina olunur və ona sadəcə qulluq etdiyi hərbi hissəsinin tabe olduğu iyerarxik strukturla bağlı formal səbəblərdən açıq-aşkar diskriminasiya xarakterli başqa münasibət göstərilmiş olur.”
[...]

34. ... Məhkəmə qeyd edir ki, yalnız Əmək İdarəsinin tabeliyində olan müəssisələrdə məcburi əməyə cəlb olunan hərbiçilərin 309-2002 sayılı Qanuna əsasən kompensasiya almaq hüquqları var. 2 dekabr 2003-cü il tarixli qərarından sonra çıxardığı bir neçə qərarı ilə AKƏM 309-2002 sayılı Qanunun mənasını genişləndirmişdir – bu qərarlara əsasən qulluq etdiyi hərbi müəssisənin tabe olduğu struktur birləşməsindən asılı olmayaraq məcburi əməyə cəlb olunan bütün şəxslər kompensasiya almaq hüququna malikdirlər.

35. Ancaq məhkəmə həmin dövr ərzində çıxardığı bir sıra digər qərarlarında yuxarıda qeyd olunan qərarlara zidd qərarlar qəbul etmişdir – bunlar əsasında o, keçmişdə Əmək İdarəsinin tabeliyində olmayan müəssisələrdə məcburi əməyə cəlb olunan şəxslərin müraciətlərini və şikayətlərini təmin etməkdən imtina etmişdir.

36. Qərarlarının (presidentlərinin) uzlaşdırılması üçün hər mexanizm olmayan şəraitdə ölkənin ali instansiya məhkəməsi 309-2002 sayılı Qanunun tətbiq dairəsinə dair bir-birinə zidd (bəzən eyni gündə) qərarlar qəbul etmişdir (baxın: misal üçün, 11 yanvar, 1 may və 28 may 2005-ci il tarixli qərarlara).

37. Məhkəmə qəbul edir ki, müvafiq ərazilər üzərində yurisdiksiyalı faktiki və hüquqi məsələləri araşdıran (*trial*) və apellyasiya məhkəmələri şəbəkəsi olan məhkəmə sistemində prezidentlər arasında ziddiyyətlərin olması təbiidir. Ancaq ali məhkəmənin vəzifəsi məhz bu ziddiyyətləri aradan qaldırmaqdır (baxın: *Zielinski və Pradal və Gonzalez və başqaları Fransaya qarşı* [GC], No. 24846/94 və 34165/96-dan 34173/96-a, § 59, ECHR 1999-VII).

38. Hazırkı işdə aydın görünür ki, ərizəçinin şikayətində göstərilən ciddi və uzun sürən uyğunsuzluğun səbəbi məhz elə AKƏM-in özü olmuşdur.

39. Ölkənin ən ali məhkəməsində yaranan bu vəziyyət özü-özlüyündə hüquqi müəyyənlik prinsipinə ziddir – bu prinsip

Konvensiyanın bütün maddələrinin əsasında durur və hüquqi dövlət prinsipinin əsas prinsiplərindən birini təşkil edir (baxın: *mutatis mutandis*, *Baranovski Polşaya qarşı*, No. 28358/95, § 56, ECHR 2000-III). Məsələ üzrə digərlərinin riayət etməli olduğu hüquqi mövqeyi təsdiq etmək əvəzinə AKƏM-nin özü hüquqi qeyri-müəyyənliyi yaratmışdır, bu da öz növbəsində cəmiyyətin məhkəmə sisteminə qarşı etibarının zəifləməsinə şərait yaradır (baxın: *mutatis mutandis*, *Sovtransavto Holding Ukraynaya qarşı*, No. 48553/99, § 97, ECHR 2002-VII, və *Păduraru*, yuxarıda qeyd verilmişdir, § 98; baxın: həmçinin müqayisə üçün: *Pérez Arias İspaniyaya qarşı*, No. 32978/03, § 27, 28 iyun 2007).

40. Nəticə olaraq məhkəmə belə qənaətə gəlir ki, məhkəmə qərarları arasında uyğunsuzluq ərizəçini 309-2002 sayılı Qanunda nəzərdə tutulan müavinətləri əldə etmək imkanından məhrum etmişdir, ancaq onunla eyni statuslu digər şəxslərə bu müavinətlər verilmişdir.

Müvafiq olaraq Konvensiyanın 6.1-ci maddəsi pozulmuşdur.

Beian işində uyğunsuzluq ölkənin ali məhkəməsi səviyyəsindədir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz Avropa Məhkəməsinin 3 meyarının birincisində ölkənin yuxarı (ali) məhkəməsində olan hər hansı uyğunsuzluqdan söhbət gedir. Bunun səbəbi o, ola bilər ki, aşağı məhkəmələrdə olan uyğunsuzluqlar son olaraq yuxarı instansiya (ali) məhkəməsində həll olunur. Ancaq yuxarı (ali) məhkəmənin özündə uyğunsuzluqlar yarandığı halda, adətən vətəndaş digər məhkəmə və ya orqana effektiv həll üçün üz tuta bilmir və bu hal vətəndaşın hüquqlarının pozulmasına gətirir.

Avropa Məhkəməsinin meyarlarında yuxarı (ali) məhkəməyə istinada baxmayaraq, Avropa Məhkəməsi uyğunsuzluğun aşağı məhkəmələrdə olduğu hallarda da Konvensiyada təsbit olunan "hüquqi müəyyənlik" prinsipinin pozulmasını qət edən qərar qəbul etmişdir. *Stefanika və başqaları Rumıniyaya qarşı*³³ işi bu barədədir. Bu işdə bir məsələ ilə bağlı Rumıniyanın aşağı instansiya məhkəmələri fərqli qərarlar qəbul etmişlər. Bu uyğunsuzluğu Rumıniyanın Ali Ədalət Məhkəməsi həll edə bilərdi, ancaq adi vətəndaşlar üçün bu uyğunsuzluğu Ali Ədalət Məhkəməsinin müzakirəsinə çıxarmaq çox çətin olmuşdur.

Müqayisə üçün *Nejdet Şahin və Perihan Şahin Türkiyəyə qarşı* işinə də nəzər yetirin:

---

³³ Müraciət No. 38155/02, 2 noyabr 2010

[**İşin faktlarına giriş:** Nejdət və Perihan Şahinlərin oğlu hərbi xidmətdə olan zaman 2001-ci ildə hərbi təyyarənin qəzaya uğraması nəticəsində vəfat edir. Türkiyənin "Anti-terrorizm haqqında" Qanununa əsasən "terrorizm əməli" nəticəsində vəfat edən şəxslərin vərəsələrinə dövlət müəyyən təminat ödəyir. Nejdət və Perihan Şahinlər təminatın ödənilməsi üçün dövlət orqanına və məhkəmələrə müraciət edirlər.]

1. 10 may 2002-ci ildə hüquqşünasları vasitəsi ilə ərizəçilər "Anti-terrorizm haqqında" 3713 sayılı Qanunun (bundan sonra "3713-cü Qanun") 21-ci maddəsində nəzərdə tutulan təminatın ödənilməsi üçün Türkiyə Pensiya Fonduna müraciət etmişlər.

2. 23 may 2002-ci tarixli məktubu ilə cavab verən Pensiya Fondu [təminatın ödənilməsindən imtina etmiş və imtinanı onunla əsaslandırılmışdır ki, ərizəçilərin övladı "terrorizm əməli" nəticəsində vəfat etməmişdir].

3. 15 iyul 2002-ci il tarixində ərizəçilər hüquqşünasları vasitəsi ilə bu qərardan Ankara İnzibati Məhkəməsinə şikayət vermişlər.... Şikayəti əsaslandıraraq qeyd etmişlər ki, onların oğlu terrorizmə qarşı döyüşən hərbiçiləri Şimali İraqdan daşıyarkən həlak olmuş və ona görə də onun ölümü terrorizmlə mübarizə çərçivəsində həyata keçirilən hərəkətlərlə bağlı baş vermişdir.

4. 1 aprel 2003-cü il tarixində Ankara İnzibati Məhkəməsinin 4-cü Palatası iddiaya baxmaqdan imtina etmiş və onunla əsaslandırılmışdır ki, bu məsələ onun yurisdiksiyasına aid deyil və daha çox Ali Hərbi İnzibati Məhkəmənin səlahiyyətinə aiddir.

5. 3 iyun 2003-cü ildə ərizəçilər Ali Hərbi İnzibati Məhkəməyə iddia ərizəsi ilə müraciət etdilər. Onlar iddia ərizələrinə Ankara İnzibati Məhkəməsinin 10-cu Palatasının 22 yanvar 2003-cü il qərarını (baxın: aşağı 26-cı paraqrafa) daxil etdilər – ərizəçilərin fikrincə, bu qərar onların işinə bənzəyirdi.

6. 10 iyun 2004-cü il tarixdə Ali Hərbi İnzibati Məhkəmə onların iddiasını təmin etməkdən imtina etmişdir... O, qeyd etmişdir ki, 3713-cü Qanunun 21-ci maddəsi dövlətin nümayəndəsinin terrorizm əməli nəticəsində yaralandığı, əmək qabiliyyətini itirdiyi və ya öldürüldüyü hallara şamil edilir. Zərərçəkənin terrorizmə qarşı mübarizə ilə bağlı olan hər hansı bir işdə öldürülməsi kifayət etmir...

7.6 iyul 2004-cü il tarixində ərizəçilər Ali Hərbi İnzibati Məhkəmənin qərarından şikayət vermişlər. Onların hüquqşünası məhkəmədə qeyd etmişdir ki, o, 10 iyun 2004-cü il tarixində təqdim etdiyi sənədlərdə və eyni gündə baş tutan Ali Hərbi İnzibati Məhkəmədə

keçirilən proses zamanı çıxışında Ankara İnzibati Məhkəməsinin 6-cı, 10-cu və 11-ci Palatalarının ərizəçilərin işlərinə oxşar işlər barədə çıxarılmış qərarları təqdim etmişdir – bu işlər üzrə iddialar ərizəçilərin oğlu ilə eyni qəzada həyatını itirən hərbi qulluqçuların valideynləri tərəfindən verilmişdir və bu məhkəmələr onların lehinə qərarlar qəbul etmişlər. O qeyd etmişdir ki, Ali Hərbi İnzibati Məhkəmə bu qərarlara heç bir istinad etməmiş və məhkəmə tərəfindən çıxarılan qərar konstitusiyada əksini tapan hər kəsin qanun qarşısında bərabərliyi və qanunların uyğunluğu prinsipinə ziddir. [...]

8. 30 sentyabr 2004-cü ildə Ali Hərbi İnzibati Məhkəmə şikayətin əsassız olduğu barədə və məhkəmənin qərarının müvafiq maddi və prosesual hüquq normalarına uyğun olduğu barədə qərar qəbul etmişdir. [...]

II. Müvafiq milli qanunlar və praktika

A. Türkiyənin məhkəmə sistemi barədə qısa izah

9. Türkiyənin məhkəmə sistemi üç qrup əsas məhkəmədən ibarətdir: adi məhkəmələr – buraya mülki və cinayət işləri üzrə məhkəmələr daxildir, inzibati məhkəmələr və hərbi məhkəmələr. Öz növbəsində hər bir qrup məhkəmədə baxılan işlərdən asılı olaraq alt qruplar mövcuddur. Hər bir məhkəmə qrupuna onların müvafiq Ali Məhkəmələri başçılıq edir: adi məhkəmələrin Kassasiya Məhkəməsi, inzibati məhkəmələrin Ali İnzibati Məhkəməsi və hərbi məsələlərdə Ali Hərbi İnzibati Məhkəmə.

10. Konstitusiyanın 157-ci maddəsinə əsasən Ali Hərbi İnzibati Məhkəmə birinci və sonuncu məhkəmə instansiyası qismində hərbi heyətə və ya hərbi xidmətə aid inzibati qərarlara və ya hərəkətlərə baxır, hətta bu qərarlar və ya hərəkətlər qeyri-hərbi orqandan gəlsə belə. Mübahisə məcburi hərbi xidmətlə bağlı olan hallarda hərbi heyətin maraqlı tərəf olması şərt deyil.

11. Xüsusi məhkəmə olan Yurisdiksiya Mübahisələri Məhkəməsinin adi, inzibati və hərbi məhkəmələr arasında onların yurisdiksiyasına və qərarlarına aid və bundan irəli gələn mübahisələri həll etmək səlahiyyəti var. [...]

C. Müvafiq milli prezidentlər və praktika

12. Ərizəçilərin iddiasından ayrı 16 may 2001-ci ildə baş verən təyyarə qəzası nəticəsində həlak olanların ailələri tərəfindən 3713-cü Qanunun əsasında daha 17 iddia Türkiyə Pensiya Fondunun imtina qərarından sonra inzibati məhkəmələrdə irəli sürülmüşdür.

Bu işlərin 14-də – 4 işdə iddia təyyarə heyətinin ailə üzvləri tərəfindən irəli sürülmüşdür – iddialar Ankara İnzibati Məhkəməsi tərəfindən icraata qəbul olunmuş və baxılmış və bu işlərdə məhkəmə zərərçəkənlərin ailəsinin xeyrinə qərar qəbul etmişdir. [...]

13. Hər dəfə yuxarıda qeyd olunan qərarlardan verilən şikayətə baxan Ali İnzibati Məhkəmə birinci instansiya məhkəməsinin qərarlarını qüvvədə saxlamışdır.

14. 28 mart 2003-cü il tarixində Ankara İnzibati Məhkəməsinin 5-ci Palatası Yurisdiksiya Mübahisəsi Məhkəməsinin 14 may 2003-cü il tarixinə istinad edərək (...), həmin təyyarənin qəzaya uğraması nəticəsində həlak olan çavuşun ailə üzvlərinin Pensiya Fondunun 3713-cü Qanunda nəzərdə tutulan aylıq pensiya müavinətini ödəməkdən imtinasından verilən şikayəti icraatına qəbul etmək səlahiyyətinin olmaması barədə qərar qəbul etmişdir. Bu iş üzrə iddia Ali Hərbi İnzibati Məhkəməyə verilmiş və bu Məhkəmə özünün 13 may 2004-cü il tarixli qərarı ilə şikayəti təmin etməkdən imtina etmişdir; qərarı onunla əsaslandırmışdır ki, zərərçəkən terrorizmin qurbanı olmamışdır. 30 sentyabr 2004-cü ildə məhkəmə bu qərardan verilən şikayəti əsassız saymışdır. [...]

15. 14 may 2001-ci ildə Yurisdiksiya Mübahisəsi Məhkəməsi bir hissəsi aşağıda qeyd olunan qərarı qəbul etmişdir (*istinad buraxılmışdır*):

“... Xülasə: Tibbi hesabat əsasən hərbi qulluğa yararlı olmayan və onun sağlamlıq problemlərinin səbəbi hərbi xidmət olduğunu hesab edən şəxs tərəfindən verilən əmək qabiliyyətinin itirilməsi pensiyasını almaq iddiasına cavab olaraq Pensiya Fondunun çıxardığı imtina qərarından verilən şikayətlərə baxmaq Ali Hərbi İnzibati Məhkəmənin səlahiyyətinə aiddir.”

HÜQUQİ MƏSƏLƏLƏR

B. Tərəflərin arqumentləri

1. Ərizəçilər

16. Ərizəçilər, həmçinin qeyd etmişlər ki, Ali Hərbi İnzibati Məhkəmə oxşar işlər üzrə adi inzibati məhkəmələrin qərarlarını nəzərə almamışdır – baxmayaraq ki, bu qərarlar ona təqdim edilmişdir – və bu Türkiyə

Konstitusiyasının 10-cu maddəsində nəzərdə tutulan bərabərlik prinsipinin pozulması deməkdir. Əlavə olaraq onlar iddia edirlər ki, eyni ölkənin iki ali məhkəməsinin müxtəlif şərtləri vətəndaşların hüquqlarını əllərindən almalı deyil. Bununla əlaqədar onlar adi inzibati məhkəmələrin və hərbi inzibati məhkəmələrin biri-birindən fərqlənən şərtlərinin qanunların uyğun olması tələbini pozduğu barədə arqumentlərini təkrarən qeyd etmişlər. [...]

17. Bununla əlaqədar məhkəmə bir sıra hallarda məhkəmə praktikasının və məhkəmənin prezidentlərinin uyğunlaşdırılması mexanizminin olmasının mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini təkrarən qeyd edir (baxın: *Şvarzkof və Taussik*, yuxarıda istinad olunan). Məhkəmənin mövqeyinə əsasən ölkələr öz hüquq sistemlərini elə təşkil etməlidirlər ki, biri-biri ilə uyğun gəlməyən məhkəmə qərarları üçün şərait yaranmasın (baxın: *Vrioni və başqaları Albaniyaya qarşı*, No. 2141/03, § 58, 24 mart 2009; *Mullai və başqaları Albaniyaya qarşı*, No. 9074/07, § 86, 23 mart 2010; və *Brezovec Xorvatiyaya qarşı*, No. 13488/07, § 66, 29 mart 2011).

18. Digər tərəfdən məhkəmə onu da qeyd etməyi zəruri bilir ki, hüquqi müəyyənlik prinsipi və ictimaiyyətin əsaslı etibarının qorunması özü-özlüyündə məhkəmə prezidentlərinin biri-biri ilə uyğun olması hüququnu ehtiva etmir (baxın: *Unédic Fransaya qarşı*, No. 20153/04, § 74, 18 dekabr 2008). Prezidentlərin inkişafı özü-özlüyündə ədalət mühakiməsinin düzgün icra edilməsinə zidd deyil, çünki dinamik və inkişaf edən yanaşmanın olmaması islahatlar və inkişaf üçün əngəllər yaradır (*istinad buraxılmışdır*). [...]

2. *Bu prinsiplərin hazırkı işə tətbiqi*

(a) İlk qeydlər

19. Məhkəmə ilk növbədə qeyd edir ki, bu iş onun əvvəllər baxdığı digər işlərdən onunla fərqlənir ki, bu işdə bir məhkəmə qolu daxilində son məhkəmə instansiyasının qərarları arasında ziddiyyətlər deyil – bu işdə iyerarxik cəhətdən bir-biri ilə bağlı olmayan, iki fərqli və müstəqil növ məhkəmənin qərarları arasında iddia edilən uyğunsuzluqdur. [...]

20. ... Məhkəmənin əsas vəzifəsi Türkiyənin hüquq sisteminin – xüsusən onun iki növ inzibati məhkəməsi ilə birlikdə – Konvensiyaya uyğunluğunu *in abstracto* yoxlamaq deyildi, sadəcə fərqli məhkəmə qərarlarının (prezidentlərinin) Konvensiyanın 6.1-ci maddəsində nəzərdə tutulan ədalətli məhkəmə araşdırması hüququna *in concreto* necə təsir etdiyini yoxlamaqdır (*istinad buraxılmışdır*). [...]

80. Məhkəmə artıq qeyd etmişdir ki, məhkəmə qərarları arasında ziddiyyətlər müəyyən olunduqda, bu ziddiyyətlər riayət edilməli olan şərhin verilməsi və prezidentlərin uyğunlaşdırılması yolu ilə həll edilməlidir və bunu səlahiyyəti olan orqan etməlidir (baxın: *Beian* işinə...). Ancaq o da qeyd olunmalıdır ki, bu prinsip o hala tətbiq edilmişdir ki, orada məhkəmənin təhlil etdiyi fərqli şərhlər eyni məhkəmə hakimiyyətində və Ali Məhkəmənin uyğunlaşdırmaq səlahiyyəti olan normativ-hüquqi aktları barədə mövcud olmuşdur (baxın: *Beian* işinə...).

81. Bu prinsiplər ziddiyyətli qərarların bir məhkəmə hakimiyyəti daxilində mövcud olduğu hallarda tətbiq olunsada, onların hazırkı işə tətbiqi eyni qaydada həyata keçirilə bilməz. Məhkəmə hesab edir ki, bir ali məhkəmə orqanına tabe olmayan və hər birinin özünün ali məhkəməsi olan milli hüquq sistemi olduğu hallarda Məhkəmə bu məhkəmələrdən şaquli (vertikal) nəzarət mexanizminin tətbiq edilməsini tələb edə bilməz – [yəni Avropa Məhkəməsi bu biri-birindən müstəqil olan məhkəmə qollarına əmr edə bilməz ki, onların hansısa biri digərinə tabe olsun]. Bu cür tələbin irəli sürülməsi Konvensiyanın 6.1-ci maddəsində nəzərdə tutulan ədalətli məhkəmə tələbindən qırağa çıxmaq olardı. [...]

83. Məhkəmə onu da qeyd edir ki, məhkəmə hakimiyyətinin bir-birinə tabe olmayan bir neçə qolu varsa və həmin məhkəmələrin qanunları eyni vaxtda və paralel olaraq şərh etdikləri bir hüquq sistemi (Türkiyədəki kimi) olduğu halda qanunun şərh və tətbiqi praktikasının uzlaşdırılması müəyyən vaxt tələb edə bilər və prezidentlər arasında olan fərqlər, hüquqi müəyyənlik prinsipinə xələl gətirmədən, müəyyən müddət mövcud ola bilər.

84. Prezidentlər dəyişilməyən deyil. Əksinə onlar mahiyyət etibarilə inkişaf edirlər. Bunu nəzərə alaraq Məhkəmə hesab edir ki, ədalət mühakiməsinin yaxşı olması heç də məhkəmə qərarlarının biri-birinə tam olaraq uyğun olması tələbini ehtiva etmir (baxın: *Unédic*, yuxarıda istinad var, § 73 və *Atanasovski*, yuxarıda istinad var, §38). Ancaq bu prinsip məhkəmədən onu tələb edir ki, bir və eyni məsələ üzrə fərqli məhkəmələr tərəfindən ziddiyyətli qərarların yaratdığı qeyri-müəyyənlik ədalətli məhkəmə və hüquqi dövlət prinsiplərini pozduğu zaman bu məhkəmə müdaxilə etsin. Hüquqi müəyyənliyin qulluq etdiyi məqsədlərə Konvensiya sisteminin əsasında duran subsidiarlıq prinsipinə sadıq qalaraq milli məhkəmələrin avtonomluğuna və müstəqilliyinə hörmət etməklə nail olmağa çalışmaq lazımdır.

85. Bununla əlaqədar məhkəmə qeyd edir ki, qanun və ya qaydaların şərh edilməsi ədalət məhkəməsinin əsasında duran işlərdəndir. Hər hansı normativ-hüquqi akt nə qədər aydın yazılsa belə,

onun şərhinə ehtiyac var (baxın: o cümlədən *Başkaya və Okçuoğlu Türkiyəyə qarşı* [GC], No. 23536/94 və 24408/94, § 39, ECHR 1999-IV). Hansı qanunun hansı hallarda tətbiqi barədə qərarın verilməsi qanuna fərdi yanaşmanın mühüm hissəsidir.

86. Bu, o deməkdir ki, hər biri öz səlahiyyətləri daxilində fərqli işləri araşdıran iki məhkəmə eyni faktlardan irəli gələn hüquqi məsələ barədə fərqli, ancaq şüurlu və əsaslı qərarlar qəbul edə bilər. Biz bunu qəbul etməliyik ki, məhkəmələrin yanaşmalarında yaranan fərq hüquqi mətnlərin şərhinə və bu mətnlərin konkret işin faktlarına tətbiqinin qaçılmaz bir nəticəsidir.

87. Milli hüquq sistemi bu fərqlərin birlikdə mövcudluğunu məqbul hesab etdikdə onları qəbul etmək olar. Hazırkı işdə Məhkəmə hesab edir ki, hər iki ali məhkəmə – Ali İnzibati Məhkəmə və Ali Hərbi İnzibati Məhkəmə – fərqləri eyni mövqeyə riayət etmək barədə qərar qəbul etməklə və ya özlərinin müvafiq yurisdiksiyalarının hədlərini gözləməklə və biri digərinin baxdığı hüququn sahəsinə aid olan işlərə baxmamaqla özləri aradan qaldıra bilərlər.

88. Bu məhkəmənin rolu üçüncü və ya dördüncü instansiya məhkəməsi kimi çıxış etmək olmadığı və bu rolda milli məhkəmələrin qərarlarına və şərhələrinə nəzarət etmək olmadığı üçün məhkəmə vurğulamaq istərdi ki, o, sadəcə məhkəmələrin qərarlarında ziddiyyət olduğuna görə müdaxilə etməli deyil.

89. Açıq-aşkar əsassız qərarın olmadığı yerdə məhkəmə tərəfindən qərarların mövcudluğuna və onların təsirinə nəzarət etməsi milli məhkəmələrin mövqeyinin mahiyyət etibarilə düzgün və ya müdrik olmadığına nəzarət demək deyil (*istinad buraxılmışdır*). Yuxarıda qeyd olunduğu kimi (*istinad buraxılmışdır*), Konvensiyanın 6.1-ci maddəsinin tətbiqi əsassız qərarlar tətbiqi ilə məhdudlaşır.

90. Nəticə olaraq, Ali Hərbi Məhkəmə tərəfindən 3713-cü Qanunun 21-ci maddəsinin şərhinə ərizəçilərin xeyrinə olmasa da, bu şərh adi inzibati məhkəmələrin mövqeləri ilə müqayisədə ərizəçilərə nə qədər ədalətsiz gəlsə də, özü-özlüyündə Konvensiyanın 6.1-ci maddəsinə gətirib çıxarmamışdır.

91.... Yurisdiksiya Mübahisəsi Məhkəməsinin qərarını nəzərə alaraq (baxın: 31-32-ci paraqraflar) bu cür məsələlərə baxmaq səlahiyyəti Ali Hərbi İnzibati Məhkəməyə məxsus olmuşdur və bu baxımdan Ankara İnzibati Məhkəməsinin 4-cü Palatasının ərizəçilərin iddiasına baxmaq səlahiyyəti olmadığı barədə qərarı əsassız deyil.

92. Eyni zamanda ərizəçilər iddia edə bilməzlər ki, Ali Hərbi İnzibati Məhkəmənin işə baxması və ya bu məhkəmənin qərarı

nəticəsində onların ədalətli araşdırma hüquqları məhdudlaşdırılmışdır. Ali Hərbi İnzibati Məhkəmə öz yurisdiksiyası daxilində işə baxmışdır və bu da özü-özülüyündə [Avropa Məhkəməsinin] müdaxiləsini əsaslandırır.

93... Ərizəçilərin işi ilə bağlı verilən qərar lazımi şəkildə istər faktiki məsələlər, istərsə də hüquqi məsələlər baxımdan əsaslandırılmışdır (*istinad buraxılmışdır*) və demək olmaz ki, Ali Hərbi İnzibati Məhkəmənin gəldiyi nəticə əsassız, tutarlı səbəblərə əsaslanmayan və məhkəmə prosesinin ədalətli olmasına mənfi təsir göstərən olmuşdur – o, burada milli qanunvericiliyi tətbiq etmişdir.

94. Yuxarıdakıları nəzərə alaraq məhkəmə təkrarən qeyd edir ki, o, dövlətin məhkəmə hakimiyyətinin həyata keçirilməsinə və ya bu hakimiyyətin təşkilinə əsassız müdaxilə etməməlidir. Məhkəmə qərarlarının biri-birilərinə uyğun olmasının təmin edilməsinə görə məsuliyyət ilk növbədə və əsasən, dövlətin üzərinə düşür və bu məhkəmə tərəfindən müdaxilə istisna hallarda edilə bilər.

95. Məhkəmə hesab edir ki, hazırkı işdə bu cür müdaxiləyə əsas yoxdur və onun rolu Konvensiyanın 6.1-ci maddəsinə əsaslanaraq məhkəmə qərarları arasında iddia edilən ziddiyyətləri həll etmək deyil. Hər bir halda məhkəməyə fərdi şikayətlər milli qanunvericiliyin tətbiqi üzrə məhkəmə qərarlarının uzlaşdırılması və ya fərqli milli məhkəmələrin çıxardığı qərarlar arasında olan ziddiyyətlərin aradan qaldırılması üçün olan mexanizmə nəzarət etmək məqsədilə istifadə oluna bilməz.

96. Müvafiq olaraq, Konvensiyanın 6.1-ci maddəsi pozulmamışdır.

Siz məhkəmənin qərarı ilə razısınız? Avropa Məhkəməsi qərarını konkret olaraq necə əsaslandırır?

Elə qərarı qəbul edən Avropa Məhkəməsinin Böyük Palatasının 17 hakimindən 7-si bu qərarla razı olmayaraq, öz xüsusi rəylərini qərara əlavə etdilər:

Hakimlərdən Bratza, Casadevall, Vajic, Spielmann, Rozakis, Kovler və Mijovic-in qərarla razılaşmayan rəyləri:

1. Hakimlərin əksəriyyətindən fərqli olaraq, biz hesab edirik ki, burada Konvensiyanın 6.1-ci maddəsi pozulmuşdur.

2. Hesab edirik ki, bu işin kökündə Türkiyə məhkəmə-hüquq sisteminin “kobud səhv işlətməsi” durur və bu da Konvensiyanın 6-cı maddəsinin pozulmasına səbəb olmuşdur.

3. Həqiqətdə məhkəmə qərarlarının uyğunlaşdırılması üçün mexanizmin olmaması nəinki “özbaşınalıq” təəssüratı yaradan halı (konkret bu işdə) ortaya gətirən adi və hərbi məhkəmələrin qərarları arasında ziddiyyətə səbəb olmuş, hətta bu ziddiyyətləri daha da kəskinləşdirmişdir. Əlavə olaraq məhkəmə qərarları arasında ziddiyyətlər hazırda adi məhkəmələrin daxilində də mövcuddur. [...]

6. Hazırkı işdə ərizəçilər ilk olaraq eyni məhkəmə hakimiyyəti daxilində kobud ziddiyyətlərlə üzləşmişlər. Ərizəçilər Ankara İnzibati Məhkəməsinin 4-cü Palatasının bu işə baxmaq səlahiyyətinin olmadığı barədə qərarından şikayət etmişlər – ancaq həmin məhkəmənin digər palataları eyni cür işlərə baxmaq səlahiyyətlərinin olduğu barədə qərar qəbul etmişlər. Eyni inzibati məhkəmə strukturu daxilində onun ayrı-ayrı bölmələrinin müstəqilliyi və işlərin başqa-başqa struktur bölmələrə təhkim edilməsi məhkəmənin səlahiyyətinə dair biri-birindən kəskin fərqlənən qərarların qəbul olunmasına gətirib çıxarmışdır.

7. Bəli, üç halda – onun biri də ərizəçilərin işində – Ankara İnzibati Məhkəməsinin 4-cü və 5-ci Palataları 3713-cü Qanunun 21-ci maddəsi ilə qaldırılan iddialara baxmaq səlahiyyətinin olmadığı (qərarın 14, 28, 29-cü paragrafları) və bu məsələlərin Ali Hərbi İnzibati Məhkəmənin səlahiyyətinə aid olduğu barədə qərarlar qəbul etmişlər. Həmin məhkəmənin digər palataları bu yanaşmanı qəbul etməmişlər – ərizəçilərin işləri ilə eyni olan on dörd işdə həmin məhkəmənin digər palataları 16 may 2001-ci il tarixində baş verən eyni qəzada həlak olmuş hərbiçilərin ailə üzvləri tərəfindən verilən şikayətlərə baxmış və onların xeyrinə qərar qəbul etmişlər. Bu hazırkı işdə əsas məqamdır...

8. Biz hesab edirik ki, oxşar faktlardan irəli gələn mahiyyət etibarilə eyni olan işlərə baxmaqda məhkəmələrin səlahiyyətlərinə dair fikir ayrılıqları (*buraxılmışdır*) Konvensiyanın 6-cı maddəsi baxımından problematiktir.

9. İşin son olaraq necə həll olunması baxımından yurisdiksiya məsələsi həlledici olmuşdur [yəni işin hansı məhkəmədə – inzibati və ya hərbi – baxılması həmin işin demək olar ki, necə həll olunacağını müəyyən etmişdir]: inzibati məhkəmələrin qərarlarının əksəriyyətində təyyarə qəzası ilə terrorizmlə mübarizə arasında nəticə-səbəb əlaqəsi təsdiq edilmişdir; ona görə də əgər ərizəçilərin işi Ali Hərbi İnzibati Məhkəməyə göndərilməsə idi, həmin təyyarə qəzasında həlak olan ailələrin işində olduğu kimi, onların da iddiaları təmin olunardı. Ali Hərbi İnzibati Məhkəmənin 16 may 2001-ci il tarixində baş verən təyyarə qəzasının hallarına dair verdiyi şərh ərizəçilərin işlərinə oxşar işlərə fərqli münasibətin olmasına gətirib çıxarmışdır. Ərizəçilər inzibati

məhkəmələrin oxşar işlər üzrə mövqeyini hərbi məhkəmənin diqqətinə çatdırsalar da (*buraxılmışdır*), hərbi məhkəmə bu mövqeyi heç bir səbəb göstərmədən və fərqli yanaşmanın yaradılması riskinə baxmadan – hətta formal olsa belə – müzakirə etməmişdir. Həmçinin [Hərbi Məhkəmə] ərizəçilərin işlərinin əsasını təşkil edən faktların onların məhkəmənin diqqətinə təqdim etdikləri işlərin əsasını təşkil edən faktlardan nə cür fərqli olduğunu izah etməmişdir (*buraxılmışdır*). Nəticə olaraq, eyni faktlar və eyni qanunvericilik aktları iki növ məhkəmə tərəfindən fərqli şərhləndirilmişdir.

10. Düzdür, o cümlədən adi, inzibati və hərbi məhkəmələr arasında səlahiyyətləri müəyyən etmək üçün yaradılan Yurisdiksiya Mübahisələri Məhkəməsi adi inzibati məhkəmələrin və Ali Hərbi İnzibati Məhkəmənin səlahiyyət çərçivələri barədə qərar qəbul etmiş və [Hərbi Məhkəmənin] məhkəmə işi üzrə səlahiyyətinin müəyyən edilməsi meyarını təsdiq etmişdir.

11. [Ancaq] Yurisdiksiya Mübahisəsi Məhkəməsinin həlli sadəcə nəzəri və əhəmiyyətsiz olmuşdur.

12. Yurisdiksiya Mübahisəsi Məhkəməsinin məsələyə qarışmasına və bu cür işlərin Ali Hərbi İnzibati Məhkəmənin səlahiyyət çərçivəsində olması barədə qərarına baxmayaraq, inzibati məhkəmələr bu cür işləri icraatlarına götürməkdə və belə işlər üzrə qərarlar verməkdə davam etmişlər...

13. Yurisdiksiya Mübahisəsi Məhkəməsi tərəfindən ziddiyyətlərin həllinə dair verilən qərarın təsiri olmamış, o, 3713 sayılı Qanunda nəzərdə tutulan təzminatların verilməsi üzrə inzibati məhkəmələrin öz səlahiyyətlərinə dair verdikləri şərhlər arasında uyğunsuzluğu və qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırmamışdır.... Bu, o deməkdir ki, Yurisdiksiya Mübahisəsi Məhkəməsinin müdaxiləsinə baxmayaraq, adi inzibati və hərbi inzibati məhkəmələr arasında səlahiyyətlərin bölgüsünə dair qeyri-müəyyənlik davam etmişdir.

15. Nəticə olaraq, biz hesab edirik ki, məhkəmələrin səlahiyyətlərinə dair ziddiyyətləri və mübahisələri həll etmək üçün mövcud olan mexanizmin öz funksiyasını yerinə yetirə bilməməsi və buna əlavə olaraq, eyni faktlar əsasında verilən iddialar üzrə çıxarılan məhkəmə qərarlarının fərqli olması ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnu pozmuşdur...

17. Əgər ədalət sadəcə lotereya səviyyəsinə düşməli deyilsə, məhkəmə prosesi iştirakçılarının hüquqları onların işinə hansı məhkəmənin baxmasından asılı olmalı deyil. Məhkəmə prosesi iştirakçılarının eyni cür faktlara əsaslanan hüquqi məsələləri üzrə rəylər

hansı növ məhkəmənin işə baxmasından asılı olan halda, ictimaiyyətin məhkəmələrə və məhkəmə sisteminə olan etimadı azalır.

18. Bu səbəblərə görə hesab edirik ki, Konvensiyanın 6.1-ci maddəsi pozulmuşdur.

Qeydlər, suallar və tapşırıqlar

1. V.Teryoxinin işi üzrə qərarın yuxarıda istinad etdiyimiz hissəsini əsaslandırmaq üçün Konstitusiya Məhkəməsi Konstitusiyanın 130.1-ci maddəsinə istinad edir. Siz məhkəmənin bu istinadı ilə razısınız?

Konstitusiyanın 25.1-ci maddəsinə əsasən hər kəs qanun və məhkəmə qarşısında bərabərdir. Sizcə, bu maddə prezident sisteminin tətbiqini zəruri edirmi?

2. Avropa İnsan Haqları Məhkəməsi qərarlarında ölkənin “ali məhkəməsinin” qərarlarında olan uyğunsuzluqlara toxunur və çox hallarda məhz bunları Konvensiyanın pozuntusu hesab edir. Avropa Məhkəməsinin leksikonunda “ali məhkəmə” konkret ölkədə, misal üçün Azərbaycanda, yalnız adında “Ali Məhkəmə” sözləri olan məhkəmə demək deyil. Burada ölkənin yuxarı instansiya məhkəməsi nəzərdə tutulur – bu mənada “ali” daha çox “yuxarı” və ya “yüksək” deməkdir. Azərbaycanda Ali Məhkəmədən yüksəkdə duran Konstitusiya Məhkəməsi mövcuddur. Sizcə, Azərbaycanın Ali Məhkəməsinin qərarları arasındakı uyğunsuzluq Avropa Konvensiyasının və Azərbaycan Konstitusiyanın pozulması kimi dəyərləndirilə bilərmi? Nəzərə alın ki, Konstitusiya Məhkəməsi işləri icraata götürməkdə diskresion səlahiyyətə malikdir. Yuxarıda qeyd olunan *Stefanika və başqaları Rumıniyaya qarşı* işinə baxın, Müraciət No. 38155/02, 2 noyabr 2010.

3. Avropa İnsan Haqları Konvensiyasında diskriminasiyanı qadağan edən maddə olsa da (Konvensiyanın 14-cü maddəsi), bu maddəni tam olaraq Azərbaycan Konstitusiyanın 25-ci maddəsi kimi “bərabərlik” maddəsi adlandırmaq olmaz. Nejdət Şahin işində Avropa Məhkəməsi yeni test müəyyən edir – biri-biri ilə iyerarxik tabelikdə olmayan məhkəmələrin bir məsələ üzrə fərqli qərarlar qəbul etmələri (hətta bu məhkəmələr ölkənin ali məhkəmələri olsa belə) hüquqi müəyyənlik prinsipini pozmur, ancaq bu qərarlar şəxsin əsas ədalət mühakiməsi hüquqlarını pozmalı deyil (81-84-cü paraqraflara baxın). Məhkəmə bunu qeyd etməsə də, qərardan görünür ki, “ədalət mühakiməsi hüququ” dedikdə *prosessual* hüquqlar nəzərdə tutulur. Bərabərlik hüququ adətən *prosessual* hüquq deyil. Sizcə, Avropa Konvensiyasında Azərbaycan Konstitusiyanın 25-ci maddəsi (və ya ona oxşar) maddə olsaydı, Avropa İnsan

Haqları Məhkəməsi Nejdət Şahinin lehinə qəbul edə bilərdi? O cümlədən qərarın 81-ci paraqrafına baxın.

Tapşırıq: Alfa ölkəsinin qanununa əsasən *müharibə şəraitində* həlak olan şəxsə Alfa dövləti 1 milyon müavinət ödəyir. Betta dövləti Alfa dövlətinin ərazisinin bir qismini işğal etdikdən sonra bu ölkələr arasında atəşkəs elan olunmuşdur, ancaq rəsmi sülh anlaşması mövcud deyil. Vəli cəbhə boyu xidmət keçərkən minaya düşmüş və həlak olmuşdur. Onun valideynləri Alfa dövlətinin Müdafiə Nazirliyindən 1 milyon müavinət istədikdə nazirlik imtina etmişdir. Nazirlik imtinanı onunla əsaslandırmışdır ki, qanunda “müharibə şəraiti” sözü fəal müharibə atışmasına istinad edir. Vəli isə atışma zamanı həlak olmamışdır.

Alfa ölkəsində ümumi yurisdiksiyalı və inzibati yurisdiksiyalı məhkəmələr var – hər yurisdiksiya məhkəmələri birinci və apellyasiya məhkəmələrindən ibarətdir: ümumi işlər üzrə 1-ci və apellyasiya instansiyası və inzibati işlər üzrə ayrıca 1-ci və apellyasiya instansiyası məhkəmələri. İnzibati məhkəmələr o işlərə baxırlar ki, orada hər hansı fiziki və hüquqi şəxslərlə dövlət orqanları arasında mübahisə olsun. Ümumi məhkəmələr qalan digər işlərə baxırlar.

Alfa ölkəsində Ali Məhkəmə də var və bu, son instansiya məhkəməsidir. Ancaq Ali Məhkəmə hər şikayət əsasında işləri icraatına (baxışa) götürmək məcburiyyətində deyil – yəni Ali Məhkəmə hansı işlərə baxıb-baxmamaqda seçim edə bilər. Bununla belə, Ali Məhkəmə kifayət qədər ciddi məsələləri icraatına qəbul edir və rəsmi statistikaya əsasən Ali Məhkəmə verilən hər 3 şikayətdən 1-ni icraatına qəbul edir.

Vəlinin valideynləri ümumi yurisdiksiyalı məhkəməyə Müdafiə Nazirliyin qərarından şikayət verirlər. Ümumi yurisdiksiyalı məhkəmənin həm 1-ci, həm də apellyasiya instansiya məhkəmələri Vəlinin valideynlərinin şikayətini icraata götürməkdən imtina etmişlər. Onların qərarına əsasən bu işlərə inzibati məhkəmələr baxmalıdır. Halbuki, ümumi yurisdiksiyalı məhkəmələr bu cür işlərə əvvəllər baxmış və Vəlinin valideynləri kimi şəxslərin xeyrinə qərarlar qəbul etmişlər.

Vəlinin valideynləri inzibati məhkəmələrə müraciət edirlər və hər iki instansiyada – 1-ci və apellyasiya instansiyasında – işi uduzurlar. İnzibati məhkəmələr Nazirliklə razılaşırlar ki, “müharibə şəraiti” sözü atışma şəraiti deməkdir.

Vəlinin valideynləri inzibati apellyasiya məhkəməsinin qərarından Ali Məhkəməyə şikayət verirlər. Ali Məhkəmə bu işi icraatına qəbul etməkdən imtina edir.

Sual: Sizin fikrinizcə, Avropa Məhkəməsinin president hüququ əsasında Vəlinin valideynlərinin Konvensiyada, xüsusən də onun 6.1-ci maddəsində təsbit olunan “hüququn aliliyi” və “hüquqi müəyyənlik” prinsipi pozulmuşdurmu? Nə üçün? – Mövqeyinizi qısa şəkildə izah edin.

4. Amerika Birləşmiş Ştatları federal dövlətdir. Burada bir növ paralel hüquq sistemləri mövcuddur – bir tərəfdən federal konstitusiya və qanunları, digər tərəfdən ştat konstitusiyaları və qanunları. ABŞ Ali Məhkəməsi ölkənin, demək olar ki, əksər məsələlər üzrə son yuxarı məhkəmə instansiyasıdır. Son presidenti də məhz Ali Məhkəmə yaradır. Bəzi hallarda hər hansı məsələnin mühüm olmasına və ona dair müxtəlif federal və bəzən ştat məhkəmələrində fərqli mövqelərin olmasına baxmayaraq, Ali Məhkəmə müəyyən müddət həmin məsələ üzrə konkret işi icraatına götürmür. Bu hallarda Ali Məhkəmə bir qədər “vaxt götürüb” gözləyir, özündə və bəzi hallarda cəmiyyətdə məsələ barədə daha yaxşı fikir yaranana kimi müşahidə aparır.

5. Müqayisəli konstitusionalizm

Konstitusionalizm geniş yayılmaqdadır

MÜQAYISƏLİ TƏHLİL və ya hər hansı ideyaların və proseslərin müqayisəli öyrənilməsi başlıca olaraq, şəxsə öz sistemindən qırağa çıxaraq digər sistemin özəlliklərinə nəzər yetirmək və öz sisteminə kənardan baxaraq onu yaxşı anlamaq imkanı yaradır. Ən azından sadə maraq istər hüquqşünas alimləri, istərsə də tələbələri və praktiki fəaliyyətlə məşğul olan şəxsləri digər ölkələrin və cəmiyyətlərin hüquq ənənələrinə nəzər salmağa vadar edir. Hüququn digər sahələri kimi konstitusiya hüququnun müqayisəli öyrənilməsi artıq bir ənənəyə çevrilməkdədir. Hazırda istər qədim konstitusionalizm ənənələrinə malik ABŞ universitetlərinin hüquq fakültələrində, istərsə də digər ölkələrin hüquq universitetlərində tədris olunan dərslər arasında müqayisəli konstitusiya hüququ fənninə tez-tez rast gəlmək olur.

Bunun bir sıra səbəbləri var. Birinci və İkinci Dünya Müharibələrindən sonra bir çox Avropa dövlətlərində konstitusionalizm ideyaları geniş dəstək qazanır və bunun da nəticəsi olaraq bu ölkələrdə konstitusiya qəbul edilir və qanunlara nəzarət edən məhkəmələr təsis olunurdu. Almaniyanın Əsas Qanununun qəbul edilməsi məhz bu dövrə təsadüf edir: almanların 1949-cu ildə qəbul etdiyi bu tarixi sənəd özündə fundamental dəyərləri əks etdirməklə yanaşı, həmin dəyərlərin tətbiqi üçün Federal Konstitusiya Məhkəməsinə geniş səlahiyyətlər verirdi³⁴. 1980-ci və 90-cı illərdə konstitusionalizmin yeni dalğası müşayiət olunurdu: Şərqi Avropa ölkələrində sosialist hökumətləri devrildikdən və keçmiş Sovetlər Birliyi süquta yetdikdən sonra bu ölkələrdə də konstitusionalizm ideyaları geniş yayılmağa başlamışdı. Bu dövrlərdə konstitusiyaların müqayisəli öyrənilməsinin rolu böyük olmuşdur: istər konstitusiyanı yazanlar, istərsə də onun şərhini ilə məşğul olan məhkəmələr konstitusionalizm ideyalarının tətbiqi ilə bağlı böyük təcrübəyə malik olan ölkələrin praktikasına ən azından müəyyən bir istiqamət tapmaq üçün nəzər salırdılar.

Bu nöqtəyi-nəzərdən ən qədim konstitusiyaya malik olan ABŞ və onun ali məhkəməsinin topladığı təcrübənin öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. İkinci Dünya Müharibəsinin bitdiyi dövrdən sonrakı mərhələdə ABŞ

---

³⁴ David P. Currie, *The Constitution of the Federal Republic of Germany*, (1994) – Almaniya Konstitusiya Məhkəməsindən öncə qanunlara nəzarət edən federal məhkəmə (“Reichsgericht”) 1919-cu il Veymar Konstitusiyasına əsasən yaradılmışdır; GTZ, *Almaniya Federal Konstitusiya Məhkəməsinin seçilmiş prinsiplər qərarları*, Bakı 2008, səh., 9-20

konstitusionalizminin yayılması okeanın o biri tərəfində sürətləndi. Həmin dövrlərdə məhkəmələrin qanunlara nəzarət etməsi bir çox Avropa ölkələri üçün yenilik olduğu halda, bu institut ABŞ-da ən azı 140 il mövcud idi³⁵. Konstitusionalizmin bu istiqamətdə ötürülməsi və ötürülən ölkələrdən “transplantasiyası” və ya konstitusionalizm “köklərinin salınmasına” inam və etibar o qədər güclü idi ki, 1947-ci ildə Amerika hərbi qüvvələrinin hüquqşünasları Yaponiya üçün konstitusiya yazaraq, bu konstitusiyanı Yapon parlamentinə təqdim etmişdilər. Bu konstitusiya Yaponiya parlamenti tərəfindən qəbul olunmuşdu³⁶. Əlbəttə, Yaponiyada o zaman xüsusi bir vəziyyət mövcud idi: müharibəni uduzmuş, zəifləmiş və üzərində təzyiq hiss edən Yaponiya konstitusiyanı asanlıqla qəbul etdi; bundan əlavə, hazırda bir ölkənin və hətta bir neçə ölkənin digərləri üçün konstitusiya yazması birmənalı qarşılanmır³⁷. Bununla belə, ABŞ-ın konstitusiya hüququ ilə bağlı təcrübəsi hazırda da böyük maraq doğurur və bir çox hallarda aparıcı təcrübə kimi qəbul olunur.

Lakin hazırda ideyaların və konsepsiyaların yayılması ancaq ABŞ-dan ixrac olunmaqla məhdudlaşmır. Almaniya, Fransa, İtaliya, Kanada və Cənubi Afrika Respublikası kimi ölkələr də məhkəmələrin qanunlara nəzarəti və konstitusionalizm ideyalarının tətbiqi ilə bağlı kifayət qədər təcrübə toplamışlar və müqayisəli konstitusiya hüququ bu və digər ölkələrin təcrübəsinin öyrənilməsi ilə zənginləşir. Müqayisəli konstitusionalizmin inkişafı hüquqşünas alim və tələbələr, hakimlər və digər hüquq tətbiq edənlər³⁸ arasında dialoqun genişlənməsinə təkan verir və bu prosesə akademik dairələrdə tez-tez “beynəlxalq dialoq” kimi də istinad edilir. Bir sıra ABŞ konstitusiya hüquqşünasları hesab edirlər ki, ABŞ-ın konstitusiya hüququ sahəsindəki ən qədim ənənələrinə baxmayaraq, ABŞ məhkəmələri və alimləri digər ölkələrin təcrübəsindən də bəhrələnməlidirlər³⁹. Bryus Akerman qeyd edir ki, tarixən ABŞ

---

³⁵ R.Əliyev və İ.Əliyev, "Konstitusiya icraatı üzrə praktikum", 2007, səh., 6-10; Melvin İ. Urofski, "ABŞ demokratiyası haqqında əsas mətnlər", 2005 (Azərbaycan dilinə tərcümə), səh., 60

³⁶ Qısa tarixi mülahizə üçün baxın: З.М. Чкрниловский, "Всобщая История Государства и Права", 1996, səh., 520

³⁷ Noah Feldman, *Imposed Constitutionalism*, 37 Connec. L. Rev. 2005, Müəllif İraqın misalında göstərməyə çalışır ki, konstitusionalizm digər ölkələr tərəfindən zorla tətbiq edilməli deyil – əsas odur ki, ölkənin siyasi elitası istədiyi prinsipləri qəbul etsin.

³⁸ Bu ifadəyə Azərbaycan Konstitusiya Məhkəməsinin qərarında rast gəlinir; baxın: ARKM-in Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 397.1 və 397.2-ci maddələrinin şərh edilməsinə dair Qərarı, 12 may 2009-cu il. Məhkəmənin qərarında bu sözün praktiki fəaliyyətlə və qanunvericiliyin birbaşa tətbiqi ilə məşğul olan hüquqşünaslarla yanaşı, digər qrup hüquqşünaslara – misal üçün, hüquqşünas alimlərə – şamil edildiyi nəzərə çarpır. Burada biz hüquq tətbiq edən dedikdə yalnız qanunun praktiki tətbiqində birbaşa iştirak edən şəxsləri nəzərdə tuturuq.

³⁹ Misal üçün: aşağı haşiyə 28: D.Fontana; Bruce Ackerman, *The Rise of World Constitutionalism*, 83 Va.L.Rev. 771 1997

dünyanın ən böyük ictimai hüquq ixracatçısı olmuşdur və bunun da bəlli səbəbləri var⁴⁰, ancaq hazırda Amerika hüquqşünasları və alimləri öz təcrübələrinə nümunə kimi deyil, xüsusi diqqətəlayiq bir təcrübə kimi baxmalıdırlar.⁴¹

Bir çox konstitusion prinsiplərin konkret ölkələrin hüduudlarından çıxaraq beynəlxalq status qazanması konstitusiya hüququnun müqayisəli öyrənilməsinə olan marağın digər bir səbəbi kimi göstərilir⁴². Bu, xüsusən insan hüquq və azadlıqları sahəsinə aiddir. 1948-ci ildə Ümumbəşəri İnsan Hüquqları Deklarasiyasının, Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın, İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın, o cümlədən İnsan Hüquqları və Fundamental Azadlıqların Qorunması üçün Avropa Konvensiyasının yaradılması bunun bariz nümunəsidir. İnsan hüquq və azadlıqlarının beynəlxalq status almasının ən bariz göstəricisi bəlkə də, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin fəaliyyətidir. Bu məhkəmənin yaratdığı prezidentlər və hüquqi standartlar konkret bir ölkənin hüduudlarından kənara çıxaraq digər ölkələrdə tətbiq olunur və onların hüquq sisteminin təkmilləşməsinə təkan verir⁴³.

Hüququn müqayisəli analizi xüsusi olaraq, post-Sovet ölkələri və inkişafda olan digər ölkələr üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sovetlər birliyi süquta yetdikdən sonra Azərbaycan da daxil olmaqla, onun tərkibindəki bir çox ölkələrdə “Qərbləşmə” prosesi başladı: bu prosesin tərkib hissəsi olaraq bir çox kommunist dəyərləri Qərb dəyərləri ilə əvəz olundu. Misal üçün, Sovet konstitusiyalarında “kollektiv mülkiyyət” və ya “sosialist mülkiyyəti” sosialist cəmiyyətinin fundamental əsası kimi yer aldığı halda, yeni qəbul olunan konstitusiyalarda fərdi mülkiyyət mühüm insan hüququ kimi qorunur.

Təəssüf ki, Sovetlər dövründə konstitusiya hüququnun inkişafı və xüsusən də onun müqayisəli öyrənilməsi imkanları məhdud olmuşdur. Nəticə olaraq, ABŞ və Avropada baş verən bir çox yeniliklər Sovet konstitusiya hüququna gec daxil olurdu. Müəlliflər V.Börnham və G.Danienko qeyd edirlər ki, Sovetlər İttifaqı süquta yetdiyi dövrdə Rusiya hüquq sistemi Avropada 19-cu əsrdə mövcud olmuş hüquq sisteminə bənzəyirdi. Bu, xüsusən də konstitusiya hüququna aiddir⁴⁴. Konstitusiya hüququnun müvafiq məhkəmələrin qərarlarının analizi vasitəsi ilə öyrənilməsi konstitusiya hüququ sahəsində müasir dövrün

---

⁴⁰ Bruce Ackerman, *The New Separation of Powers*, 113 Har. L. Rev. 634 2000

⁴¹ B.Ackerman, *The Rise of World Constitutionalism* yuxarı qeyd 8, səh. 775

⁴² Baxın: Michel Rosenfeld, Andaras Sajo, Susanne Baer, Norman Dorsen, *Comparative Constitutionalism* Chap. 1 (2003)

⁴³ Məhkəmənin fəaliyyəti haqda ümumi məlumat üçün baxın: L.J.Clement, Nuala Mole, Alan Simmons, *European Human Rights, Taking a Case under the Convention*, 1999

⁴⁴ Daha geniş müzakirə üçün baxın: W. Burham, G. Danieko, *Russian Law* 3rd Ed. 2004, səh., 3-6

tələblərindən birinə çevrilmişdir. Konstitusiya hüququnun bu cür tədrisi və öyrənilməsi Anqlo-Sakson hüquq sisteminin özəlliyi kimi deyil, istənilən hüquq sistemində konstitusionalizmin tətbiqi üçün zəruri bir proses kimi qəbul olunur⁴⁵.

Qeyd olunanların fonunda digər ölkələrin konstitusiyalarının və bu sahədə mövcud olan qərarların öyrənilməsi, təhlili və tədrisi Azərbaycan konstitusiya hüququnun inkişafına xidmət edə bilər. Bunun praktiki əhəmiyyəti də nəzərə çarpır: Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi bir sıra qərarlarında xarici ölkələrin təcrübələrinə istinad etmişdir⁴⁶.

Konstitusiya hüququnun müqayisəli öyrənilməsinin müsbət nəticələri çox zaman qeyd olunsada, burada da fikir ayrılığı mövcuddur. Bir çoxları haqlı olaraq, hər bir ölkənin konstitusionalizminin özündə müəyyən tarixi prosesləri, mübarizələri və nailiyyətləri əks etdirdiyi fikrindədirlər⁴⁷. ABŞ konstitusiya hüququ sahəsində araşdırma aparən məşhur alim Daniel Levinin "nə konstitusiya, nə də konstitusionalizm ötürülə bilməz" sözləri konstitusionalizmə bu cür yanaşmanı ifadə edir. Belə yanaşmanın da tutarlı əsasları var: istər konstitusiyanın yazılmasında, istərsə də onun şərh olunmasında ölkənin tariximədəni özəllikləri nəzərə alınır, bəzən isə əsas götürülür. Bu səbəbdən bəzən formaca eyni olan prinsiplərin mahiyyəti bir ölkədən digərinə dəyişə bilər⁴⁸.

Ancaq bu cür fərqlərin və müxtəlif yanaşmaların olması konstitusionalizmin müqayisəli yolla öyrənilməsinin əhəmiyyətini heç də azaltmır. Əksinə, bu elm məhz bu cür müxtəlifliyin sayəsində daha da zənginləşir və praktiki məsələlərin həll olunmasında yardımçı vasitə kimi çıxış edir. "*Comparative Constitutionalism*" kitabının müəlliflərinin⁴⁹ qeyd etdikləri

---

⁴⁵ Helmut Goerlich, *The Role of Constitutional Court in Resolution of Constitutional Disputes – A Critical Outline Guided By the German Example*, J. Indiana Law Inst. Vol. 44, Jan. – March 2002 (Almaniya Federal Konstitusiya Məhkəməsinin fəaliyyətini müzakirə edərkən müəllif qeyd edir ki, Alman hüquq universitetlərində konstitusiya hüququ fənni Federal Konstitusiya Məhkəməsinin qərarlarının təhlili üzərində qurulur.)

⁴⁶ Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 264-cü maddəsinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 66-cı maddəsinə uyğunluğunun yoxlanılmasına dair Qərarı, 29 yanvar 2004; ARKM-in Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 397.1 və 397.2-ci maddələrinin şərh edilməsinə dair Qərarı, 12 may 2009-cu il.

⁴⁷ Misal üçün baxın: Bruce Ackerman, *The Generation of Betrayal*, 65 Fordham L. Rev. 1519 (Müəllif tarixi proseslərin və hərəkətlərin ABŞ konstitusiyasının dərk olunmasında aparıcı rol oynadığını vurğulayır.)

⁴⁸ Misal üçün baxın: Wiktor Osatyinski, *Paradoxes of Constitutional Borrowing*, 1 Int'l J Con Law 244 (2003). Müəllif Şərqi Avropa ölkələrində konstitusiyanın yazılması prosesində bir sıra prinsiplərin ayrı-ayrı ölkələrdə fərqli başa düşüldüyünü qeyd edir.

⁴⁹ Baxın: Michel Rosenfeld, Andaras Sajo, Susanne Baer, Norman Dorsen, *Comparative Constitutionalism* (2003), səh., 3

kimi, bu çətinlikləri unutmaq lazım deyil, buna baxmayaraq, müvafiq fərqlərə və ziddiyyətlərə lazımı diqqət göstərməklə onları aradan qaldırmaq mümkündür.

Müqayisəli analizin praktikada tətbiqi

Hazırda çoxlarını düşündürən məsələ müqayisəli analizin konkret olaraq, akademik və praktiki sahədə necə istifadə edilməsidir. Akademik səviyyədə bu, çox mübahisə doğurmaya bilər, çünki bu sahə daha azad və sərbəstdir: bir alimin digər ölkənin konstitusiyasına nəzər salaraq özünün və digərlərinin daxili aləmini zənginləşdirməsi yalnız müsbət qarşılanacaq haldır. Heç şübhəsiz, konstitusiya hüququ sahəsində akademik araşdırmaların və məhkəmə qərarlarının təhlili böyük əhəmiyyət kəsb edir və ümumiyyətlə, heç bir ölkədə konstitusionalizm bu sahədə çalışan hüquqşünas alimlərin fəaliyyəti və tənqidi fikirləri olmadan inkişaf edə bilməz. Bununla belə, müqayisəli araşdırma apararı zaman alim hətta səhvə yol versə belə, bu səhv onun və ya digərləri üçün ağır nəticəyə səbəb olmur⁵⁰. Bundan fərqli olaraq, konstitusiya normalarının praktiki tətbiqi ilə məşğul olan hüquqşünas (xüsusən hakim) hər hansı müqayisəli materiala istinad etməzdən əvvəl bu istinadın insanların və cəmiyyətin taleyinə necə təsir edəcəyi haqda düşünməlidir. Konstitusiya icraatını həyata keçirən məhkəmə və ya digər orqan başqa ölkənin praktikasına istinad etməzdən əvvəl, ən azından bu sadə sual üzərində düşünməlidir: gələcəkdə də bu cür istinadlar praktiki işlərin həll olunması məqsədi ilə qəbul oluna bilərmi və bilərsə, məhkəmə (və ya digər orqan) onları necə istifadə etməlidir? Bu suala hər bir məhkəmə özünəməxsus cavab verir və hər hansı yekdil fikir söyləmək çətinidir. Riçard Pozner daha çox pragmatik mövqedən çıxış edərək hesab edir ki, ABŞ ali məhkəməsi digər ölkə məhkəmələrinin qərarlarını əsas götürməməlidir.⁵¹:

Hazırkı müzakirənin sualı budur: [...] “Hansı hallarda, əgər bu, ümumiyyətlə, məqbul sayılarsa, Birləşmiş Ştatların Ali Məhkəməsi beynəlxalq və ya digər məhkəmələrin qərarlarına istinad edə bilər?” ...

---

⁵⁰ Bu fikir qətiyyənlə hüquqşünas alimlərin məsuliyyətini azaltmaq kimi başa düşülməli deyil – akademik səviyyədə söylənilən fikirlər böyük əhəmiyyət kəsb edərək bir ölkədə konstitusionalizmin inkişafına böyük təsir göstərir; bu baxımdan alim hüquqşünasların gələcək nəsiyyətlər qarşısında məsuliyyəti böyükdür. Sadəcə akademik sahədə söylənilən fikirlər məhkəmə qərarlarına nisbətə birbaşa təsirə malik deyillər, bundan əlavə söylənilən hər hansı fikir səhv olarsa, o, sonradan asanlıqla təkzib edilir, onun yerinə yeni fikir və mövqelər ortaya atılır və istər məhkəmələr, istərsə də cəmiyyət bu fikirlərin hansı ilə razılış-razılışmadığına dair azad seçim qarşısında qalır.

⁵¹ Richard Posner, *No Thanks, We Already Have Our Own Laws, The Court Should Never View A Foreign Legal Decision As A Precedent In Any Way*, *Legal Aff.*, July-Aug., 2004, 40
<http://www.legalaffairs.org>

Ədalət mühakiməsinə aid olan hər bir materiala informasiya mənbəyi kimi istinad etmək olar [...] Problem yalnız onda yaranır ki, xarici [məhkəmənin] qərarı sadəcə tanınmış tribunalın qərarı olduğu halda, Amerika məhkəməsi üçün inandırıcı qüvvəyə (nə qədər zəif olsa belə) malik olur. Qısaca desək, bu, o zaman baş verir ki, bu [xarici qərar] ABŞ məhkəməsi üçün məcburi olmasa da, müəyyən hüquqi qüvvəyə malik olan qərar kimi qəbul olunsun, baxmayaraq ki, ABŞ məhkəməsinin icraatında olan məsələ sırf yerli xarakter daşıyır...

Xarici və beynəlxalq qərarlara, hətta məhdud qüvvəyə malik prezident kimi yanaşmayla bağlı birinci problem qarışıq çoxsaylı imkanların əmələ gəlməsidir... ABŞ-dakı mövcud məhkəmə sistemləri nisbətən eyni tiplidir və onun məhsulları asanlıqla əldə edilə biləndir; dünya ölkələrinin məhkəmə sistemləri arasında isə böyük fərq var və praktiki olaraq, bizim bir dildə danışan hakimlərimiz və məhkəmə katiblərimiz üçün onların bir çox qərarlarını əldə etmək çətin olur.

ABŞ məhkəmələrində xarici qərarlara istinad edilməsi ilə bağlı ikinci problem [bu xarici qərarların], hörmətlə qeyd edim ki, bizim hakimlərin əhəmiyyət vermədiyini, mürəkkəb sosial, tarixi, siyasi, institusional əsaslara söykənməsindən irəli gəlməsi ilə bağlıdır. (Ali Məhkəmənin hansı hakimi ingilis dilində yazılmayan qərarı oxuya biləcək qədər xarici dili yaxşı bilir? Xarici qərarların ingilis dilinə tərcümələrinə etibar etmək olarmı?)... Xarici qərara əsas kimi istinad etmək artıq etibarını itirmiş (mənim fikrimcə) universal təbii hüquq ideyası ilə manipulyasiya etmək və ya xəyali olaraq dünya hakimlərinin vahid, müdriklik və savad icmasına aid olmalarını ehtimal etmək deməkdir.

Bu, məni üçüncü problemə gətirir: bu da xarici qərarlara istinad verilməsinin qeyri-demokratik xarakterə malik olmasıdır. [Nəzərə alaraq ki, ABŞ hakimlərinin bəziləri xalq tərəfindən seçilir, bəziləri xalqa cavabdeh olan prezident tərəfindən və digər seçkili orqan olan Senat tərəfindən təyin olunurlar, bu səbəbdən] bizim hakimlər müəyyən demokratik legitim əsaslarla fəaliyyət göstərirlər...

ABŞ məhkəmələrinin xarici qərarlara qarşı sonuncu etirazı bu cür istinadın məhkəmə tərəfindən don geyindirmənin digər bir forması olması ilə bağlıdır...

Hakim Pozner digər məhkəmələrin qərarlarının məlumatlandırma və öyrənmə məqsədi ilə istifadəsinə etiraz etmir, o, xarici məhkəmə qərarlarının ABŞ məhkəmələri üçün “inandırıcı qüvvəyə” malik olmasına etiraz edir. Bunu tam anlamaq üçün ABŞ məhkəmə sisteminə nəzər salmaq lazımdır. Digər Anqlo-Sakson hüquq sisteminə mənsub olan ölkələrdəki kimi, ABŞ-da yuxarı instansiya məhkəməsinin qəbul etdiyi qərar ona tabe aşağı instansiya məhkəməsi üçün “məcburi hüquqi qüvvəyə” malikdir. İngiliscə bu cür işlərə “controlling” (hərfi mənası: “nəzarət edən”) işlər deyər istinad edirlər. Bu cür hüquqi mexanizm Anqlo-Sakson sistemində president sisteminin özəyi olan “*stare decisis*” doktrinasının əsasını təşkil edir. ABŞ-da məhkəmə prosesi zamanı hüquqşünas əvvəl qəbul olunan hər hansı presidentin araşdırılan iş üçün “controlling”, yəni məcburi hüquqi qüvvəyə malik olduğunu söylədikdə təklif edir ki, məhkəmə məhz onun təqdim etdiyi presidentə əsasən araşdırılan işi həll etsin və məhkəmə bu presidentin tələblərindən kənara çıxmasın.⁵² Ancaq ABŞ federal dövlətdir: burada hər ştatın özünün məhkəmə sistemi var və məhkəmələrin bir hüquqi məsələ üzrə yaratdıqları presidentlər fərqlənə bilər. Bu boşluğu aradan qaldırmaq və məhkəmə praktikasını uzlaşdırmaq üçün bir ştatın məhkəməsi digər ştatın məhkəməsinin ondan əvvəl qəbul etdiyi presidenti “inandırıcı qüvvəyə” malik olan president kimi qəbul edir. Bu, o deməkdir ki, presidenti qəbul edən məhkəmə üçün bu president məcburi hüquqi qüvvəyə malik deyil, lakin praktiki olaraq, məhkəmə qəbul etdiyi presidentdən kənara çıxmamağa çalışır.

Əksəriyyət Riçard Poznerin bu fikirləri ilə razılaşır – bir ölkənin məhkəməsinin qərarının digər ölkənin məhkəməsi üçün məcburi və ya inandırıcı qüvvəyə malik olması həddən artıq cəsarətli və nəticəsi şübhə doğura biləcək bir hal olardı. Bununla belə, xarici təcrübənin istər akademik, istərsə də praktiki sahədə öyrənilməsinin və istifadə olunmasının (bu və ya digər formada) əhəmiyyəti barədə geniş razılıq mövcuddur. Cənubi Afrika Respublikasında isə bu, rəsmi olaraq qəbul olunur: belə ki, Cənubi Afrika Respublikasının Konstitusiyası məhkəmələrə konstitusiyanın insan hüquqları hissəsini şərh edərkən beynəlxalq təcrübəni nəzərə almaq hüququ verir⁵³. CAR-ın Konstitusiya Məhkəməsi bu müddəaya əsaslanaraq bir çox qərarlarında, əsasən, ABŞ və

---

⁵² Bunun əksini iddia edən digər tərəf adətən göstərməlidir ki, nəticəsində presidentin yarandığı işin faktları və ya hüquqi əsasları araşdırılan işin faktlarından və ya hüquqi əsasdən fərqləndiyi üçün president araşdırılan işə tətbiq edilə bilməz.

⁵³ Cənubi Afrika Respublikasının Konstitusiyası §39(1) (c.)

Kanada kimi Anqlo-Sakson hüquq sisteminə aid olan ölkələrin məhkəmələrinin qərarlarına istinad etmişdir.⁵⁴

İnkişafda olan ölkələrin konstitusiya məhkəmələri və ya digər oxşar qurumlar üçün tarixi, milli və digər özəlliklərə deyil, ABŞ, Almaniya və Fransa kimi təkmil sistemə malik olan ölkələrin təcrübəsinə istinad öz qərarlarının legitim olması nöqtəyi-nəzərindən böyük əhəmiyyət kəsb edə bilər. Mahiyyət etibarilə konstitusiya icraatı “normaların icad edilməsindən” ibarət olaraq bir növ yaradıcılıq fəaliyyətini xatırlada və çox zaman geniş səlahiyyətlərdən istifadə edən məhkəmə siyasi xarakterli qərarlar qəbul etməkdə günahlandırıla bilər⁵⁵. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə (o cümlədən digər beynəlxalq təcrübəyə) istinad isə bu problemin aradan qaldırılması üçün bir vasitə kimi çıxış edir⁵⁶. Bundan əlavə, inkişafda olan ölkədə konstitusiyanın şərh və tətbiq olunması zamanı beynəlxalq təcrübəyə deyil, tarixi özəlliklərə, faktlara və əsaslara istinadın müəyyən mənfəətli nəticələr törətməsi də mümkündür: böyük təzyiqlə üzləşən məhkəmə çıxış yolunu tarixi faktlara və elementlərə istinad etməkdə tapa bilər – bu faktlar və elementlər köhnələrək öz aktuallığını itirsə belə.

Adətən xarici təcrübəyə istinad edən məhkəmələr qəbul etdikləri qərarları təsdiq etmək və ya müəyyən bir istiqamət tapmaq və ya hər hansı mənfəət və uğursuz təcrübəni təkrarlamamaq üçün bu cür təcrübəyə nəzər yetirirlər. Ancaq bu, heç də sadə və asan proses deyil. Xarici təcrübəyə istinadın yaratdığı ən böyük çətinliklərdən biri xarici təcrübənin kifayət qədər böyük və bir çox hallarda ziddiyyətli olduğundan hansı təcrübənin əsas götürülməsi və hansının rədd edilməsi sualı ilə bağlıdır. CAR Konstitusiya Məhkəməsinin hakimləri bir iş barədə ziddiyyətli mövqelərini təsdiq etmək üçün başqa-başqa ölkələrin prezidentlərinə istinad edərək ziddiyyətli nəticələr çıxarırlar⁵⁷.

Bir sıra çətinliklər məhz bu cür yaranır:

Misal: Fərz edək ki, A ölkəsinin məhkəməsinin qərarına əsasən fərdlərin şəxsi məlumatlarının qeyri-müəyyən müddətə saxlanması

---

⁵⁴ Qısa məlumat üçün baxın: Andrea Lollini, *Legal argumentation based on foreign law, An example from case law of the South African Constitutional Court*, Utrecht L Rev. baxın: www.utrechtlawreview.org/publish/articles/000037/article.pdf

⁵⁵ Baxın: Michel Rosenfeld, *Constitutional Adjudication in Europe and the United States: paradoxes and contrasts*, Intern. J. Constit. Law, I-CON Volume 2, 2004 pp. 663 - 668; Richard Posner, *The Supreme Court 2004 Term, Foreword: A Political Court*, 119 Har. L. Rev. 31 2005

⁵⁶ Baxın: Michel Rosenfeld, Andaras Sajo, Susanne Baer, Norman Dorsen, *Comparative Constitutionalism* (2003), səh., 5. Eyni zamanda müəlliflər qeyd edirlər ki, bu cür “legitim əsasların” axtarışının da müəyyən mənfəətli fəsadları ola bilər, çünki xarici təcrübəyə istinad edən məhkəmə daha çox “legitim əsaslarla” maraqlanaraq məsələnin mahiyyətinə və xarici təcrübənin nə dərəcədə uyğun olub-olmamasına az fikir verə bilər.

⁵⁷ Baxın: *Philips and others v. Director of Public Prosecutions and others*, Cf. CCT 20/02

konstitusiyaya uyğun deyil⁵⁸ – bu qərarı adlandıraraq “A-President”; B ölkəsinin məhkəməsi oxşar bir işə baxaraq əks-nəticəyə gəlir – bu qərara isə şərti olaraq “B-President” adını verək. C ölkəsinin qanunvericiliyinə əsasən şəxsi məlumatlar qeyri-müəyyən müddətə saxlanıla bilər. C ölkəsinin vətəndaşı qanunu Konstitusiya Məhkəməsində mübahisələndirir. Əlbəttə, C dövlətinin hüquqşünası məhkəməni inandırmağa çalışacaq ki, o, məhz B-Presidentinin və ya bu presidentdə əks olunan prinsiplər əsasında qərar çıxarsın. Vətəndaş isə qərarın A-Presidentinin əsasında həll olunmasında maraqlıdır. Hər iki president kifayət qədər tutarlı əsaslara söykənir.

Sual: Məhkəmə bu qərarlardan hansını daha üstün tutmalıdır? Bu suala birmənalı cavab vermək çətindir. Əlbəttə, heç bir president məhkəmə üçün məcburi deyil və məhkəmə seçim etməkdə azaddır. Ancaq hansı meyarlar əsasında? Bu sualların cavablarını əks etdirən nəzəriyyə mövcud deyil (hər halda bizim bildiyimiz qədər). Siz necə fikirləşirsiniz?

Azərbaycan Konstitusiya Məhkəməsinin təcrübəsindən

Azərbaycanın Konstitusiya Məhkəməsi bir sıra qərarlarında digər ölkələrin praktikasına və Məhkəmə qərarlarına istinad edir. Bunlardan birində, 12 may 2009-cu il tarixli Qərarında apellyasiya araşdırmasının hədlərinə dair Azərbaycan Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin iki maddəsini şərh edərkən məhkəmə xarici ölkələrin qanunvericiliyinə istinad etmişdir⁵⁹. Bu işdə məhkəmənin müzakirə etdiyi suallardan birini bu cür ümumiləşdirmək olar:

Cinayət işlərində birinci instansiya məhkəməsinin qərarından Apellyasiya Məhkəməsinə verilən şikayət (məhkum və ya üçüncü şəxs tərəfindən verilən şikayət) və ya protest (ittiham tərəfindən verilən şikayət) əsasında hökmə baxarkən Apellyasiya Məhkəməsi məhkumun ziyanına qərar qəbul edə bilərmi?

Bu müzakirə üçün bir sıra texniki məsələlərə aydınlıq gətirmək yerinə düşərdi. Müzakirəni sadələşdirmək və oxucular üçün daha asan tərzdə təqdim etmək

---

⁵⁸ Bu mövzu barədə baxın: misal üçün, Avropa İnsan Haqları Məhkəməsinin *S. və Marper Birləşmiş Krallığa qarşı işi* (Ərizə No. 30562/04 və 30566/04).

⁵⁹ AR Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 397.1 və 397.2-ci maddələrinin şərh edilməsinə dair AR Konstitusiya Məhkəməsinin Qərarı, Bakı şəhəri, 12 may 2009-cu il.

üçün qeyd edək ki, Konstitusiya Məhkəməsi (qanunvericiliyə əsaslanaraq) aşağıdakı iki növ apellyasiya müraciəti arasındakı fərqi göstərir:

- 1) Təqsirləndirilən şəxsin şikayəti və ya ittihamın mahiyyətə məhkumun və ya bəraət qazanmış şəxsin xeyrinə olan protesti. Sadələşdirmə məqsədi ilə aşağıda biz bu cür şikayət və protestlərə “Şikayət” deyə istinad edəcəyik;
- 2) İttiham tərəfinin mahiyyətə məhkum və ya bəraət qazanmış şəxsin ziyanına olan protesti – bu cür protestlərə isə sadəcə “Protest” deyə istinad edəcəyik.

Məhkəmə qeyd edir ki, Apellyasiya Məhkəməsində araşdırma şikayət əsasında aparıldıqda məhkumun və ya bəraət qazanmış şəxsin ziyanına hər hansı qərarın verilməsi bir çox Avropa dövlətlərində *reformatio in pejus*⁶⁰ kimi dəyərləndirilir və bu səbəbdən də icazə verilmir. Əks halda, məhkəmənin qeyd etdiyi kimi, məhkum və ya bəraət almış şəxs tutarlı əsaslar olduqda belə, vəziyyətinin pisləşməsindən qorxaraq apellyasiya şikayəti verməkdən çəkinə bilər. Bundan sonra məhkəmə qeyd edir ki, protest əsasında başlanılan apellyasiya araşdırması nəticəsində məhkum və ya bəraət almış şəxsin ziyanına qərarın qəbul olunması bir çox digər Avropa dövlətlərində məqbul sayılır, çünki məhkəmənin qənaətinə görə, Apellyasiya Məhkəməsi həqiqəti müəyyən etməlidir. Nəticə etibarilə, məhkəmə qərara gəlir ki, Azərbaycan CPM-i məhz bir çox Avropa dövlətlərinin təcrübəsinə müvafiq şərh olunmalı və başa düşülməlidir. Bununla yanaşı və ən əsası, qanunvericilikdə bu barədə heç bir müddəa olmasa da, məhkəmə Niderland Krallığının təcrübəsinə Azərbaycan qanunvericiliyinə inkorporasiya edərək qərara gəlir ki, ittiham tərəfinin mahiyyətə məhkum və ya bəraət qazanmış şəxsin ziyanına verdiyi protest əsasında işə baxan Apellyasiya Məhkəməsi yalnız *yekdilliklə* məhkum və ya bəraət qazanmış şəxsin ziyanına hər hansı qərar qəbul edə bilər.

Azərbaycan Konstitusiya Məhkəməsinin qərarının uğurlu olmasının səbəblərindən biri işdə müzakirə olunan sualın daha konkret xarakter daşması və dövlət də daxil olmaqla, geniş auditoriya tərəfindən asanlıqla qəbul oluna bilməsidir. Ancaq bu cür tipik transplantasiyalar nadir hallarda baş verir. Bunlar daha çox inkişafda olan konstitusiya sistemlərinə xasdır. Məsələn, Rusiya Federasiyasında konstitusiya icraatı 17 ildir ki, mövcuddur və heç şübhəsiz ki, Rusiya Konstitusiya Məhkəməsinin 140 və ya 60 il konstitusiya icraatı sahəsində

---

⁶⁰ Yəni “pisə doğru dəyişmə” – müdafiə tərəfinin şikayəti əsasında baxılan işdə yuxarı məhkəmə instansiyası tərəfindən daha sərt cəzanın təyin edilməsi.

təcrübəyə malik olan ABŞ və Almaniyadan götürəsi nümunələri kifayət qədərdir. Ancaq kifayət qədər mükəmməl hüquq və konstitusiya sisteminə malik olan ölkələrə gəldikdə, burada konstitusiya ideyalarının ötürülməsi daha çox mübahisə predmeti olur. Bu ölkələrin konstitusiya məhkəmələri (və ya oxşar tribunallar) digər ölkələrin təcrübəsinə adətən “çətin” suallara cavab axtarmaq məqsədi ilə müraciət edirlər. Çətin sual dedikdə barəsində geniş auditoriya tərəfindən ümumi razılıq olmayan işlər nəzərdə tutulur. Bu cür suallara birmənalı cavab tapmaq çətinidir.

Qeydlər, suallar və tapşırıqlar

1. Sizcə, Azərbaycan Konstitusiyasının hansı maddəsi Konstitusiya Məhkəməsinə beynəlxalq qanuna və praktikaya nəzər salmağa imkan yaradır?
2. Əgər konstitusiya məhkəmələri (və ya oxşar məhkəmələr və ya qurumlar) digər ölkələrin, eləcə də beynəlxalq məhkəmələrin qərarlarına istinad edirlərsə, demək olarmı ki, ən azından insan hüquq və azadlıqlarının universal tətbiqi mümkündür?
3. 29 yanvar 2004-cü ildə Konstitusiya Məhkəməsi Azərbaycan Cinayət Məcəlləsinin 264-cü maddəsi barədə qərar vermişdir⁶¹. Həmin maddəyə əsasən əgər şəxs nəqliyyat vasitəsi ilə digər şəxslərin həyat və ya sağlamlığına ziyan vurduqdan sonra hadisə yerindən qaçarsa, o, cinayət məsuliyyətinə cəlb olunur. Konstitusiya Məhkəməsi 264-cü maddənin Konstitusiyanın 66-cı maddəsinə (özünə və yaxın qohumlarına qarşı ifadə verməkdən azad olma) uyğunluğunu yoxlamışdır. Sizcə, 264-cü maddə Konstitusiyanın 66-cı maddəsinə uyğundur?

Konstitusiya Məhkəməsi hesab edir ki, uyğundur – yəni Cinayət Məcəlləsinin 264-cü maddəsi Konstitusiyanın 66-cı maddəsinə zidd deyil. Konstitusiya Məhkəməsi 29 yanvar 2004-cü il qərarını əsaslandırmaq üçün digər ölkələrin praktikasına bu cür müraciət edir:

Yol-nəqliyyat hadisəsi yerindən qaçmağa görə cinayət məsuliyyəti nəinki Azərbaycan Respublikasında, o cümlədən bir sıra digər ölkələrin qanunvericiliyində müəyyən edilmişdir. Bu ölkələrin sırasında Almaniya (Cinayət Məcəlləsinin 142-ci paragrafı), Fransa (Cinayət Məcəlləsinin 434-10, 221-6 və 222-19-cü maddələri), Rusiya (Cinayət Məcəlləsinin 265-ci

---

⁶¹ Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 264-cü maddəsinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 66-cı maddəsinə uyğunluğunun yoxlanılmasına dair Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin qərarı, 29 yanvar 2004-cü il

maddəsi) və s. ölkələr var. Onların qanunvericiliyinin əsas məqsədi yol-nəqliyyat hadisəsini törədən şəxsi hadisə nəticələrinin aradan qaldırılması üçün səlahiyyətli orqanlarla əməkdaşlığa vadar etmək və hadisədən zərərçəkmiş şəxslərin yaşamaq hüquqlarının təmin edilməsi üçün onlara tibbi yardımın vaxtında göstərilməsinə nail olmaqdır.

Yol-nəqliyyat hadisəsi yerindən qaçmağa görə cinayət qanunlarında məsuliyyət nəzərdə tutan normalar müxtəlif vaxtlarda Almaniya (1963-cü ildə) və Rusiyada (2001-ci ildə) konstitusiyaya uyğunluğun yoxlanılmasına səbəb olmuşdur. Hər iki halda bu ölkələrin konstitusiya məhkəmələri müvafiq cinayət-hüquqi normaları öz konstitusiyalarına, o cümlədən konstitusiyanın insan hüquq və azadlıqlarına dair müddəalarına uyğun hesab etmişlər.

Sizcə, burada digər ölkələrin qanunlarına və məhkəmə qərarlarına müraciət etmək nə qədər faydalıdır? Misal üçün, sizə maraqlıdır, *nə üçün* (hansı səbəbə) Rusiya Konstitusiyası Məhkəməsi bu cür qərar qəbul etmişdir?

4. Azərbaycan Konstitusiya Məhkəməsinin 29 yanvar 2004 tarixli qərarını oxuyun və onu məhkəmənin 10 aprel 2012-ci ildə çıxardığı Cinayət Məcəlləsinin 264-cü maddəsinə dair digər qərarı ilə⁶² müqayisə edin. 2012-ci il qərarında Konstitusiya Məhkəməsi “Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 264-cü maddəsinin mənasına görə yol-nəqliyyat hadisəsi törətmiş şəxs hadisə yerində qalaraq şəxsiyyəti barədə məlumatları *zərərçəkmiş şəxsə (tərəfə) bu və ya digər vasitə ilə çatdırmaq öhdəliyi daşıyır*” (kursiv müəllifindir) dedikdə o, 2004-cü ildə qəbul etdiyi qərarına əhəmiyyətli dərəcədə dəyişiklik etmiş oldumu?

---

⁶² Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 264-cü maddəsinin şərh edilməsinə dair Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin qərarı, 10 aprel 2012-ci il

6. Konstitusiya icraatı: tarix və beynəlxalq təcrübə

“Qanunun nə olduğunu izah etmək məhkəmə hakimiyyətinin birbaşa fəaliyyəti və səlahiyyəti daxilindədir”.

ABŞ ALİ MƏHKƏMƏSİNİN sayca üçüncü sədri Con Marşal bu sözlərlə sədrlik etdiyi Məhkəmənin əsas funksiyasını *Marburi Medisona qarşı*⁶³ məhkəmə işində açıqladı. Ali Məhkəmənin 1803-cü ildə çıxardığı bu qərarın nəticəsi olaraq ölkənin qanunverici orqanı Konqres tərəfindən 1789-cu ildə qəbul olunan “Məhkəmə Sistemi Haqqında Akt”ın bir neçə müddəası ləğv olundu. Bu qərarı səciyyələndirən amil məhkəmə tərəfindən qanunun (hazırkı halda onun bir hissəsinin) ləğv olunmasıdır.

ABŞ-ın o zamankı qanunlarına əsasən bir qrup hakim ABŞ prezidenti tərəfindən təyin olunurdu. 1800-cü ildə seçkilərdə uduzan prezident Con Adams öz səlahiyyət müddəti başa çatmadan bir az əvvəl bir neçə hakimi vakant yerlərə təyin edir. Bu hakimlərdən biri də məhz Viliam Marburi idi. Ancaq 1789-cu ildən qüvvədə olan “Məhkəmə Sistemi Haqqında Akt”a (qanuna) əsasən vəzifələrini həyata keçirməyə başlamaları üçün təyin olunmuş namizədlər dövlət katibi tərəfindən rəsmi vəkalətnamə almalı idilər. Elə həmin qanuna görə vəkalətnamənin verilməsindən imtina barədə Ali Məhkəməyə birbaşa şikayət verilə bilərdi. Yeni seçilən prezident Tomas Ceferson dövlət katibi Ceyms Medisona namizəd Marburinin və digər bir neçə hakimin vəkalətnamələrini verməkdən imtina etməsini tapşırır. Marburi bu imtinadan birbaşa Ali Məhkəməyə şikayət verir.

Tarixçilər qeyd edirlər ki, Con Marşalı iki məsələ düşündürürdü. O başa düşürdü ki, əgər qərar Marburinin xeyrinə çıxarılsa, dövlət bu qərarı nəzərə almaya bilərdi. Bunun nəticəsində isə məhkəmənin nüfuzu aşağı düşərdi. Eyni zamanda Marşal dövlətin xeyrinə qərar çıxararaq məhkəmənin zəif bir qurum kimi təqdim olunmasından da çəkinirdi. Marşal başqa yol seçdi. Marşalın təşəbbüsü ilə Ali Məhkəmə 1789-cu il Məhkəmə Sistemi haqqında Aktın (qanunun) bir neçə müddəasının ABŞ Konstitusiyasına uyğun olmadığı və qüvvədən düşdüyü barədə qərar qəbul etmişdir.

Bu qərar ABŞ-da (və sonra da dünyanın bir çox ölkələrində) müasir dövrdə “konstitusiya icraatı” kimi anladığımız bir icraatın əsasını

---

⁶³ *Marbury v. Madison*, 5 U.S. 137 (1803). (“It is emphatically the province and duty of the judicial department to say what the law is”). Bu cümlənin tərcüməsi M.Urofskinin, “ABŞ demokratiyası haqqında əsas mətnlər” kitabının Azərbaycan dilinə tərcüməsindən götürülüb.

müəyyənləşdirdi. Ali Məhkəmə bu qərarı ilə təsdiq etmişdir ki, məhkəmənin qanunvericinin qəbul etdiyi qanunu yoxlamaq və ləğv etmək səlahiyyəti var.

****

Müstəqillik əldə etdikdən sonra ABŞ ştatları bir müddət "Konfederasiya şərtləri" (ingiliscə: *Articles of Confederation*) adlanan sənəd əsasında konfederasiya formasında mövcud olmuşlar. Bu konfederasiyada subyektlər (yəni ştatlar) daha çox müstəqil, mərkəzi hökumət isə zəif idi. Ancaq uzun müddət keçmədi ki, bu cür birliyin qeyri-effektiv olması məlum oldu. Xüsusən hər hansı qərarın qəbul olunmasında ayrı-ayrı ştatlar bütün konfederasiyanın deyil, ancaq öz maraqlarını güdərək qərar verirdilər. Mərkəzi hakimiyyət isə bunun mənfi nəticələrinin aradan qaldırılmasında zəif idi – başlıca olaraq ona görə ki, mərkəzi hakimiyyətin səlahiyyətləri məhdud idi. Bu kimi problemləri aradan qaldırmaq üçün 1787-ci ildə Filadelfiya şəhərində on üç ştatın on ikisinin iştirakı etdiyi Federal Yığıncaq (ingiliscə: *Federal Convention*) toplandı. İlk olaraq yığıncağın məqsədi "Konfederasiya şərtləri"nə bir sıra düzəlişlər etmək idi, ancaq sonra yığıncaq üzvləri qərara gəldilər ki, yeni bir sənəd tərtib etsinlər. Bu proses sonda ABŞ Konstitusiyasının qəbul olunmasına gətirib çıxardı. Konstitusiyanın bir çox müddəalarının əsası elə həmin vaxt tərtib olunan "Virciniya planı" adlı bir sənəddə öz əksini tapmışdır. Bu planda bir sıra mühüm prinsiplər, xüsusən də hakimiyyətin üç qola – qanunverici, icra və məhkəmə – bölünməsi prinsipi öz əksini tapmışdır.

"Virciniya planı"nın hazırlanmasında Marburi Medisona qarşı işdə tərəf kimi göstərilən Ceyms Medison (ingiliscə: *James Madison*) fəal iştirak etmişdir. Ümumiyyətlə, Ceyms Medison ABŞ Konstitusiyasının əsasını qoyan şəxs kimi qəbul edilir. Medison qədər fəal olmasa da, hakim Con Marşal da (ingiliscə: *John Marshall*) "Virciniya planı"nın tərtib olunmasında iştirak etmişdir. Ancaq onun iştirakı məhdud olmuşdur. Medison ABŞ Konstitusiyayı yazan şəxslərdən biri olaraq onun şərh olunmasında böyük nüfuza malik idi. Şübhəsiz, o da qəbul edirdi ki, məhkəmə hakimiyyəti qanunverici və icra hakimiyyəti kimi hakimiyyətin bir qanadıdır. Ancaq demək olar ki, ABŞ Konstitusiyası yazılan zaman məhkəmənin konkret hansı rol oynayacağı tam bəlli deyildi. Bu, elə Konstitusiyanın strukturundan da görünür. Konstitusiyanın 3-cü maddəsi məhkəmə hakimiyyətinə aiddir. Bu maddə qanunverici və icra hakimiyyətinə aid olan 1 və 2-ci maddələrə nisbətən daha qısaadır. Bunu tarixçilər məhz o zamanlar məhkəmə hakimiyyətinin rolu haqda yekdil fikir olmaması ilə izah edirlər. Hakim Marşal isə öz qərarı və əsaslandırılmaları ilə bu maddəyə və ümumiyyətlə, ABŞ məhkəmə hakimiyyətinə nüfuz və müstəqillik verdi.

Cəsərlə demək olar ki, bu yeni tarix “əsaslandırmanın gücü” (ingiliscə: *power of reasoning*) hesabına yazıldı.

Konstitusiyə icraatı: ümumi

Fərqli dövlətlərdə mövcud olan konstitusiyə icraatının özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Misal üçün, ABŞ Ali Məhkəməsi heç bir məhkəmə mübahisəsi olmadığı yerdə hər hansı hüquqi suala cavab vermək hüququna malik deyil. Almaniyanın Federal Konstitusiyə Məhkəməsinin isə bu cür səlahiyyəti var. “Konstitusiyə icraatı” termininin universal tərifini verməyə çalışmaq əbəs bir cəhd olardı. Bununla belə, Konstitusiyə Məhkəməsi və ya oxşar məhkəmələrin bir sıra mühüm funksiyaları və ya səlahiyyətləri var ki, bunlar məhkəmələri adi məhkəmələrdən səciyyələndirir. Bu xüsusiyyətləri ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, biz konstitusiyə icraatı dedikdə səlahiyyətli məhkəmə (Ali Məhkəmə, Konstitusiyə Məhkəməsi və ya Tribunalı və s.) tərəfindən hər hansı dövlət orqanı və ya məhkəmənin qərarının Konstitusiyaya və ya ona bərabər tutulan mühüm sənədlər və ya prinsiplər əsasında yoxlanması səlahiyyətini nəzərdə tuturuq.

Əlbəttə, bu yoxlama səlahiyyəti o vaxt effektiv olar ki, məhkəmə yoxlamanın nəticəsi kimi Konstitusiyaya zidd olan qanunun və ya qərarın qüvvədə düşmüş hesab edilməsi barədə qərar çıxara bilsin.

Konstitusiyə icraatını həyata keçirməkdə səlahiyyətli olan məhkəmə və ya digər qurumlar bir sıra ölkələrdə digər mühüm funksiyaları da yerinə yetirirlər. Bunlardan ilk növbədə hakimiyyətin qanadları arasında olan mübahisələrin həll olunması funksiyasını qeyd etmək mümkündür. Bu mühüm bir funksiyadır, demokratiya və hüquqi dövlət prinsiplərinin qorunmasında böyük rol oynayır. Əgər bu cür müstəqil mübahisəni həll edən üçüncü tərəf olmasa, o zaman hakimiyyətin qolları bir-biri ilə sonsuz mübahisə apara və nəticədə isə, bütün cəmiyyət əziyyət çəkə bilər. Azərbaycanın Konstitusiyə Məhkəməsi Milli Məclisə seçkilərin nəticələrinin düzgünlüyünü yoxlayır və təsdiq edir⁶⁴. Beynəlxalq təcrübədən digər bir misal olaraq, Fransa Konstitusiyasına əsasən ölkədə fəvqəladə hal elan edildikdə Fransa prezidentinin səlahiyyətləri genişlənir və o, bir sıra addımlar ata bilər; ancaq Konstitusiyə tələb edir ki, bu səlahiyyətlərdən istifadə etməzdən əvvəl prezident Konstitusiyə Şurası ilə məsləhətləşsin – bu da xüsusi bir səlahiyyətdir⁶⁵.

Konstitusiyə icraatı konstitusiyə hüquq elmi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Biz konstitusiyə icraatı mövcud olan bir çox ölkələrin təcrübəsinə nəzər salsaq, görərik ki, bu ölkələrdə konstitusiyə hüququ məhz konstitusiyə icraatının

---

⁶⁴ AR Konstitusiyası, maddə 86.

⁶⁵ Baxın: 1958-ci il Fransa Konstitusiyasının 16-cı maddəsi

sayəsində inkişaf etmişdir. Bu nöqteyi-nəzərdən konstitusiya hüququnda məhkəmə qərarları və onların təhlili böyük əhəmiyyət kəsb edir. Digər tərəfdən bir çox hallarda məhz konstitusiya icraatının sayəsində ölkənin konstitusiyası cəmiyyət üçün əhəmiyyətli, “canlı və yaşayan” sənədə çevrilir. Bunu əminliklə ABŞ haqqında demək olar: bu ölkənin konstitusiyası az qala müqəddəs sənəd hesab edilir – ABŞ-da hər hansı qanunun, qaydanın və ya hərəkətin konstitusiya uyğun olmadığını demək az qala həmin qanunun, qaydanın və ya hərəkətin müqəddəs dəyərlərə zidd olduğunu söyləmək kimidir.

Marburi Medisona qarşı: təhlil

Marburi Medisona qarşı işi üzrə qərarı ABŞ Ali Məhkəməsi yekdilliklə qəbul etdi. Məhkəmənin qərarını Marşal özü tərtib edərək elan etdi. Qərar da Ali Məhkəmə qeyd edir ki, "Məhkəmə Sistemi Haqqında Akt"a əsasən dövlət vəzifəyə təyin olunan hakimlərə vəkalət verməkdən imtina etdiyi halda, bu imtinadan *birbaşa*⁶⁶ Ali Məhkəməyə şikayət etmək olar. Ancaq ABŞ Konstitusiyasının 3-cü maddəsinə əsasən yalnız həmin maddədə göstərilən bir sıra məhdud hallarda Ali Məhkəməyə birbaşa şikayət etmək mümkündür. Konstitusiyanın 3-cü maddəsinin 2-ci bəndinə əsasən “səfirlərə, ictimai nazirlərə və müşavirlərə dair işlər, o cümlədən ştatın tərəf olduğu işlərə” dair mübahisələrdə Ali Məhkəməyə birbaşa şikayət etmək olar. Bütün digər hallarda mübahisələr müvafiq aşağı məhkəmə instansiyasında başlamalıdır və son da apellyasiya qaydasında Ali Məhkəməyə şikayət etmək mümkündür. Göründüyü kimi, 3-cü maddədə vəkalətnamənin verilməsindən imtina ilə bağlı Ali Məhkəməyə birbaşa şikayətin verilməsi nəzərdə tutulmamışdır. Ali Məhkəmənin qərarına əsasən Konstitusiyada nəzərdə tutulmayan səlahiyyətlərin məhkəməyə verilməsi barədə qanunun müddəası Konstitusiya ziddir.

Bu qərar bir çox cəhətlərə görə mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Birinci əhəmiyyət Konstitusiyanın hüquqi sənəd kimi hansı statusa malik olmasından ibarət idi. Öncə Ali Məhkəmə qərarında Konstitusiyanın statusunu analiz edir. Əslində Konstitusiya sözügedən dövr üçün yeni bir sənəd olduğundan⁶⁷ onun statusu haqda aydın və müəyyənləşdirilmiş fikir mövcud deyildi. ABŞ Konstitusiyasının VI maddəsində nəzərdə tutulur ki, “Konstitusiya

---

⁶⁶ Birbaşa – “*original jurisdiction*”. Başqa növ müraciət etmə qaydası apellyasiya qaydasında (*appellate jurisdiction*) mümkündür. Hakim Marşal bu qaydaları qərar da geniş şəkildə analiz edir.

⁶⁷ İlk dəfə ABŞ-da 1787-ci ildə qəbul olunub.

və onun icrasından ötrü qəbul edilmiş Birləşmiş Ştatlar qanunları... ölkənin ali qanunları sayılır". Bununla bağlı hakim Marşal aşağıdakıları qeyd edir:

Konstitusiyaya zidd olan qanun ölkədə işləyən qanuna çevrilə bilərmi? Bu sualın cavablandırılması Birləşmiş Ştatlar üçün çox böyük əhəmiyyət daşıyır. Ancaq xoşbəxtlikdən bu sualın cavablandırılması onun əhəmiyyətindən fərqli olaraq, o qədər də çətin deyil. Bu məsələni həll etmək üçün sadəcə qəti və yaxşı müəyyən edilmiş prinsiplər üzrə müəyyən etmək lazımdır.

Öz dövlətləri üçün, onların fikrincə, xoşbəxtliklərinə daha çox şərait yaradacaq prinsipləri müəyyən etmək xalqın əzəli hüququdur. Amerikada dövlətçilik məhz bunun üstündə qurulmuşdur. Belə əzəli hüquqların həyata keçirilməsi [yəni Konstitusiyanın qəbulu] böyük səylər tələb edir; bu, tez-tez təkrar oluna bilməz və olunmamalıdır. Ona görə də bu yolla müəyyən olunmuş prinsiplər fundamental prinsiplər sayılır. Və bunları (prinsipləri – əlavə müəllifə məxsusdur) ortaya gətirən səlahiyyətlər ali və az işlək olduğundan prinsiplər elə müəyyənləşdirilir ki, uzunömürlü ola bilsin.

İlkin və ali iradə (yəni xalq – əlavə müəllifə məxsusdur) dövlət yaradır və onun qollarına müvafiq səlahiyyətlər verir. Bu iradə onunla – [bu səlahiyyətlərin verilməsi ilə - *əlavə müəllifindir*] – kifayətlənə bilər, yaxud bu qolların fəaliyyəti üçün müəyyən məhdudiyyətlərin qoyulması mümkündür.

Birləşmiş Ştatlar məhz sonuncu hala uyğun gəlir. Qanunverici orqanın səlahiyyətləri müəyyənləşdirilmiş və eyni zamanda məhdudlaşdırılmışdır; və bu məhdudiyyətlər unudula bilməz, çünki konstitusiya yazılı şəkildə tərtib olunmuşdur. Əgər bu məhdudiyyətlər istənilən vaxt bu sənədlə məhdudlaşmalı olan adamlar tərəfindən ləğv edilə bilərsə, bu, hakimiyyətin məhdudlaşmasına və bu məhdudiyyətlərin yazıya alınmasına nə ehtiyac var idi? Əgər məhdudiyyətlər onların aid olduqları şəxslərə şamil edilmirsə, icazə verən və verməyən qanunlar eyni qüvvəyə malikdirsə, onda məhdud və qeyri-məhdud hakimiyyətə malik olan hökumətlər arasında heç bir fərq yoxdur. Burada heç bir mübahisə doğurmayan məsələ var: ya Konstitusiya onunla ziddiyyət təşkil edən qanuna nisbətə üstündür, ya da qanunverici öz adi qanunları ilə Konstitusiyaya dəyişiklik etmək səlahiyyətindədir.

Bu mövqelər arasında heç bir orta vəziyyət yoxdur. Konstitusiya ya adi vasitələrlə dəyişdirilməsi mümkün olmayan ali, birinci dərəcəli qanundur, ya da o, qanunverici aktlarla eyni səviyyədə dayanır və qanunverici tərəfindən qanunla dəyişdirilə bilər.

Əgər ilk mülahizə düzgündürsə, Konstitusiyaya zidd olan qanunun qüvvəsi yoxdur; əgər sonuncu düzgündürsə, bu zaman yazılı konstitusiyalar insanlar tərəfindən özü-özlüyündə qeyri-məhdud hakimiyyətin məhdudlaşdırılmasına edilən boş cəhddən başqa bir şey deyil.

Həç şübhəsiz, yazılı Konstitusiyayı yaradanların hamısı ölkənin əsas və ali qanununu ortaya çıxardıqlarını fikirləşirdilər. Bundan irəli gələrək, belə nəzəriyyə mövcud olmalıdır ki, qanunvericinin Konstitusiyaya uyğun olmayan hər hansı bir qanunu qüvvəyə malik deyil...⁶⁸

Beləliklə, Ali Məhkəmə Konstitusiyanın ölkənin Ali Qanunu, yəni digər qanunlardan üstün olmasını qərarları ilə təsdiq edir. Marşal qərarı onunla əsaslandırır ki, Konstitusiya dövlətin öz imkanlarından sui-istifadəsinin qarşısını almaq üçün yazılı şəkildə tərtib olunur və əgər dövlətin qanunları ilə Konstitusiya eyni statusa malik olarsa, bu zaman Konstitusiya dövlətin vətəndaşlara qarşı tətbiq edə biləcəyi sui-istifadədən qurtarmaqda istifadə oluna bilməz.

İkinci mühüm məsələ ondan ibarət idi ki, Konstitusiyaya uyğun olmayan qanun məhkəmə tərəfindən ləğv olunur. Əvvəllər də məhkəmələr qanunları ləğv edirdilər. İlkin olaraq bu, Orta Əsrlərdə İngiltərədə başladı. Lakin sonralar bu praktika İngiltərədə, ümumiyyətlə, ləğv olundu, ABŞ-da isə nadir hallarda tətbiq olunurdu. Marburi Medisona qarşı qərar isə bu praktikanın rəsmiləşdirilməsinə və daha geniş şəkildə baxılmasına şərait yaratdı. Hakim Marşalın bu sözləri tarix yazdı:

Qanunun nə olduğunu izah etmək məhkəmə hakimiyyətinin birbaşa səlahiyyəti və fəaliyyəti daxilindədir. Qaydaları konkret işin hallarına tətbiq edənlər bu qaydaların izahını verməli və onları şərh etməlidirlər. Əgər iki qanun bir-birinə ziddirsə, məhkəmələr hər birinin qanuniliyini müəyyən etməlidirlər.

Əgər qanun Konstitusiyaya ziddirsə və hər ikisi (yəni Konstitusiya və adi qanun – əlavə müəllifə məxsusdur) konkret işin hallarına tətbiq oluna bilərsə, bu zaman məhkəmə...biri-birinə zidd bu qaydaların hansının işə tətbiq olunacağını müəyyənləşdirməlidir.

Sonra əgər məhkəmələr Konstitusiyaya hörmət edirlərsə və əgər Konstitusiya qanunvericinin qəbul etdiyi digər adi qanunlardan

---

⁶⁸ Bu mətnin tərcüməsi bir sıra dəyişikliklər edilərək M.Urofskinin "*ABŞ demokratiyası haqqında əsas mətnlər*" kitabının Azərbaycan dilinə tərcüməsindən götürülüb.

üstündürsə, bu zaman konkret işin hallarına adi qanunlar deyil, Konstitusiyaya tətbiq olunmalıdır.

Məhkəmənin bu funksiyası konstitusiyaya hüququ nəzəriyyəsinə *“judicial review”*⁶⁹ kimi ifadə olunur.

Bu qərardan irəli gələn daha bir mühüm nəticə ABŞ konstitusiyaya hüququnda *“siyasi məsələ doktrinası”*⁷⁰ kimi tanınan məsələdir. Bu da, əsasən, məhkəmə və digər dövlət orqanları arasında səlahiyyət bölgüsünə aiddir. Bu məsələnin geniş təsviri başqa müvafiq bölmələrdə öz əksini tapacaq.

Konstitusiyaya icraatının inkişafı

ABŞ Ali Məhkəməsi növbəti dəfə yalnız 54 il sonra Konqresin qəbul etdiyi qanunu ləğv etdi, çünki Marburi Medisona qarşı işin *“möhkəmlənməsinə”* ehtiyac duyulurdu. Sonradan məhkəmə bu hüquqdan daha geniş şəkildə istifadə etməyə başladı. Bu günədək Ali Məhkəmə insanların hüquq və azadlıqlarının qorunmasına yönələn minlərlə qərar verərək federal və ştat qanunlarını qüvvədən düşmüş elan etmişdir. Ali Məhkəmə irqi ayrı-seçkilik, söz azadlığı, din azadlığı, cinayət prosesində insan hüquqlarının qorunması və s. mühüm sahələr üzrə qərarlar vermişdir.

Konstitusiyaya icraatı İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Avropada geniş yayılmağa başladı. Hazırda Almaniya, Avstriya, İtaliya, İspaniya və s. ölkələrdə konstitusiyaya icraatı xüsusi məhkəmə icraatı kimi geniş tətbiq olunmaqdadır. Bu sahənin ən geniş inkişaf tapdığı ölkələrdən biri də Almaniya Federativ Respublikasıdır. Ölkədə fəaliyyət göstərən Federal Konstitusiyaya Məhkəməsi (*Bundesverfassungsgericht*) Almaniya demokratiyanın inkişafına böyük təkan vermişdir. Bu kimi ölkələr ABŞ təcrübəsini qəbul etməklə kifayətlənmədilər, onlar dünyaya konstitusiyaya icraatının yeni komponentlərini təqdim etdilər – bunlar aşağıda açıqlanacaq.

Konstitusiyaya icraatı ABŞ-dan başqa digər prezident hüquq sistemində mənsub olan ölkələrdə də geniş yayılıb; bunlardan Kanadanı, Cənubi Afrika Respublikasını, Avstraliyanı qeyd etmək olar. Keçmiş Sosialist blokuna daxil olan Şərqi Avropa ölkələrində də ötən əsrin 80-ci illərin axırlarında bu icraatı öz hüquq sistemlərinə daxil etməyə başladılar: Macarıstan, Çexiya Respublikası, Polşa kimi ölkələrdə konstitusiyaya icraatı xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Post-Sovet

---

⁶⁹ Təəssüflər olsun ki, bu söz birləşməsinin Azərbaycanın hüquq ədəbiyyatında heç bir tərcüməsi yoxdur. *“Məhkəmə nəzarəti”* sözləri müəyyən mənada uyğun gəlir, ancaq bu söz birləşməsi Azərbaycan hüquq ədəbiyyatında daha çox cinayət prosesi qaydasında ibtidai istintaq zamanı məhkəmə tərəfindən həyata keçirilən nəzarət kimi başa düşülür.

⁷⁰ İngiliscə: *Political Question Doctrine*

ölkələrində isə bu icraat yalnız Sovetlər dağıldıqdan sonra tətbiq olunmağa başladı və bu ölkələr üçün yeni bir məhkəmə icraatı olmaqda qalır.⁷¹ Qeyd etmək lazımdır ki, Avropa İnsan Haqları Məhkəməsi, Avropa Ədalət Məhkəməsi kimi “supramilli” (*supranational*) məhkəmələr də öz icraatlarında konstitusiya icraatı təcrübəsindən bəhrələnilirlər.

Qeydlər, suallar və tapşırıqlar

1. Marburi Medisona qarşı məhkəmə işində hakim Marşal qeyd edir ki, Konstitusiyaya zidd olan qanunların qüvvəsi yoxdur. ABŞ Konstitusiyasında məhkəmənin qanunları qüvvədən düşmüş hesab etmə səlahiyyəti barədə heç bir müddəə yoxdur. Sizcə, məhkəmənin qərarı bu baxımdan legitim sayıla bilərmi?

2. Nəzərə almaq lazımdır ki, Konstitusiyanın müddəaları ümumi xarakter daşıyır və əgər onun konkret işin hallarına tətbiqinə ehtiyac varsa, bu zaman onun geniş təfsirə də ehtiyac var. Ancaq hər hansı konkret məhdudiyyətlər olmayan yerdə konstitusiya icraatını həyata keçirən məhkəmə və qurumlar öz səlahiyyətləri üzərində məhdudiyyətləri özləri müəyyən etməli olurlar. Bu barədə kitabın “Konstitusiya icraatının əhəmiyyəti və qarşılaşdığı çətinliklər” adlı hissəsində daha ətraflı məlumat verilir.

Tapşırıq: Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi Konstitusiyanın 10, 13 və 15-ci maddələrinə əsaslanaraq yeni qanun qəbul edir. Qanuna əsasən (a) hüquqi şəxs təsis etmək üçün 10.000 manat həcmində ilkin kapital tələb olunur və (b) hüquqi şəxslərin mənfəətləri 35 faiz vergiyə cəlb olunur. Ölkənin prezidenti bu qanunla razı deyil və bunun ləğv olunması üçün Konstitusiya Məhkəməsinə müraciət edir. prezidentin arqumentləri aşağıdakı kimidir:

- (i) 10.000 manat tələbi Konstitusiyanın 59-cu maddəsində nəzərdə tutulan azad sahibkarlıq hüququnu pozur. Bu cür yüksək kapital tələbi bir çox, misal üçün, istedadlı olan (ancaq pulu olmayan) gənclərin sahibkarlıqla məşğul olmaq imkanını məhdudlaşdırır.
- (ii) Yüksək vergi faizi də Konstitusiyanın 59-cu maddəsini pozur. Digər tərəfdən bu qanun Konstitusiyanın 15-ci maddəsini də pozur,

---

⁷¹ Baxın: W.Burnham & G.Danienko, "Russian law", (2004) ("Another development that the Soviet Russian legal system missed out on was the movement toward constitutionalism and judicial review...")

çünkü bu maddə azad sahibkarlıq üçün şəraiti kəskin şəkildə pisləşdirir.

Siz Milli Məclisin vəkili olsaydınız, bu arqumentlərə qarşı hansı arqumentləri irəli sürərdiniz? Sizcə, yuxarıda göstərilən suallardan hansının *mahiyyəti* üzrə Konstitusiya Məhkəməsi dərindən araşdırma aparmalı və qərar qəbul etməli, hansı məsələnin mahiyyəti üzrə qərar qəbul etməkdən yan keçməlidir?

3. Marburi Medisona qarşı işdə Ali Məhkəmə qeyd etmişdir ki, onun qanunu ləğv etmək səlahiyyəti var. Bu səlahiyyətinin olması xeyrinə Ali Məhkəmə hansı arqumentləri irəli sürür? Bunu 3 cümlə ilə ifadə etməyə çalışın. Bu arqumentləri tutarlı sayırsınızmı?

7. Konstitusiya icraatını həyata keçirən qurumlar

KONSTITUSIYA İCRAATI, şübhəsiz, ədalət mühakiməsinin bir növüdür və ədalət mühakiməsi məhkəmələr və ya digər qurumlar tərəfindən həyata keçirilir. Fikrimizcə, bu orqanların bəzilərinin strukturuna və işləməsinə nəzər salmaq maraqlı olardı. Onu da qeyd edək ki, bu icraatı həyata keçirən qurumların adlarında heç də həmişə “konstitusiya” və ya “məhkəmə” sözü olmaya bilər. Misal üçün, ABŞ, Kanada, Hindistan və s. kimi ölkələrdə Konstitusiya Məhkəməsi deyil, Ali Məhkəmə konstitusiya icraatını həyata keçirir. Polşada bu funksiya Konstitusiya Tribunalının, Fransada Konstitusiya Şurasının üzərinə qoyulur. Əsas olan bu qurumları adları deyil, onların həyata keçirdiyi icraat və ölkənin inkişafına və vətəndaşların hüquqlarının qorunmasına verdiyi töhfələrdir.

Azərbaycanın Konstitusiya Məhkəməsi

Azərbaycan tarixində qanunlara nəzarət edən məhkəmə ölkəmiz Sovetlər Birliyində olan zaman mövcud olmamışdır. Ümumiyyətlə, məhkəmələrin qanunlar üzərində nəzarəti Sovet İttifaqı və Sovet ideologiyası üçün yad olmuşdur. Azərbaycanın Konstitusiya Məhkəməsi yalnız Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra yaranmışdır. Azərbaycanın Konstitusiya Məhkəməsi 1995-ci il Konstitusiyasına əsasən yaradıldı. 21 oktyabr 1997-ci ildə “Konstitusiya Məhkəməsi haqqında” Qanun qəbul olundu⁷². Ancaq məhkəmə 1998-ci ilədək fəaliyyət göstərməmişdir – 18 iyul 1998-ci ildə Prezident Heydər Əliyev Konstitusiya Məhkəməsinin fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında Fərman imzalamışdır.

İlk yarandığı müddətdə Konstitusiya Məhkəməsinə yalnız dairəsi məhdud olan vəzifəli şəxslər və ya orqanların – Azərbaycanın Prezidenti, Milli Məclis, Ali Məhkəmə, Nazirlər Kabineti, Baş Prokurorluq və Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi – müraciət etmək hüququ nəzərdə tutulmuşdu⁷³. 2002-ci ilin avqust ayının 24-də ümumxalq referendumu vasitəsilə Konstitusiyaya dəyişiklik edildi. Bu dəyişikliklərə əsasən sırası vətəndaşların öz pozulmuş hüquqlarının bərpası üçün Konstitusiya Məhkəməsinə müraciət etmək hüququ Konstitusiyaya daxil edildi. Nəhayət, 23 dekabr 2003-cü ildə yeni “Konstitusiya Məhkəməsi haqqında” Qanun qəbul edildi.

---

⁷² “Yeni Konstitusiya Məhkəməsi haqqında” Qanunun qəbul olunması ilə əlaqədar bu qanun qüvvədən düşmüşdür.

⁷³ AR Konstitusiyası, maddə 130.III-IV

Azərbaycan Konstitusiyası Məhkəməsi 9 hakimdən ibarətdir⁷⁴. Hakimləri Azərbaycan Prezidentinin təqdimatı əsasında Milli Məclis təyin edir. Hakimlər 15 il müddətinə təyin olunurlar və yenidən bu vəzifəyə təyin oluna bilməzlər⁷⁵. Konstitusiyası Məhkəməsinin hakimləri üçün təqaüd müddəti 70 yaşdır.

Konstitusiyası Məhkəməsinin səlahiyyətləri Konstitusiyası ilə və xüsusən də Konstitusiyanın 130-cu maddəsində müəyyən olunmuşdur. Həmin maddəyə nəzər salaq. Azərbaycan Konstitusiyası Məhkəməsinin kifayət qədər geniş səlahiyyətləri var. Bu səlahiyyətlər yalnız fərmanların, qərarların və qanunların Konstitusiyaya uyğunluğunun yoxlanılması ilə məhdudlaşmır. 130-cu maddəyə əsasən Məhkəmə Konstitusiyanın 149-cu maddəsində göstərilən normativ-hüquqi aktların iyerarxiyasına, o cümlədən aşağı məhkəmələrin qərarlarına da nəzarət edir.

Azərbaycan Konstitusiyası Məhkəməsinin digər mühüm səlahiyyətləri də var. Konstitusiyası Məhkəməsi Milli Məclisə seçkilərin nəticələrini yoxlayır və təsdiq edir⁷⁶, Prezident seçkilərinin nəticələrini elan edir⁷⁷. Azərbaycan Konstitusiyası Məhkəməsinin maraq doğuran səlahiyyətlərindən biri də müharibə şəraitində Prezident və Milli Məclisə seçkilərin keçirilməsinin mümkün olmadığını təsdiq etməsidir⁷⁸.

Konstitusiyası Məhkəməsinin mühüm səlahiyyətlərindən biri də, əlbəttə ki, insanların pozulmuş hüquqlarının bərpasıdır. 2004-cü ildən etibarən fiziki və hüquqi şəxslərin müraciətləri əsasında Konstitusiyası Məhkəməsi hüquqların bərpasına yönələn çoxsaylı qərarlar qəbul etmişdir. 2004-cü ildə verilən bu cür ilk qərarları təhlil edərkən Konstitusiyası Məhkəməsinin öz yolunu tapmaq cəhdi görünür. O zamanlar bir çoxları üçün insan hüquqları üzrə bu cür konstitusiyası icraatı yeni bir mexanizm idi və ölkədə bu sahə üzrə təcrübə o qədər də çox deyildi. Sonradan məhkəmənin bu istiqamətdə fəaliyyətində irəliləyiş müşahidə olundu.

Konstitusiyası Məhkəməsi cəmiyyət üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən bir sıra qərarlar da qəbul etmişdir. Məsələn, uzun müddət Azərbaycanda daşınmaz əmlakla, o cümlədən daşınmaz əmlaka dair müqavilələrin notarial təsdiqi və qeydiyyatı alınması ilə bağlı problemlər mövcud olmuşdur. Konstitusiyası Məhkəməsinin bir sıra qərarlarına əsaslanaraq müəyyən hallarda qeydiyyatı alınmayan və notarial təsdiq olunmayan əqdlərin də tətbiq olunmasını iddia etmək olar. Məsələn: V.Q.Teryoxinin işi üzrə qərara (səhifə 32) və 19 noyabr 2004-cü il tarixli F.Ə.Hüseynov və A.Ə.Qasımovun şikayətləri

---

⁷⁴ AR Konstitusiyası, maddə 130.I

⁷⁵ "Konstitusiyası Məhkəməsi haqqında" Qanun, maddə 14

⁷⁶ AR Konstitusiyası, maddə 86

⁷⁷ AR Konstitusiyası, maddə 102

⁷⁸ AR Konstitusiyası, maddə 84.I və 101.V

üzrə qərara⁷⁹ baxaq. F.Ə.Hüseynov və A.Ə.Qasimovun şikayətləri üzrə qərarında məhkəmə qeyd edir ki:

Mülki Məcəllənin 646-cı maddəsinin təhlilindən də görünür ki, daşınmaz əşyaların satıcısı əşyanı alıcının mülkiyyətinə verməsini öhdəsinə götürür. Həmin Məcəlləyə əsasən daşınmaz əşyaların alqı-satqısı yazılı formada bağlandıqda və notariat qaydasında təsdiq edildikdə etibarlı sayılır. Daşınmaz əşyaya mülkiyyət hüququ alıcıya daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydiyyat anından keçir (MM-nin 647.1, 647.2-ci maddələri).

... F.Hüseynov ilə firma arasında 2002-ci il 01 may tarixdə bu firmanın Bakı şəhəri İnşaatçılar prospekti 6 saylı ünvanında inşa etdiyi yaşayış binasının 2-ci mərtəbəsində ümumi sahəsi 225 m 2 olan, 4 otaqdan ibarət mənzilə dair alqı-satqı müqaviləsi bağlanmışdır. Müqavilənin məzmunundan məlum olur ki, alıcının hüquq və vəzifələri F.Hüseynova məxsus olmuşdur.

Göstərilən yaşayış binası qanunvericilikdə nəzərdə tutulan müvafiq komissiya tərəfindən istismara qəbul edilmiş, daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydə alınmasından əvvəl mübahisəli mənzil F.Hüseynova verilmiş, bu mənzildə o, əsaslı təmir işləri aparmış, firma buna etiraz etməmiş, ona mənzilin qiymətinin qalığı 6 000 (altı min) ABŞ dolları məbləğinin ödənilməsinə dair tələb irəli sürməmişdir. Mübahisə yaranan ana kimi həmin mənzilə mülkiyyət hüququnun daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydiyyata alınmaması F.Hüseynovun iradəsindən asılı olmayan səbəblərə görə həyata keçirilməmişdir. Belə hal isə Mülki Məcəlləyə əsasən mübahisəli mənzilin faktiki olaraq F.Hüseynovun sahibliyinə verilməsi kimi qəbul olunmalıdır.

Mülki Məcəllənin 159-cu maddəsinə əsasən sahiblik əşyaya faktiki sahibliyə nail olmaqla əldə edilir. Həmin Məcəllənin 152.2-ci maddəsinin müddəası baxımından F.Hüseynovla firma arasında bağlanan alqı-satqı müqaviləsi bu mənzilə faktiki sahibliyi həyata keçirməyin hüquqi cəhətdən təmin edilmiş imkanı kimi qiymətləndirilməlidir. Sahiblik edən şəxsin hüquqları da mülkiyyətçinin hüquqları ilə bərabər həddə müdafiə olunur. Belə ki, Mülki Məcəllənin 157.8-ci maddəsinə görə mülkiyyətçi hüquqları mülkiyyətçi olmasa da, bu Məcəllədə və ya müqavilədə nəzərdə tutulan əsasla əmlaka sahiblik edən şəxsə də mənsubdur.

---

⁷⁹ F.Ə.Hüseynov və A.Ə.Qasimovun şikayətləri ilə əlaqədar məhkəmə aktlarının Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına uyğunluğunun yoxlanılmasına dair Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin qərarı, 19 noyabr 2004-cü il

Yaşayış binasının tərkib hissəsindən istifadə hüququ da Mülki Məcəllə ilə tənzimlənmişdir. Belə ki, bu Məcəllənin 228.1-ci maddəsinə əsasən yaşayış binasının tərkib hissəsi mülkiyyətçisinin ailə üzvləri və digər şəxslər yaşayış binasından istifadə hüququna bu şərtlə malikdirlər ki, həmin hüquq daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydə alınsın. Məcəllənin 228.2-ci maddəsində isə göstərilmişdir ki, yaşayış binasının tərkib hissəsindən istifadə hüququnun əmələ gəlməsi, həyata keçirilməsi şərtləri və xitamı mülkiyyətçi ilə bağlanan, notariat qaydasında təsdiqlənən yazılı razılaşma ilə müəyyənləşdirilir. Bu baxımdan mülkiyyətçinin ailə üzvlərinin və digər şəxslərin yaşayış binasının tərkib hissəsindən istifadə hüququ ilə əlaqədar müəyyənləşdirilən qayda bir tərəfdən bu hüququn yaranmasının bilavasitə mülkiyyətçinin iradəsindən asılı olmasını vurğulayır, digər tərəfdən isə həmin şəxslərin bu hüquqlarının mülkiyyətçi də daxil olmaqla hər hansı digər şəxslərdən müdafiəsinin təmin olunmasına yönəlmişdir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin "Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 228-ci maddəsinin və Mənzil Məcəlləsinin 123-cü maddəsinin birinci hissəsinin şərh edilməsinə dair" 2001-ci il 27 iyul tarixli qərarında müəyyənləşdirilmişdir ki, 2000-ci il sentyabrın 1-dən sonra yaşayış evindən (mənzildən) istifadə edilməsi ilə əlaqədar yaranan hüquq münasibətləri ilə bağlı mübahisələr Mülki Məcəllənin 228.1 və 228.2-ci maddələrinin qaydalarına uyğun, bu tarixədək yaranmış hüquq münasibətləri ilə bağlı mübahisələr isə Mənzil Məcəlləsinin 123-cü maddəsinin qaydalarına uyğun həll edilməlidir.

Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumu həmçinin qeyd edir ki, Mülki Məcəllənin 6-cı maddəsində sadalanan mülki hüquq subyektlərinin iradə sərbəstliyi, mülki dövriyyə iştirakçılarının əmlak müstəqilliyi, müqavilələr azadlığı prinsipləri mülki dövriyyəni təmin etmək, sahibkarlıq fəaliyyətini dəstəkləmək, sərbəst bazar iqtisadiyyatının inkişafına şərait yaratmağa yönəldilmiş fundamental doktrina hesab olunur və mülki-hüquq münasibətləri iştirakçılarının (qanunvericiliklə nəzərdə tutulan hədlərdə) maraqlarının tarazlaşdırılmış tənzimlənməsinə xidmət edir. Bu baxımdan əmlak hüquqlarının reallaşdırılması, öhdəliklərin yerinə yetirilməsilə bağlı münasibətlərə hər hansı qanunsuz müdaxilə edilməsi, maneə yaradılması məqbul hesab oluna bilməz.

İş materiallarından məlum olur ki, 1999-cu il 03 dekabr tarixli müqaviləyə əsasən F.Hüseynov A.Qasımovdan borc aldığı 115 000 (yüz on beş min) ABŞ dollarını 2002-ci il 10 iyun tarixli müqaviləyə görə onu imzaladığı andan 7 ay müddətinə qaytarmağı öhdəsinə götürmüş, bununla belə öhdəliyini vaxtında icra edə bilmədiyini üçün həmin tərəflər

arasında 2003-cü il 30 yanvar tarixində bağlanmış borc tələbinin güzəşti barədə müqaviləyə müvafiq olaraq faktiki sahiblik etdiyi mənzilə dair hüquqlarını A.Qasımova vermişdir (Bu müqavilə bağlanarkən F.Hüseynov mənzilinin qiymətinin 6 000 (altı min) ABŞ dollarını ödəməmişdir).

F.Hüseynovun 2003-cü il 12 fevral tarixli ərizəsinə əsasən həmin tarixdə firma ilə A.Qasimov arasında bağlanmış 27 saylı müqaviləyə görə F.Hüseynovun mənzilə dair hüquqları və vəzifələri A.Qasımova keçmişdir.

N.Paşayevanın iddiasının bu hissəsi məhkəmələr tərəfindən həll olunarkən Mülki Məcəllənin 193, 198, 199-cu maddələri nəzərə alınmamışdır. Belə ki, F.Hüseynovla firma arasında bağlanmış alqı-satqı müqaviləsinə görə tərəflərin hər biri hüquq və vəzifələrə malik olmuşlar. Həmin Məcəllənin 137-ci maddəsinə görə başqa şəxsə verilə bilən və ya sahibinə maddi fayda və ya başqa şəxslərdən nəyi isə tələb etmək hüququ vermək üçün nəzərdə tutulan tələblər və hüquqlar qeyri-maddi əmlak nemətləridir. Məcəllənin 193.1-ci maddəsinə əsasən güzəşt edilməsi və ya girov qoyulması mümkün olan tələbi və ya hüququnu sahibi başqa şəxsin mülkiyyətinə verə bilər. Tələblər və hüquqlar yeni şəxsə köhnə sahibində olduğu vəziyyətdə keçir (Mülki Məcəllənin 514-cü maddəsində başqa şəxslərə güzəşt edilə bilməyən tələblər müəyyənləşdirilmişdir). Məcəllənin 198.1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur ki, tələb sahibi ilə bağlanmış müqaviləyə əsasən borcu üçüncü şəxs də öz üzərinə götürə bilər (borcun keçirilməsi). Bu halda üçüncü şəxs ilk borclunun yerini tutur. Məcəllənin 199-cu maddəsində qeyd edilmişdir ki, borcun keçirilməsi barədə üçüncü şəxslə borclu razılığa gələrlərsə, belə razılaşmanın etibarlılığı tələb sahibinin razılığından asılıdır.

Məhkəmələr bir tərəfdən daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydiyyatdan keçməyən mənzilə iddiaçının istifadə hüquqlarını tanıdıqları halda, digər tərəfdən qeyd olunan mənzilin həmin reyestrə qeydiyyatdan keçməməsinə əsas tutaraq A.Qasimovun bu mənzilə dair hüquqlarını tanımaqdan imtina etmişlər. Beləliklə, Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu hesab edir ki, həmin iş üzrə çıxarılan məhkəmə aktları ilə F.Hüseynov və A.Qasimovun göstərilən mənzilə dair mülkiyyət hüquqları inkar olunmuşdur. Göstərilənlərə əsasən belə hal Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 13, 29-cu maddələrində təsbit olunan mülkiyyət hüququnun... pozulması kimi qəbul olunmalıdır.

Məhkəmənin sonnda konkret iş üzrə çıxardığı qərar vacibdir, əlbəttə ki, bir çox hallarda bu qərarların əsaslandırma hissəsi daha əhəmiyyətli olur. Məhkəmənin müəyyən etdiyi əsas prinsiplər, meyarlar və ya testlər qərarların məhz bu hissəsində olur. Məsələn, yuxarıda təqdim etdiyimiz Konstitusiya Məhkəməsinin *F.Ə.Hüseynovun və A.Ə.Qasımovun işi* üzrə qərarından, yəqin ki, bu prinsipi və ya testi irəli sürmək olar:

Test: daşınmaz əmlak üzərində olan əqdlər notarial təsdiq olunmadıqda və rəsmi reyestrə qeydiyyatla alınmadıqda, o halda etibarlı hesab oluna bilər ki: (i) notarial təsdiqin olmaması və ya qeydiyyatla alınmama tərəflərin əqdə iradəsindən asılı olmayaraq baş vermişdir, (iii) tərəflər əqdə könüllü şəkildə daxil olmuş və bunu müqavilə ilə təsdiq etmişlər və (ii) əmlak şəxsə sahibliyinə və istifadəsinə verilmişdir.

Bu üç meyar sonra digər oxşar işlərə də tətbiq oluna bilər.

Azərbaycan Konstitusiya Məhkəməsi böyük inkişaf yolunu keçmiş və insanların hüquqlarının qorunmasında yardımçı olmuşdur. Bununla belə, Konstitusiya Məhkəməsi inkişafda olan bir qurumdur və güman ki, məhkəmənin fəaliyyəti ilə bağlı həllini tapmalı olan bir sıra məsələlər var.

Hesab edirik ki, onlardan biri işlərin icraata götürülməsidir. Bu məsələ üzrə məhkəmənin konkret praktikasını və ya bəlli meyarları mövcud deyil.

2004-cü ildən etibarən Konstitusiya Məhkəməsi Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinin qərarlarını ləğv etmişdir və bu praktika hazırda da davam edir. Bu cür qərarların təhlili göstərir ki, bir çox hallarda (ancaq bütün hallarda deyil) məhkəmənin işləri icraatına götürməsi səbəbi həmin işlərdə açıq-aşkar hüquq pozuntularının yer almasıdır. Yuxarıda diqqətinizə çatdırdığımız V.Teryoxinin işini buna nümunə kimi gətirmək olar. İnkişaf etmiş yurisdiksiyalarda Konstitusiya Məhkəməsi kimi məhkəmə instansiyaları adətən bu cür işləri icraata götürürlər. Səbəblərdən biri isə odur ki, belə hallar məhkəmə icraatının deyil, bu cür sistematik problemlərin həlli ilə məşğul olan orqanların fəaliyyət dairəsinə aiddir. Əlbəttə, bu cür hallarda Konstitusiya Məhkəməsinin vətəndaşların dadına çatması müsbət bir haldır, ancaq belə işlər məhkəmənin daha vacib məsələlər üzrə qərar vermək imkanlarını məhdudlaşdırır.

Konstitusiya Məhkəməsi *hər şərh tələb edən* məsələni icraatına götürməli deyil. Bir çox hallarda, xüsusən də konstitusiya prinsiplərinin şərh edilməsi tələb olunmayan hallarda rəsmi şərhlər vermək funksiyasını aşağı instansiya məhkəmələri, o cümlədən Ali Məhkəmə öz üzərinə götürə bilər (və biz hesab edirik ki, götürməlidir). *Bütün məhkəmə işlərinin həll olunmasında qanun və ya*

qaydalar şərh olunur – hər bir qanunun tətbiqi həmin qanunun şərhini ehtiva edir. Başqa cür desək, əgər qanun (və ya digər normativ-hüquqi akt) konkret hallara tətbiq edilsə, deməli, avtomatik olaraq o qanun şərh olunur. Sadəcə bəzi şərhlər daha çox təhlil və izah tələb edir, digərləri isə geniş qəbul olunduğundan əlavə təhlilə ehtiyac olmur. Konstitusiyaya Məhkəməsi məhz konstitusionalizm prinsiplərinin cəmiyyətdə bərqərar olmasına yönələn işləri icraatına götürməli və həll etməlidir.

Bunlara baxmayaraq, Azərbaycanda Konstitusiyaya Məhkəməsinin yaradılması tarixi bir hadisədir, nailiyyətdir və məhkəmənin inkişafı Azərbaycan cəmiyyəti üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Amerika Birləşmiş Ştatlarının Ali Məhkəməsi

ABŞ Ali Məhkəməsi dünyada ən qədim tarixə malik olan konstitusiyaya icraatını həyata keçirən məhkəmədir. Yarandığı gündən etibarən uzun illər yığışmağa daimi yer tapmayan məhkəmə nəhayət 1935-ci ildə paytaxt Vaşinqton şəhərində Konqresin binası Kapitolu ilə üzbəüz yerləşən əzəmətli binada qərarlaşdı. Binanın qabaq və arxa tərəfinin yuxarısında böyük hərflərlə yazılmış *“Justice the Guardian of Liberty”* və *“Equal Justice under Law”*⁸⁰ sözləri məhkəmənin şəxslərin azadlıqlarının qorunması və onların arasında bərabərliyin təmin olunmasında çətin, eyni zamanda şərəfli işini ifadə edir. Ali Məhkəmə öz qərarları və məsələlərə bəzən qəti münasibəti ilə vətəndaşların rəğbətini qazanmışdır. Heç şübhəsiz ki, ABŞ Ali Məhkəməsi ölkənin ən güclü hakimiyyət qanadından biridir.

Məhkəmə 9 hakimdən ibarətdir. ABŞ-da fəaliyyət göstərən digər instansiya məhkəmələri hakimlərinə fərqli olaraq, Ali Məhkəmənin hakimləri *“hakim” (judge)* deyil, *“ədalət” (justice)* deyər çağırılırlar.⁸¹ Məhkəmənin bütün hakimləri ölkənin prezidenti tərəfindən Konqresin yuxarı palatası, Senatın razılığı ilə təyin olunurlar. Təyin olunmuş hakimlər vəzifədə ömürlük qala bilərlər. Onların səlahiyyətlərinə yalnız öz xahişləri ilə və ya hansısa cinayət və ya digər qeyri-qanuni əməl törətmələri məlum olduğu halda xitam verilə bilər. Məhkəmənin müstəqilliyi bu cür təmin olunur.

Prezident tərəfindən hakimin namizədliyinin irəli sürülməsi mühüm məsələdir – o, elə bir hakim seçməyə çalışır ki, siyasətini həyata keçirməkdə maneçiliklə qarşılaşmasın. Ancaq tarix göstərir ki, prezidentlər buna heç də həmişə istədikləri kimi nail ola bilmirlər. Misal olaraq, mühafizəkar prezident

---

⁸⁰ "Ədalət azadlığın gözetçisidir" və "Qanun qarşısında bərabər ədalət"

⁸¹ Biz burada Azərbaycan dilində bəzi uyğunsuzluqlar üzündən yalnız "hakim" sözünü işlədəcəyik.

D.Eyzenhauer daim söyləyirdi ki, onun prezidentliyi dövründə iki böyük səhvi olub və bu səhvlərdən biri məhz Ali Məhkəmənin sədri olmuş Örl Vorranın (*Earl Warren*) namizədliyini irəli sürməsi idi. Örl Vorrən Ali Məhkəmənin tarixində olduqca liberal hakim yadda qaldı: irqi ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması⁸², saxlama və həbs zamanı hüquq mühafizə orqanları tərəfindən şəxslərin öz hüquqları barədə xəbərdar edilməsi⁸³ və s. kimi işlər onun əziyyətinin bəhrəsidir.

Hər hakimin yanında adətən ABŞ-ın ən yüksək səviyyəli hüquq fakültələrində təhsil alan təxminən 4 katib işləyir. Məhz katiblər ilkin olaraq daxil olmuş işləri və müraciətləri nəzərdən keçirərək hakimlərə məruzə edirlər. Onlar digər mühüm işləri də yerinə yetirirlər.

Amerika mədəniyyətində Ali Məhkəmənin hakimlərini tutduğu mövqelərdən və siyasi baxışlarından asılı olaraq iki əsas xarakterli şəxslərə bölürlər: mühafizəkarlar və liberallar. Qeyd etmək lazımdır ki, bu bölgü mütləq sayıla bilməz, çünki heç də həmişə hansı qərarın daha liberal və ya mühafizəkar olduğunu bilmək mümkün olmur və hər zaman hakimlər öz ümumi mövqelərinə uyğun qərar çıxarmırlar. Ancaq hakimlər arasında bu bölgü müəyyən qədər nəinki onların qərarlarına, eləcə də bir-biri arasında olan münasibətlərə təsir edir. Hakimlər qərarlarında bir-biriləri barədə bəzən sərt ifadələri işlətməkdən çəkinmirlər; misal olaraq, “ağılsız” və ya “bu fikir ciddi qəbul oluna bilməz” və s. kimi ifadələrin işlədilməsi hakimlərin aralarında olan münasibətə önəmli təsir göstərir. Çox zaman hakimlər biri-biri ilə birbaşa ünsiyyət qurmaqdan da çəkinirlər – burada katiblərin vasitəçiliyi böyük rol oynayır. İlk baxışdan mənfi bir mənə daşısı da, fikrimizcə, bu, Amerika demokratiyasının müsbət təzahüründən başqa bir şey deyil.

Məhkəmənin təntənəli tədbirlərindən biri şifahi çəkişmədir. İşlər icraata qəbul olunduqdan sonra məhkəmə şifahi dinləmə və ya şifahi çəkişmə günü təyin edir. Dinləmə zamanı hakimlər tərəflərin vəkillərini dinləyirlər. Bu zaman onlar hər hansı məsələni aydınlaşdırmaq üçün vəkillərə sualla müraciət edə bilərlər. Ancaq hakimlər heç də bütün sualları məsələləri aydınlaşdırmaq üçün vermirlər: məhkəmə qaydaları hakimlərin dinləmələr zamanı biri-birilərinə sual vermələrinə və ya etiraz etmələrinə mane olduğundan, onlar bunu vəkillərlə sual-cavab vasitəsi ilə edirlər.

---

⁸² Baxın: misal üçün, *Brown v. Board of Education of Topeka*

⁸³ *Miranda v. Arizona*, 384 U.S. 436 (1966). Məhkəmənin bu məşhur qərarına əsasən saxlanılan və ya həbs olunan şəxslər bir neçə hüququ barədə dərhal xəbərdar olmalıdırlar: 1) Hər kəsin susmaq hüququ vardır; 2) Saxlanılan və ya həbs olunan şəxs tərəfindən söylənilən hər bir kəlmə məhkəmədə ona qarşı istifadə oluna bilər; 3) Hər kəsin vəkili ilə əlaqə saxlamaq və görüşmək hüququ vardır; 4) Əgər şəxsin maddi imkanları vəkil tutmağa imkan vermirsə, vəkilin dövlət tərəfindən təyin olunmasına hüququ vardır. Qısaca, bu ABŞ-da “Miranda xəbərdarlığı” (“*Miranda warning*”) adlanır.

Ali Məhkəmənin səlahiyyətləri Konstitusiyaya və Konqresin qəbul etdiyi qanunlarla müəyyən olunub. Bu səlahiyyətləri iki əsas hissəyə bölmək olar: 1) birbaşa yurisdiksiya (*original jurisdiction*) və 2) apellyasiya yurisdiksiyası (*appellate jurisdiction*). Birinci halda işlər birbaşa Ali Məhkəmədə başlayır. Buraya ştatlar arasında olan mübahisələr, səfirlərlə və xarici nümayəndələrlə bağlı olan mübahisələr, *impeachment* və s. kimi məsələlər daxildir. Digər bütün hallarda Ali Məhkəmə apellyasiya instansiyaya məhkəməsi kimi fəaliyyət göstərir. Bu zaman məhkəmə qanunla müəyyən olunmuş bəzi hallarda faktiki hallara da müdaxilə edə bilər.

Ali Məhkəmənin çıxardığı qərarlar məcburidir, yəni bütü dövlət orqanları və şəxslər tərəfindən icra olunmalıdır. Ancaq Konstitusiyada bu, birbaşa nəzərdə tutulmadığından ABŞ tarixində bunun əsaslarını şübhə altına alanlar olmuşdur. Məsələn, prezident R. Reyqanın təyin etdiyi baş prokuror Edvin Miiz 1987-ci ildə sübut etməyə çalışdı ki, Ali Məhkəmənin qərarları "konstitusiyaya hüququ" sistemini yaradır və prezident və Konqres üçün məcburi deyil. O, dediklərini onunla əsaslandırırırdı ki, prezident və Konqres Konstitusiyaya əsasən məhkəmə ilə bərabər hüquqa malik olan orqanlardır; bu səbəbdən onların da səlahiyyətlərinə Konstitusiyaya müstəqil olaraq şərh etmək və tətbiq etmək daxildir.⁸⁴ Ancaq bu cür fikirlər ictimaiyyət arasında heç zaman geniş dəstək qazanmamışdır. Məhkəmənin qərarlarının ləğvinin yeganə yolu çox nadir hallarda istifadə olunan Konstitusiyaya düzəliş etməkdir.

Almaniya Federal Konstitusiyaya Məhkəməsi

Almaniya Federal Konstitusiyaya Məhkəməsi (*Bundesverfassungsgericht*) Almaniya güclü və həqiqi müstəqil Məhkəmə orqanıdır. Məhkəmənin binası Almaniyanın cənub-qərbində yerləşən Karlsruhe şəhərindədir. Məhkəmə qəsdən bu şəhərdə yerləşdirilmişdir ki, o, Bon, Berlin, Münhen kimi şəhərlərdə yerləşən ölkənin digər federal orqanlarından uzaqda olsun. Almanlar buna məhkəmənin müstəqilliyinin təminatının bir hissəsi kimi baxırlar.

Məhkəmənin tərkibinə hərəndə 8 hakim olan iki "Senat" (palata) daxildir. Bir çox ölkələrdən fərqli olaraq, Almaniya Konstitusiyaya Məhkəməsinin hakimləri ölkənin qanunverici orqanı tərəfindən seçilir. Bu amil məhkəmənin daha da müstəqil olmasına şərait yaradır.

Qeyd etdiyimiz kimi, Federal Konstitusiyaya Məhkəməsi "Senat" adlandırılan iki palatadan ibarətdir. Bunlar "Birinci" və ya "İkinci Senat" adlandırılır. Hər Senata daxil olan 8 hakimdən 4-ü Almaniyanın qanunverici

---

⁸⁴ Baxın: Michel Rosenfeld, *Constitutional Adjudication in Europe and the United States: paradoxes and contrasts*, Intern. J. Constit. Law, I-CON Volume 2, 2004, səh. 637

orqanının aşağı palatası Bundestaq tərəfindən, digər 4-ü isə yuxarı palata olan Bundesrat tərəfindən seçilir. Senatların sədrləri də bu iki palata tərəfindən seçilir. Hakimlər 12 illik müddətə seçilir və təkrarən bu vəzifəyə seçilə bilməzlər.

Hər Senatın baxdığı məsələlər fərqlənir. Misal üçün, İkinci Senatın baxdığı məsələlərə hökumətlərarası mübahisələr, cinayət prosesi ilə bağlı işlər, mülki proseslərlə bağlı işlərdə vətəndaşlar tərəfindən verilən şikayətlərdə vətəndaşların adları L-Z hərifləri ilə başlanan və s. işlər daxildir. Əgər məhkəmənin ilkin qərarından çəkinmə ehtimalı yaranarsa və ya Senatlar arasında razılaşma olmadıqda məsələ üzrə qərarın verilməsi bu iki Senatın birlikdə yığıldığı və 16 nəfər hakimdən ibarət olan Plenumda baxılır. Federal Konstitusiyaya Məhkəməsinə dərinədən öyrənən Amerika alimlərindən biri D.Kürriye qeyd edir ki, Almaniya Konstitusiyaya Məhkəməsi əslində iki məhkəmədir. Ancaq adətən onu bir məhkəmə kimi nəzərdən keçirirlər.⁸⁵

Məhkəmənin çox geniş səlahiyyətləri Konstitusiyaya ilə müəyyən olunmuşdur. Buraya vətəndaşların şikayətləri əsasında qanunverici, icra hakimiyyəti və aşağı instansiyaya məhkəmələrinin qərar və aktlarına nəzarət, məhkəmələrin sərəğuları əsasında yuxarıda sadalanan qərar və aktlara nəzarət, hökumətlər arasında (federal orqanlar, federal və ştat orqanları və s.) yaranan mübahisələrin həll edilməsi və s. kimi məsələlər daxildir.

Bir qayda olaraq, məhkəmənin qərarları məcburidir. ABŞ-dan fərqli olaraq, burada məhkəmənin qərarlarını ləğv edəcək hər hansı daxili mexanizm yoxdur. Ancaq qanunlara nəzarəti qanunverici üçün müəyyən qədər yüngülləşdirmək məqsədi ilə məhkəmə bir neçə interpretasiya formalarından istifadə edir.⁸⁶ Misal üçün, bir çox məhkəmələr kimi alman məhkəməsi qanunları ləğv etmədən Konstitusiyaya uyğun şərh edir. Bəzən belə şərhlər o qədər dərin olur ki, həmin qanunların yenidən yazılmasına və qəbul olunmasına ehtiyac duyulur. Məhkəmə başqa interpretasiyalardan da istifadə edir. Misal olaraq, o, qərarların birində qanunu qüvvədə saxlamamaqla yanaşı, qanunvericini həmin qanunun bir müddətdən sonra artıq qeyri-konstitusion olacağı haqda xəbərdar etmişdir.⁸⁷

Baxmayaraq ki, alman məhkəməsinin qərarlarını ölkə daxilində ləğv edəcək heç bir mexanizm yoxdur, faktiki olaraq onun qərarları sonuncu olmaya da bilər. Avropa məkanında Avropa Ədalət Məhkəməsi və Avropa İnsan Haqları Məhkəməsi kimi "supramillii" institutların inkişafı Federal Konstitusiyaya Məhkəməsinin müəyyən qədər zəifləməsinə gətirib çıxarır.⁸⁸ Bu məhkəmələr

---

⁸⁵ Baxın: D.Currie, "The constitution of the Federal Republic of Germany", (1994), səh. 30

⁸⁶ Baxın: yuxarı.

⁸⁷ 39 BVergfGE, 169 (1975)

⁸⁸ Qeyd etmək lazımdır ki, bu problem Avropanın digər ölkələrində də mövcuddur.

faktiki olaraq son instansiya məhkəmələri kimi fəaliyyət göstərirlər və Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarlarını ləğv etmək iqtidarındadırlar. Məsələn olaraq, *Probstmeyer Almaniyaya qarşı*⁸⁹ qərarında Avropa İnsan Haqları Məhkəməsi Almaniyaya Konstitusiyaya Məhkəməsində işin 6 il davam etməsini Konvensiyanın 6.1-də təsbit olunmuş ədalət mühakiməsi hüququnun pozulması kimi dəyərləndirdi. İlk dövrlərdə Federal Məhkəmə beynəlxalq məhkəmələrin qərarlarını nəzərdən keçirəcəyini bildirsə də, sonradan o, "təslim" olmağa başladı. Konstitusiyaya Məhkəmənin hakimləri beynəlxalq məhkəmələrinin səlahiyyətləri barədə məsələləri öz diqqətlərində saxlamağa məcburdurlar. Bunlara baxmayaraq, heç şübhəsiz, Federal Konstitusiyaya Məhkəməsi nümunə olaraq güclü bir məhkəmə orqanı olmaqda qalır.

Fransanın Konstitusiyaya Şurası

Fransa xalqı tarixində 5 konstitusiyaya görüb və yalnız onun sonuncusu 1958-ci ildə ümumxalq referendumunda qəbul olunan, belə demək mümkünsə, "stabil" olmuşdur. Bu stabilliyi qorumaq üçün bəzən Konstitusiyaya şərh edənlər onun mətnindən qırağa çıxmalı olmuşlar. Belə qırağa çıxmalardan biri Fransanın Konstitusiyaya Şurası (*Conseil Constitutionnel*) ilə bağlıdır. Belə bir orqan Fransa tarixində heç zaman mövcud olmamışdır və yalnız 1958-ci ildə qəbul olunan Konstitusiyaya əsasən yaradılmışdır.

İlkin olaraq Şuranın yaradılmasında məqsəd hökumətlər arasında (əsasən prezident və parlament) yaranan mübahisələri həll etməkdən ibarət idi. Xüsusən də prezidentin geniş səlahiyyətlərini qorumaq bu orqanın bir növ yazılmayan missiyası idi. Konstitusiyada yeni Konstitusiyaya Şurasının dövlət idarəçiliyi, seçkilərin nəticələrinin yoxlanılması və s. ilə bağlı digər səlahiyyətləri nəzərdə tutulmuşdur. Ancaq Şura Konstitusiyanın maddələrini şərh etmək səlahiyyətindən (və faktiki olaraq, gücündən) istifadə edərək öz səlahiyyətlərini kifayət qədər genişləndirməyə nail olmuşdur. 1971-ci ilədək Konstitusiyaya Şurası insan hüquq və azadlıqları əsasında hansısa icraat həyata keçirə və məhkəmə işlərinə baxa bilmirdi. Bunun da əsas səbəblərindən biri o idi ki, 1958-ci il Fransa Konstitusiyasında insan hüquq və azadlıqları, bir neçəsi istisna olmaqla⁹⁰, ümumiyyətlə, birbaşa nəzərdə tutulmamışdı. 1971-ci ildə "Birləşmək Azadlığı" Qanunu haqqında qərarında Konstitusiyaya Şurası insan hüquq və azadlıqlarını Konstitusiyanın əsas mətninə interpretasiya vasitəsi ilə daxil etdi və bununla öz səlahiyyətlərini genişləndirdi.

---

⁸⁹ *Probstmeyer v. Germany*, application no. 125/1996/744/943

⁹⁰ 1958 Fransa Konstitusiyası, mad. 1

1971-ci ildə Fransada bir qrup şəxs təşkilat yaratmalarına dair icra hakimiyyətinə bildiriş göndərir. Fransanın 1901-ci il "Birləşmək Hüququ haqqında" Qanununa əsasən təşkilatın qeydiyyatına alınması üçün sadəcə bildiriş göndərmək kifayət edərdi. İcra hakimiyyəti həmin bildiriş əsasında heç bir müdaxilə olmadan təşkilatın yaradılmasını təsdiq edəcək sənəd verməli idi – yəni başqa cür desək, təşkilatı qeydiyyatına almalı idi. 1969-cu ildə Paris şəhərinin müvafiq icra hakimiyyəti sənədi verməkdən imtina edir və Paris Administrasiyası bu imtinadan verilən şikayət əsasında keçirilən məhkəmə işini uduzur. Bundan narahat olan Parlamentin aşağı palatası, Ümumi Yığıncaq 1971-ci ildə birliklərin yaradılmasında icra hakimiyyətinin geniş səlahiyyətlərini nəzərdə tutan yeni "Birləşmək Hüququ haqda" Qanun qəbul etdi. Yuxarı palata Senatın etirazlarına və vetolarına baxmayaraq, 3-cü oxunuşda qanunu qəbul etdi. Senatın sədri Konstitusiya Şurasına bu qanunun Konstitusiyaya uyğunluğunun yoxlaması üçün müraciət etdi.

Şuranın qarşısında çətin bir məsələ dururdu. Birincisi, qeyd etdiyimiz kimi, Fransanın 1958-ci il Konstitusiyasında insan hüquq və azadlıqlarına dair bir neçəsi istisna olmaqla, müddəalar yoxdur. Şura bunu Konstitusiyanın Preambulasına istinad etməklə həll etdi. İlk olaraq Şura qərara alır ki, Preambulaya əsasən 1789-cu il Fransa İnsan Hüquqları Deklarasiyası və 1946-cı il Konstitusiyası, daha dəqiq, bu Konstitusiyanın Preambulası⁹¹ 1958-ci il Konstitusiyasının tərkib hissəsini təşkil edir. Bundan əvvəl isə Şura Preambulanın əsasında qərar vermək səlahiyyətlərinin olduğunu müəyyənləşdirir. Ancaq bu da məsələni tam həll etmək üçün kifayət etmirdi, çünki yuxarıda göstərilən bu sənədlərdə birləşmək hüququ haqda heç bir müddəa yoxdur. Bunun üçün Şura 1946-cı il Konstitusiyasının Preambulasında öz əksini tapan "Respublikanın qanunlarında təsbit olunmuş prinsiplər"^ə (*Principes fondamentaux reconnus par les lois de la République*) müraciət edir. Bu cümlə 3-cü Respublika zamanı bir çox qanunları nəzərdə tutur; məhz bu dövrdə insan hüquqlarının qorunması sahəsində bir sıra tədbirlər görülmüş və qanunlar qəbul olunmuşdur. Şura bu prinsiplərin əsasında 1971-ci il qanununu ləğv edir. Aşağıda Şuranın qərarından bir hissə verilir^{92*}:

Qərar:

Konstitusiyayı və xüsusən onun Preambulasını nəzərə alaraq;

---

⁹¹ Bu sənədlərdə məhz insan hüquq və azadlıqlarına dair müddəalar öz əksini tapmışdır.

⁹² CC no. 71-44 DC. Rec. 29

* Bu qərar fransız dilindən deyil, ingilis dilindən tərcümə olunmuşdur. Bu tərcümə zamanı ilkin fransız mətnindən qırağa çıxma və ya hər hansı sözlərin və ifadələrin dəqiq əks olunmaması mümkündür. Buna görə müəllif əvvəlcədən üzr istəyir.

Əsasında Konstitusiya Şurası yaradılan 7 noyabr 1958-ci ildə qəbul olunan ordonance-ı⁹³ və xüsusən bu ordonance-ın 2-ci bölməsinin 2-ci hissəsini nəzərə alaraq;

Birliklərə aid olan 1 iyul 1901-ci il (düzəlişlərə birlikdə) qanununu (loi) nəzərə alaraq;

Döyüşçü qruplara və xüsusi hərbcilərə aid olan 10 yanvar 1936-cı ildə qəbul olunan qanunu nəzərə alaraq;

1. Nəzərə alaraq ki, Konstitusiya Şurasının nəzarətinə təqdim olunmuş qanun 2 aprel 1971-ci ildən başlayaraq parlament sessiyalarında Konstitusiyada nəzərdə tutulmuş prosedurlardan biri vasitəsi ilə hər iki palatada səs verilməsi üçün təqdim olunmuşdur;
2. Nəzərə alaraq ki, Respublikanın qanunlarında təsbit olunmuş və Konstitusiyada təntənəli şəkildə təsdiq olunmuş fundamental prinsiplərin arasında birləşmək hüququ var; nəzərə alaraq ki, bu prinsip 1 iyul 1901-ci il qanununun müddəalarının əsasında dayanır; nəzərə alaraq ki, birliklər azad şəkildə yaradıla bilər və sadəcə qabaqcadan bəyan edilmək şərti ilə qeydiyyatla alınmalıdır; və beləliklə, nəzərə alaraq ki, bəzi növ birliklərə qarşı görülə biləcək xüsusi tədbirlər istisna olmaqla, birliklərin qanuni şəkildə yaradılması qabaqcadan icra hakimiyyəti və ya məhkəmənin müdaxiləsindən asılı şəraitə salına bilməz, hətta birlik qanunsuz olduqda və ya qanunsuz məqsədə qulluq etdikdə belə;
3. Nəzərə alaraq ki, bəyan edilməmiş birliklərin yaradılmasında vəziyyəti dəyişməyə belə, imzalanmazdan qabaq Konstitusiyaya uyğunluğunun yoxlanılması üçün Şuraya təqdim olunmuş qanunun 3-cü maddəsinin müddəalarının mətninin arxasında duran məqsəd prosedur yaratmaqdan ibarətdir; bu prosedura əsasən bəyan olunmuş birliklərin hüquqi şəxs olmaları qabaqcadan onların qanuna uyğun olub-olmadıqlarını yoxlama səlahiyyətində olan məhkəmənin nəzarətindən asılı olur;

---

⁹³ Fransa Konstitusiyasına əsasən xüsusi qanun

4. Beləliklə, bunları nəzərə alaraq qanunun 3-cü maddəsinin müddəalarının Konstitusiyaya uyğun olmadığı elan edilir...

Şura yarandıqdan sonra uzun illə Şuraya müraciət etmək hüququ yalnız prezidentə, baş nazirə, parlamentinin hər iki palatasının sədrlərinə və nəhayət, parlamentin hər bir palatasının 60 üzvünə verilmişdi. Konstitusiyaya icraatı təşəbbüsü ilə çıxış edə bilən subyektlərin dairəsinin bu qədər məhdud olması Fransada qanunvericinin aliliyinə və nüfuzuna göstərilən hörmətlə izah edilirdi. Tarixən qanunların şərh edilməsi nəinki Fransa hüquq mədəniyyətində qəbul olunmamışdır, hətta XVIII əsrdə ölkənin Cinayət Məcəlləsində buna qarşı məsuliyyət müəyyənləşdirən bir maddə də mövcud olmuşdur. Ancaq vaxt ötdükcə bu dəyişir.

2010-cu ildən etibarən Fransada adi vətəndaşlar hər hansı qanun və ya qaydanın Konstitusiyaya uyğunluğunu ölkənin iki ali məhkəmə instansiyası olan *Conseil d'Etat* (Dövlət Şurası) və *Cour de Cassation* (Kassasiya Məhkəməsi) vasitəsi ilə Konstitusiya Şurasında mübahisələndirə bilirlər.

Konstitusiya Şurası yaradıldığı vaxtdan heç də Alman Federal Konstitusiya Məhkəməsi və ya ABŞ Ali Məhkəməsi kimi fəaliyyət göstərməsi nəzərdə tutulmamışdı. Şura daha çox "kvazi-məhkəmədir". Şuranın 9 üzvü var. Onlardan 3-ü prezident, 3-ü ümumi yığıncaq, 3-ü isə Senatın sədri tərəfindən 9 il müddətinə vəzifəyə təyin olunur. Əlavə olaraq ölkənin prezidentləri vəzifədən getdikdən sonra *ex officio* Şurada otura bilirlər. Bir qayda olaraq, Şuranın üzvləri hüquqşünaslar olurlar, ancaq digər ixtisas sahibləri də Şuranın üzvləri təyin edilə bilirlər. Şuranın üzvləri adətən təqaüdə çıxmış 65 və yuxarı yaşda olan şəxslərdir. Onların siyasi karyerası artıq bitmiş sayılır. Bu fakt Şuranın daha müstəqil və qərəzsiz olmasına, o cümlədən siyasi amilləri nəzərə almadan qərarları qəbul etməsinə şərait yaradır.

Şuranın bütün qərar qəbul etmə prosesi məxfidir. Bu prosesi tənzimləyəcək heç bir daxili qayda mövcud deyil. Ancaq konstitusiya icraatını həyata keçirən digər bir çox məhkəmələrdən fərqli olaraq, Şura qərarı çox məhdud zaman çərçivəsində çıxarmalıdır – Konstitusiyanın 61-ci maddəsində qanunların Konstitusiyaya uyğun olduğunu yoxlamasına dair bu müddət 1 ay, fəvqəladə hallarda isə 8 gündür. Almaniyada və ya ABŞ-da bu proses təxminən 2 il çəkir.

Bu vaxt məhdudiyətlərinə riayət etmək üçün Şura öz iş mexanizmini xüsusi formada təşkil edir. Artıq parlament dinləmələri zamanı qanun layihəsinin konstitusiya problem yaratdığı məlum olur və Şuranın sədri məsələnin öyrənilməsi üçün üzvlərdən birini məruzəçi təyin edir. Məruzəçi

üzvə, öz növbəsində, xüsusi *rapporteur* kömək edir⁹⁴. Bu iki şəxs işləri öyrənir və digərlərinə məlumat verirlər. Artıq Şuraya daxil olana qədər iş kifayət qədər öyrənilmiş olur. Sonra müşavirəyə yığılan üzvlər qərar çıxarırlar.

Konstitusiyaya əsasən Şuranın bir neçə səlahiyyətləri var; buraya seçkilərə nəzarət və onların nəticələrinin yoxlanılması, prezidentin Konstitusiyaya əsasən öz fəvqəladə səlahiyyətlərindən istifadə etdikdə Şuradan məsləhət alması və s., o cümlədən qanunların qəbul olunmasından sonra, ancaq imzalanaraq qüvvəyə minməzdən əvvəl Konstitusiyaya uyğunluğunun yoxlanılmasıdır. Konstitusiya faktiki olaraq, Şuraya qanunları yalnız imzalanmazdan əvvəl yoxlamağa icazə versə də, o, 1985-ci ildə çıxardığı qərarında vurğulayır ki, qanun bütövlükdə ona edilən düzəlişləri və ya hər hansı başqa dəyişikləri yoxlayan zaman da yoxlanıla bilər.⁹⁵

Rusiya Federasiyasının Konstitusiya Məhkəməsi

Nə Sovetlər dövründə, nə də ondan əvvəl Rusiyada belə bir mexanizm mövcud olmamışdır. Bu səbəbdən Rusiyanın Konstitusiya Məhkəməsi çox qısa tarixə malikdir.

İlk Konstitusiya Məhkəməsi 1991-ci ildə yaradılmışdır. Həmin zamanlar hələ yeni Konstitusiya qəbul olunmamışdı və ölkə 1978-ci ildə qəbul olunan Konstitusiyaya əsasən idarə olunurdu. Buna baxmayaraq, yaradılan yeni Konstitusiya Məhkəməsinə kifayət qədər böyük səlahiyyətlər verilmişdi. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, məhkəmə öz təşəbbüsü ilə heç bir konkret işin və ya müraciətin olmadığı yerdə ölkədə gedən hər hansı proses barədə məsləhətverici qərar çıxara bilərdi. Mühafizəkar məhkəmə prezident Boris Yeltsinin yeni liberal yönümlü Konstitusiya qəbul etmək cəhdlərini qabaqlamaq istədikdə prezident Yeltsin 1993-cü ildə verdiyi fərmanla məhkəmənin bir çox səlahiyyətlərini əlindən aldı. Görünür, o zamanlar Rusiyada konstitusionalizmin zəif inkişafı öz təsirini göstərmişdi: Məhkəmənin öz təşəbbüsü ilə işləri icraata götürməsi, digər tərəfdən isə prezidentin verdiyi fərmanla məhkəmənin Konstitusiyada təsbit olunmuş səlahiyyətlərinin əlindən alması bu çatışmazlığın göstəricisi idi. 1993-cü ildə qəbul olunan Konstitusiya və 1994-cü ildə qəbul olunan "Konstitusiya Məhkəməsi haqqında" Konstitusiya Qanunu bu böhranı ardan qaldırmağa nail olmuşdur.

Rusiya Federasiyasının Konstitusiya Məhkəməsi (*Конституционный Суд Российской Федерации*) 19 hakimdən ibarətdir. Hakimlər ölkə prezidentinin

---

⁹⁴ Bell, French Constitutional Law, səh. 42

⁹⁵ CC no. 85-187 DC of 25 Jan. 1985

təqdimatı əsasında parlamentin yuxarı palatası Federal Yığıncaq tərəfindən seçilirlər. Əksər hakimlər bir çox ölkələrdə olduğu kimi tanınmış hüquqşünas alimlərdir.

Qərarlar, əsasən, 9-10 hakimdən ibarət olan tərkibdə qəbul olunur. Ancaq ehtiyac yaranarsa, qərarlar 19 nəfərdən ibarət olan Plenumda baxıla bilər. İcraata qəbul olunmuş işlər üzrə “qətnamələr” (*постановление*) çıxarılır. İşlərin icraata götürülmə-götürülməməsi barədə qərar daha kiçik tərkibdə qəbul edilir. Bu məsələ üzrə isə “qəraradlar” (*определение*) qəbul olunur. Bir çox ölkələrdən fərqli olaraq, burada qəraradların mühüm əhəmiyyəti var. İşin icraata qəbul olunmasından imtina barədə qərarad çıxarıldığı hallarda da, bu qəraradlarda müəyyən qanunların və ya normativ-hüquqi aktların şərhini verilir.

Rusiya Konstitusiyası Məhkəməsinin səlahiyyətləri Konstitusiyanın 125-ci maddəsi və “Konstitusiyası Məhkəməsi haqqında” Konstitusiyası Qanunu ilə müəyyən olunmuşdur. Məhkəmə bəzi xüsusi subyektlərin⁹⁶ müraciəti, vətəndaşların şikayəti əsasında qanunların və digər növ normativ-hüquqi aktların Konstitusiyaya uyğunluğunu yoxlayır, hökumətlərarası mübahisələri həll edir; o cümlədən aşağı instansiya məhkəmələrinin müraciətləri əsasında qanun və digər növ normativ-hüquqi aktların Konstitusiyaya uyğunluğunu yoxlayır. Əlavə olaraq Rusiya Konstitusiyasının 125.5-ci maddəsinə əsasən məhkəmə prezidentin, hökumətin, parlamentin hər iki palatasının və subyektlərin qanunverici orqanlarının müraciəti əsasında Konstitusiyanın şərhini verir.

Vətəndaşların şikayətləri ilə bağlı prosedura bir problem mövcuddur. Konstitusiyanın 125.4-cü maddəsində söhbət yalnız qanunların (“закон”) Konstitusiyaya uyğun olmasından gedir. İlkin dövrlərdə Məhkəmə Konstitusiyanın mətninə sadıq qalırdı, ancaq bu dəyişməkdədir. Xüsusən məhkəmənin bəzi məlum qərarlarında, o, qanunların icrasına yönələn digər normativ-hüquqi aktların üzərində də nəzarət həyata keçirmək səlahiyyətlərinə malik olduğunu bildirmişdir. Həmin maddədə nəzərdə tutulan “vətəndaş” sözünün də mənası dəyişməkdədir: Məhkəmə vətəndaş dedikdə fiziki şəxslərdən başqa onların birliklərini də nəzərdə tutur.

Rusiya Konstitusiyası Məhkəməsinin qarşılaşdığı mühüm problemlərindən biri onun qərarlarının icra olunması ilə bağlıdır. Bu, məhkəmənin icra hakimiyyəti orqanları ilə yanaşı, aşağı instansiya məhkəmələri ilə münasibətlərinə aiddir. İlkin dövrlərdə məhkəmənin qəbul etdiyi qərarların icrası üçün aşağı instansiya məhkəmələrinə və digər dövlət orqanlarına qaytarılan zaman tam icra olunmurdu. Bunu nəzərə alan qanunverici

---

⁹⁶ Prezident, parlamentin hər iki palatası, Ali Məhkəmə və s.

“Konstitusiya Məhkəməsi haqqında” Konstitusiya Qanununun 87-ci maddəsinə düzəliş etdi. Həmin düzəliş əsasən geri qaytarılan işlər və ya qanunlar yenidən baxılması üçün deyil, sadəcə icraları üçün qaytarılır, eyni zamanda bütün dövlət orqanları və məhkəmələr eyni cür qanun və aktları qəbul etməkdən çəkinməlidirlər.

Rusiya Federasiyası Ali Məhkəməsi də dəfələrlə öz qərarlarında qanunların Konstitusiyaya uyğunluğunu yoxlamaq səlahiyyətində olduğunu iddia edib. Konstitusiya Məhkəməsi buna öz qərarları ilə cavab verərək bildirmişdi ki, ümumiyyətlə, digər məhkəmələrin qanunlara nəzarət etmələri qəbul olunandır, onlar qanunla Konstitusiya arasında açıq-aşkar ziddiyyət olduqda Konstitusiyanı tətbiq etməlidirlər; ancaq qanunların qeyri-konstitution olduğunun elan edilməsi Konstitusiya Məhkəməsinin müstəsna səlahiyyətinə aiddir.⁹⁷

Nisbətən qısa tarixinə baxmayaraq, Rusiya Konstitusiya Məhkəməsi vətəndaşların qorunması sahəsində bir çox mühüm qərarlar qəbul etmişdir.

Avropa İnsan Haqları Məhkəməsi

İkinci Dünya Müharibəsindən sonra dövlətlər insan hüquq və azadlıqlarının qorunması istiqamətində beynəlxalq səviyyədə tədbirlər görməyə başladılar. Bu prosesin bir hissəsi olaraq 5 may 1949-cu ildə yaradılan Avropa Şurası 1953-cü ildə Avropa İnsan Haqları Konvensiyasını⁹⁸ qəbul etdi (o zaman sənədi 15 üzv dövlət imzaladı). Konvensiya 3 sentyabr 1953-cü ildə qüvvəyə mindi. Konvensiyanın 19-cu maddəsinə əsasən Konvensiyada nəzərdə tutulan hüquqların qorunmasını təmin etmək üçün Avropa İnsan Haqları Məhkəməsi yaradılır. İlk hakimlər 1959-cü ildə seçilir.

Məhkəmə Fransanın Strasburq şəhərində yerləşir⁹⁹. Azərbaycan Avropa Şurasına 2001-ci ilin yanvar ayında tamhüquqlu üzv kimi qəbul olundu.

Konvensiyaya üzv olan hər bir dövlət Avropa Məhkəməsinin hakimi vəzifəsinə 3 namizəd təqdim edir. Avropa Şurasının Parlament Assambleyası onların arasından 1 hakimi seçir. Beləliklə, Avropa Məhkəməsində Konvensiyaya üzv olan dövlətlərdən 1 hakim seçilir.

Məhkəmənin 2 rəsmi dili var – ingilis və fransız dilləri.

Avropa Məhkəməsi struktur baxımından yarandığı vaxtdan bir sıra dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Məhkəmənin əsas qərarverici strukturları

---

⁹⁷ Baxın: W.Burnham & G.Danienko, "Russian law" (2004), səh. 104-105

⁹⁸ Tam adı İnsan Haqlarının və Fundamental Azadlıqların Qorunması üçün Konvensiya

⁹⁹ Kitabda bu məhkəməyə Avropa Məhkəməsi kimi istinad edəcəyik.

komitələr, palatalar və Böyük Palatadır¹⁰⁰. Avropa Məhkəməsinə verilən şikayətlər açıq-aşkar məhkəmə tərəfindən baxıla bilməyən olduğu hallarda bu barədə bir hakim qərar verə bilər. Avropa Məhkəməsinin bərqərar olmuş prezidentləri əsasında asan həll oluna bilən məsələlər üzrə 3 hakimdən ibarət komitə qərar qəbul edir. Digər işlər 7 hakimdən ibarət olan palatalarda həll olunur. Palatanın qərarlarından 17 hakimdən ibarət olan Böyük Palataya şikayət vermək mümkündür.

Hər hansı şikayətin məhkəmə tərəfindən mahiyyəti üzrə baxılması üçün həmin şikayət Avropa Məhkəməsinin *mümkünlük meyarlarına* (ingiliscə: *admissibility criteria*) cavab verməlidir. Bu meyarlara əsasən şikayət:

- (1) Onu verməyə hüququ olan şəxs tərəfindən verilməlidir (*ratione personae*) – əsasən, hüquqları pozulan şəxs (zərərçəkən) və ya onun varisləri;
- (2) Məsələ Konvensiyaya aid olmalıdır (*ratione materiae*) – əsasən, Konvensiyada göstərilən hüquq və ya azadlıqların pozulması;
- (3) O zaman verilməlidir ki, Konvensiya şikayətin predmeti olan hadisənin baş verdiyi ölkəyə şamil edilsin (*ratione temporis*);
- (4) Konvensiyayı təsdiq edən ölkəyə aid olmalı;
- (5) Şikayət edən şəxs məhkəməyə müraciət etməzdən əvvəl ölkədə olan bütün effektiv hüquq mexanizmlərindən istifadə etməlidir – əsasən, ölkədaxili bütün təsirli ola bilən məhkəmə instansiyalarını keçməlidir;
- (6) Şikayətə baxan daxili məhkəmələrdə və ya digər orqanlarda araşdırma zamanı Avropa Konvensiyasına əsaslanan arqumentlər irəli sürülməlidir.
- (7) Ölkədaxili mexanizmləri keçdikdən sonra 6 ay ərzində məhkəməyə müraciət etməlidir.

Bu meyarlar ilk baxışdan sadə görünsə də, məhkəmə vaxtaşırı üzv ölkələrin reallıqlarına uyğunlaşdırmaq məqsədi ilə qərarlarını şərh etməli olmuşdur.

---

¹⁰⁰ http://www.echr.coe.int/Documents/50Questions_ENG.pdf

8. Konstitusiya icraatı proseduraları və şikayətlər

A. Amerika Birləşmiş Ştatlarının təcrübəsi

ABŞ ALİ MƏHKƏMƏSİ YALNIZ KONKRET “İŞ VƏ YA MÜBAHİSƏ”¹⁰¹ ƏSASINDA MƏHKƏMƏ İŞLƏRİNƏ BAXA BİLƏR. Bu, o deməkdir ki, işdə müəyyən tərəflər olmalı və bu tərəflərin arasında məhkəmə mübahisəsi olmalıdır. Yalnız ölkənin Konstitusiyasının III maddəsində göstərilən bir neçə hal istisna olmaqla, bütün işlər aşağı məhkəmə instansiyalarında başlamalıdır.¹⁰² ABŞ-da məhkəmənin bu səlahiyyətlərindən ölkənin bütün fiziki və hüquqi şəxsləri, o cümlədən dövlət orqanları istifadə edə bilərlər. ABŞ Ali Məhkəməsi tövsiyə edici qərarlar verə bilməz, yəni hər hansı bir məhkəmə işi olmayan yerdə məhkəmə qərar və ya məsləhətlər vermək ixtiyarında deyil.

ABŞ Ali Məhkəməsi Avropanın bir çox Konstitusiya Məhkəmələrindən fərqli olaraq, qeyri-konstitusiya məsələlər üzrə də apellyasiya instansiya məhkəməsi kimi fəaliyyət göstərir.

Hansı işləri icraata götürməyinə dair seçimində ABŞ Ali Məhkəməsi çox geniş səlahiyyətə malikdir. Məhkəməyə göndərilən şikayətlər adətən hakimlərin katibləri tərəfindən öyrənilir və hakimlərə məlumat verilir. Məhkəmənin hakimləri müəyyən vaxtlarda müşavirəyə yığılırlar. Bu müşavirə “conference” adlanır. Müşavirə zamanı, əsasən, iki məsələ müzakirə olunur – işlər üzrə qərarın verilməsi və başqa işlərin icraata götürülmə-götürülməməsi. Əgər iş icraata götürülmürsə, o, tamamilə baxılmamış qalır və buna dair heç bir rəsmi cavab verilmir. İşin icraata götürülməsi üçün “4-ün qaydası” (“rule of four”) təmin olunmalıdır, yəni ən azından 4 hakim buna razı olmalıdır. İcraata götürülən işlər üzrə şifahi dinləmə günü təyin olunur və bu dinləmədən sonra məhkəmə müşavirə zamanı qərar verir.

İşlərin icraata götürülmə-götürülməməsinə dair heç bir müəyyən olunmuş meyar mövcud deyil. Ancaq Ali Məhkəmə daim cəmiyyət və dövlət üçün ən çox əhəmiyyət kəsb edən məsələləri icraata götürməyə çalışır. Bu geniş səlahiyyətlərin sui-istifadə olunması ehtimalı, şübhəsiz ki, çox böyükdür, ancaq Ali Məhkəmə hələ bir çox illər öncə bu məsələyə diqqətlə yanaşdığını bəyan etmişdir. Elə həmin məşhur hakim C.Marşal *Kohens Virciniya Ştatına qarşı*¹⁰³ işində bunları qeyd edir:

---

¹⁰¹ “Case or controversy”

¹⁰² http://en.wikipedia.org/wiki/Case_or_controversy

¹⁰³ *Cohens v. Virginia*, 19 U.S. (6 Wheat.) 264, 404, (1821).

İcraatına götürmək səlahiyyətinin olmadığı işlərin bu məhkəmə tərəfindən icraata götürülməməsi düzgündür: ancaq o da düzdür ki, işləri icraatına götürməli olduğu halda həmin məhkəmə bu cür işləri icraatına götürməlidir. Qanunverici kimi, məhkəmələr hansısa məsələlərdən Konstitusiyanın çərçivəsinə düşdüyü üçün yan keçə bilməz. Biz bu məsələlərdən onlar qeyri-müəyyən olduğu üçün yan keçə bilmərik. İş barədə yaranacaq hər hansı qeyri-müəyyənliklərə və ya çətinliklərə baxmayaraq, əgər bu iş bizim qarşımıza gəlsə, onun barəsində qərar verməyə borcluyuq. Bizə etibar edilmiş işi icraata qəbul etmək səlahiyyətimizi həyata keçirməkdən imtina edə bilmərik; bu, etibar edilməmiş səlahiyyətlərin sui-istifadəsi kimi bir şeydir.

Ali Məhkəmənin hakimlərindən olmuş Feliks Frankfurter məhkəmənin işləri icraata götürməsi barədə bunları demişdir:

Ali Məhkəmənin əsas diqqəti aşağı instansiya məhkəmələrinin səhvlərini düzəltmək deyil və heç zaman olmamışdır. Məhkəmənin apellyasiya qaydasında baxdığı işlərin, demək olar ki, hamısında müraciət edənin işinə [aşağı instansiya məhkəmələrində] apellyasiya qaydasında baxılmışdır... Əgər biz bütün maraqlı hüquqi sual doğuran işləri icraata götürsək, onda belə təəssürat yaranar ki, aşağı instansiya məhkəmələrinin qərarları *prima facie* səhvdir və [bu halda] məhkəmə Konstitusiya və qanunlarda onun üzərinə qoyulmuş məsuliyyəti yerinə yetirə bilməyəcək. Effektiv olmaq üçün məhkəmə yalnız o işləri öz icraatına götürməlidir ki, həmin işlərin həll olunması spesifik faktların həll olunmasından və tərəflərin maraqlarının təmin olunmasından çox qırağa çıxaraq digərləri üçün də böyük əhəmiyyət kəsb etsin.¹⁰⁴

B. *Avropa ölkələrinin təcrübəsindən*

B.1 *Vətəndaşların konstitusiya şikayəti*

Avropanın bir sıra dövlətlərində konstitusiya icraatı prosedurları bir az başqa formada inkişaf etmişdir. Bu ölkələrdə məhkəmələr qanunları bir neçə prosedur qaydada müzakirə edə və onların Konstitusiyaya uyğunluğunu yoxlaya bilərlər.

Bunlardan biri ABŞ-da olduğu kimi konkret məhkəmə işi üzrə qanunların, normativ-hüquqi aktların və məhkəmə qərarlarının Konstitusiyaya

---

¹⁰⁴ 28 U.S.C. Sec. Sec. 1254-1257. See F. Frankfurter & J. Landis, *op. cit.*, n. 12, ch. 7.

uyğunluğunun yoxlanmasıdır.¹⁰⁵ Bir sıra Avropa dövlətlərində ABŞ-dan fərqli olaraq, kimlərin nə cür şikayətləri məhkəməyə vermələrində fərqlər mövcuddur. İlk olaraq, burada vətəndaşların məhkəmələrin köməyi ilə qanunların və ya digər normativ-hüquqi aktların Konstitusiyaya uyğunluğunun yoxlanılmasını qeyd etmək lazımdır.

Alman hüquq ədəbiyyatında Federal Konstitusiya Məhkəməsinə ünvanlanan bu şikayət “konstitusiya şikayəti” (*Verfassungsbeschwerde*) kimi ifadə olunur. Almaniya Əsas Qanunun 93.4a maddəsində təsbit olunmuş bu hüquqdan bütün fiziki və hüquqi şəxslər bəhrələnmə bilirlər. Ancaq bunun üçün onlar bütün məhkəmə instansiyalarını keçməlidirlər və şikayətləri “açıqca əsaslı”¹⁰⁶ olmalıdır. Sonuncu şərt şikayətin mahiyyətinə dair müəyyən tələb müəyyənləşdirir, yəni şikayət özündə ciddi konstitusiya problemi əks etdirməlidir. İcraata qəbul etməkdən imtinaya dair məhkəmə izahat verir. Ancaq bu qərardan heç bir instansiyaya şikayət vermək mümkün deyil.

Rusiya Federasiyasının Konstitusiyasında da fərdlərin Konstitusiya Məhkəməsinə onların hüquq və azadlıqlarını pozan qanun barədə şikayət vermə imkanları nəzərdə tutulub.¹⁰⁷ Ancaq Rusiya sisteminin bəzi xüsusiyyətləri mövcuddur.

Rusiya Federasiyasında fiziki və hüquqi şəxslər Konstitusiya Məhkəməsinə şikayət vermək üçün heç də bütün məhkəmə instansiyalarını keçmək məcburiyyətində deyillər. Yalnız Konstitusiyaya uyğun olması şübhə doğuran qanunun “şəxsə tətbiq olunması” kifayət edir. Bununla belə, Konstitusiyanın 125.4-cü maddəsinin məzmunundan irəli gələrək məhkəmə yalnız federal və ya subyekt qanunlarının Konstitusiyaya uyğunluğunu yoxlayır, çünki adıçəkilən maddədə yalnız bu normativ-hüquqi aktlar göstərilmişdir. Ancaq son zamanlar məhkəmə bu maddəni daha geniş şərh edərək digər normativ-hüquqi aktlara da şamil edilməsinə çalışdığını göstərir.

Rusiya Konstitusiya Məhkəməsi işləri icraata götürməkdən imtina barədə qərar (определение) çıxarır. Bir çox ölkələrdən fərqli olaraq, bu qərarların əhəmiyyəti böyükdür. Çox zaman onlar özlərində qanunların və ya digər normativ-hüquqi aktların şərhini əks etdirirlər.

B.2 Məhkəmə müraciətləri

---

¹⁰⁵ Bu prosedur Almaniya, İspaniya və s. Avropa ölkələri ilə yanaşı, Rusiya (o cümlədən Azərbaycan) kimi post-Sovet ölkələrində də mövcuddur. Baxın: *Leigh Sprague, Russian Constitutional Court* (1997)

¹⁰⁶ Baxın: R.Kommers, "Constitutional Jurisprudence of the Federal Republic of Germany"

¹⁰⁷ Конституция Российской Федерации, ст. 125.4

Fərdi şikayət proseduruna yaxın Avropada geniş tətbiq olunan digər bir prosedur aşağı instansiya məhkəmələri tərəfindən Konstitusiya (və ya bu funksiyaları həyata keçirən) Məhkəməsinə sorğu ilə müraciət etmələridir¹⁰⁸. Yəni əgər işə baxan zaman məhkəmələr qərara gəlibsə ki, qanunun və ya digər normativ-hüquqi aktın konstitusiya uyğunluğunun yoxlanmasına ehtiyac var, onlar bu barədə Konstitusiya Məhkəməsinə sorğu ilə müraciət edə bilirlər. Bu prosedur Avropanın bir çox ölkələrində, o cümlədən Almaniyada və Rusiyada mövcuddur. Bu prosedur Azərbaycanada da mövcuddur və geniş istifadə olunur.

B.3 *Abstrakt nəzarət*

Digər bir prosedur heç bir məhkəmə işi və ya mübahisə olmadığı halda, qanunun və ya digər normativ-hüquqi aktın Konstitusiyaya uyğunluğunun yoxlanmasıdır. Bu prosedur alman hüquq ədəbiyyatında “*abstrakte normkontrolle*” kimi ifadə olunur, yəni qanunlara abstrakt nəzarət. Avropada və həmçinin post-Sovet ölkələrində geniş yayılmış bu prosedurdan istifadə edə biləcək subyektlərin sayı adətən məhdud olur. Bu prosedur vasitəsi ilə məhkəməyə müraciət etmək hüququ adətən müvafiq olaraq ölkə prezidentinə, baş nazirə, parlament deputatlarına və s. bu kimi şəxslərə məxsus olur. Bu prosedur Azərbaycan Konstitusiyasında da nəzərdə tutulmuşdur. Baxın: Azərbaycan Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin 3-cü hissəsinə.

Fransada bu cür icraatın başqa forması mövcuddur: ölkənin Konstitusiyasına əsasən səlahiyyəti çatan şəxslər¹⁰⁹ qanun parlament tərəfindən qəbul olunaraq, prezident tərəfindən imzalanaraq *qüvvəyə minməzdən əvvəl* Konstitusiya Şurasının rəsmi fikrini öyrənə bilirlər.¹¹⁰

C. *İctimai maraqların qorunması və qrup iddiası*

Konstitusiya icraatı prosedurlarının arasında ictimai maraqların qorunması (*public interest litigation*)¹¹¹ mühüm əhəmiyyət kəsb edir. ABŞ prosessual hüquq qanunvericiliyində bu cür çəkişmələr daha çox xüsusi prosedur olan “qrup iddiası” (*class action*) proseduru vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bu zaman ictimai maraqların qorunması dedikdə hansısa məhkəmə çəkişməsinin cəmiyyətin

---

¹⁰⁸ İngilis ədəbiyyatında bu “*judicial reference*”, Almaniyada isə “*richtervorlage*” və ya “*konkrete normkontrolle*” kimi ifadə olunur

¹⁰⁹ 1958-ci il Fransa Konstitusiyası, mad. 61. Prezident, baş nazir, Nümayəndələr Palatasının və Senatın sədrləri və minimum 60 senat və ya Nümayəndələr Palatasının üzvləri.

¹¹⁰ Bu praktika Portuqaliyada da mövcuddur.

¹¹¹ Bu cümlə, görünür, Azərbaycan hüquq ədəbiyyatına daha çox “strateji məhkəmə çəkişmələri” kimi daxil olmaqdadır.

həyatına göstərdiyi təsir nəzərdə tutulur. Yəni belə məhkəmə proseslərində bəhrələnən təkcə prosesə cəlb olunmuş hansısa tərəf deyil, bütün cəmiyyət və ya onun bir hissəsi olur. Eyniliklə hüquqi nöqtəyi-nəzərdən belə çəkişmələr zamanı hakim analiz etdiyi faktlar və hallar konkret işdə yer alan fakt və hallardan çox kənara çıxır. ABŞ-da və dünyanın digər ölkələrində¹¹² tətbiq olunan qrup iddiası proseduru isə strateji çəkişməni həyata keçirmək üçün hüquqi mexanizmdir.

Konstitusiyaya icraatının təbiəti belədir ki, bu icraat vasitəsi ilə çıxarılan qərarlar çox mühüm əhəmiyyətə malikdir, yəni cəmiyyətə öz böyük təsirini göstərir. Yuxarıda qeyd edilən ABŞ Ali Məhkəməsinin keçmiş hakimi F.Frankfurterin söylədiyi kimi, “Effektiv olmaq üçün məhkəmə yalnız o işləri öz icraatına götürməlidir ki, həmin işlərin həll olunması spesifik faktların həll olunmasından və tərəflərin maraqlarının təmin olunmasından çox qırağa çıxaraq digərləri üçün də böyük əhəmiyyət kəsb etsin”.¹¹³ Ancaq bəzən konstitusiyaya icraatı məhz ictimai həyatda nəyi isə dəyişdirmək üçün marağı olan şəxslərin təşəbbüsü ilə başlanır. ABŞ-da Ali Məhkəmənin məşhur *Braun Topekanın Təhsil üzrə İdarə Heyətinə qarşı*¹¹⁴ işi belə məhkəməmə işləri sırasındadır. İctimai xidmətlərdə ağdərili əhalidən ayrı-ayrılıqda istifadə etmək məcburiyyətində olan qaradərili əhali narazı idi. “Ayrı, lakin bərabər” (*separate, but equal*) nəzəriyyəsi altında bərabər olsalar da, ölkədə faktiki olaraq qeyri-bərabərlik hökm sürürdü. Belə hal seqreqasiya adlanır. Bu iş ABŞ-ın cənub ştatlarının birində başladı. Qaradərili məktəbli uşaqları ağdərili uşaqlarla bir məktəbə buraxmırlar və qaradərili uşaqların valideynləri məhkəməyə üz tuturlar. İşə baxan Ali Məhkəmə sadəcə məktəb deyil, ümumiyyətlə, seqreqasiyanın faktiki mənfi nəticəsini analiz edir və şikayətçilərin xeyrinə qərar çıxarır. Bu qərar onunla səciyyələnir ki, ABŞ ali məhkəməsi əvvəl müəyyən etdiyi “ayrı, lakin bərabər” prinsipini ləğv edir, çünki məhkəmənin sədri Örl Varrenin qeyd etdiyi kimi, “ayrı olmaq, mahiyyət etibarilə qeyri-bərabər olmaq deməkdir”. Bu qərar tədricən nəinki məktəblərdəki vəziyyəti, ümumiyyətlə, Amerikada seqreqasiyaya və irqi ayrı-seçkiliyə olan münasibəti dəyişdi.

Nəticə etibarilə təxminən belə hal Cənubi Afrika Respublikasında baş vermişdir. Buradakı əsas problem seqreqasiyanın bir növü olan “aparteid” idi, yəni qaradərili əhali ilə ağdərili əhalinin ayrı-ayrılıqda yaşaması. Ancaq CAR-da hansısa bir ali məhkəmə aparteid barədə qərar verməmişdir. Burada çox vaxt

---

¹¹² Cənubi Afrika Respublikasında, Fransada, Polşada, o cümlədən Rusiya və s. ölkələrdə. Burada nəzərə almaq lazımdır ki, “qrup iddiası” termini Amerika hüquq ədəbiyyatında istifadə olunan termindir, digər ölkələrdə başqa terminlər işlənilə bilər və ya bunu ifadə edəcək heç bir termin olmaya da bilər.

¹¹³ Baxın: qeyd 97.

¹¹⁴ 347 [U.S. 483](#) (1954)

aşağı instansiya məhkəmələri konkret qanunları və ya icra hakimiyyətinin göstərişlərini analiz edir və qərar verir. Onlar ABŞ Ali Məhkəməsi kimi məsələyə birbaşa və qəti münasibət bildirə bilməsələr də, kifayət qədər böyük əhəmiyyətə malik olan və aparteidin əsaslarını şübhə altına alacaq qərarlar çıxarırdılar.

Strateji çəkişmələr təkcə irqi ayrı-seçkiliklə bağlı deyil. Bu, bütün sahələrdə ola bilər, o cümlədən söz azadlığı, din azadlığı, cinayət prosesi zamanı təqsirləndirilən şəxslərin hüquqlarının qorunması və s. Göründüyü kimi, belə çəkişmələr sadəcə problemi həll etmir, onlar ölkə vətəndaşlarının hər hansı məsələyə dair münasibətlərini dəyişmək iqtidarındadır. Məsələn, Avropa İnsan Haqları Məhkəməsi söz azadlığına dair bir çox qərarlarında¹¹⁵, müəllifin fikrincə, ABŞ-da və bəzi hallarda digər prezident hüququ olan ölkələrdə söz azadlığına olan müsbət münasibəti Avropanın digər ölkələrinin ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırmağa nail olmuşdur.

C.2 Qrup iddiası

Qeyd etdiyimiz kimi, qrup iddiası (*class action*) dedikdə konkret hüquqi mexanizm nəzərdə tutulur. Burada əsas olan hansısa bir şəxsin və ya təşkilatın bir qrup şəxs adından məhkəmədə çıxış etmək hüququnun olmasıdır. Bir qrup şəxs dedikdə, əsasən, eyni maraqlara və ya həyat və fəaliyyətlərinə məhkəmədə müzakirə olunan iş təsir edən şəxslər nəzərdə tutulur. ABŞ mülki prosessual qanunvericiliyində qrup iddiası irəli sürmək üçün 4 tələb yerinə yetirilməlidir: (1) qrup çox böyük olmalıdır, ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən iddia irəli sürülməsi praktik deyil, (2) qrupa daxil olan şəxslər üçün ümumi hüquqi və faktiki tələb olmalıdır, (3) iddialar hamı üçün ümumi olmalıdır, (4) təmsil edən şəxslər qrupa daxil olanların hüquqlarını eyni dərəcədə qorumalıdır.

Qrup iddiasının böyük əhəmiyyəti ondadır ki, o, ictimai maraqların qorunması sahəsində ixtisaslaşan təşkilatlara, xüsusən qeyri-hökumət təşkilatlarına öz missiyalarını həyata keçirmək üçün geniş imkanlar yaradır. Bildiyimiz kimi, müasir demokratik dövlətdə bu cür qurum və təşkilatlar çox böyük əhəmiyyətə malikdirlər: onlar əhalinin istək və ehtiyaclarını daha tez və effektiv öyrənir və onlara reaksiya vermək iqtidarındadırlar. Qrup iddiası isə belə təşkilatlara əhəliyə və ya onun bir qrupuna yardım etməkdə əhəmiyyətli yol açır. Qeyd etmək lazımdır ki, əsasən, ABŞ-da öz köklərini tapan bu müraciət

---

¹¹⁵ Baxın, misal üçün, *Lingens v. Austria*, (1986) 8 E.H.R.R. 407; *Oberschlick v. Austria*, case no. 47/1996/666/852, *Handyside v. UK*, 1976, Series A, No 24. 5.; *Jersild v. Denmark*, application no. 15890/89 və s.

mexanizmi Fransa, Almaniya, Avstriya və hətta Polşa və Macarıstan kimi Avropa ölkələrində geniş yayılmışdır.

Qrup iddiasına dair tarixdən misal məhz yuxarıda müzakirə olunan ABŞ və Cənubi Afrika Respublikasının misalıdır. ABŞ-da *Braun işini* Ali Məhkəməyə daşıyan təşkilat hazırda bu ölkədə qərarətili əhalinin ən böyük təşkilatı olan NAACP-dir (*National Association for Advancement of Colored People*). Bu təşkilatın hüquqşünası Turqud Marşal işi Ali Məhkəmənin hakimləri qarşısında qətiyyətlə müdafiə etmişdir. Marşal sonralar Ali Məhkəmənin ilk qərarətili hakimi oldu.

CAR-da aparteid əleyhinə mübarizə aparan təşkilatlar çox idi. Bunlardan ikisi Tətbiqi Hüquq Elmi üzrə Mərkəz və Hüquq Resursları Mərkəzi ən aktivlərin sırasında idi.¹¹⁶ Bu təşkilatlar ölkədə demokratiyanın yeni bir mərhələyə yüksəlməsinə böyük təkan vermişlər.

---

¹¹⁶ Stephen Golub, *Battling Apartheid, Building a New South Africa*

9. Konstitusiyanın şərhı

KONSTITUSİYA İCRAATININ və ya qanunlara məhkəmə nəzarətinin əsasını konstitusiya interpretasiyası (şərhı) təşkil edir. Konstitusiya şərhının bir neçə klassik növü mövcuddur: a) tarixi b) sistematik c) məqsədli və ya məntiqi ç) etik və ya mənəvi d) doktrina və ya president əsasında e) sənədin mətninə uyğun və s.¹¹⁷

Misal üçün, tarixi interpretasiya ABŞ-da daha çox Konstitusiyayı yazan insanların ("*Founding fathers*") hansı fikirdə olduqlarına əsaslanır. ABŞ Ali Məhkəməsi Tomas Ceferson, Ceyms Medison və Aleksandr Hamilton kimi görkəmli siyasi şəxslərin yazılarına müraciət edirlər. Hələ 1780-ci illərdə Aleksandr Hamilton və Ceyms Medison "Federalist yazıları" ("*Federalist papers*") adı altında çıxan mətbu yazılarında Konstitusiyanın geniş şərhini vermişlər və Ali Məhkəmə, eləcə də digər hüquqşünaslar hazırda da bu yazılara istinad edirlər.

İnterpretasiyanın mənbələri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Misal üçün, tarixi interpretasiya kimi qeyd etdiyimiz şərhin növü ABŞ-da daha çox "əsas ilkin niyyət" (*original intent*) kimi tanınır. Fransızca bu söz "*travaux preparatoires*" kimi yazılır – Avropa İnsan Haqları Məhkəməsi bu fransız söz birləşməsindən öz qərarlarında istifadə edir. Misal olaraq, Avropa İnsan Haqları Konvensiyasına əlavə edilmiş 1-ci protokolun 1-ci (P1-1) maddəsi şəxslərin mülkiyyət hüququnu təmin edir. Ancaq bu hüququn əsas mətnində "mülkiyyət hüququ" söz birləşməsi istifadə olunmur; maddənin birinci cümləsində deyilir: "Hər bir fiziki və ya hüquqi şəxs öz mülkiyyətindən *maneəsiz istifadə hüququna* malikdir". Lakin Avropa İnsan Haqları Məhkəməsi *Marcks Belçikaya qarşı* işində bunları qeyd edir:

Hər kəsin öz mülkiyyətindən maneəsiz istifadə hüququnun olduğunu nəzərdə tutmaqla 1-ci maddə (P1 - 1) əslində mülkiyyət hüququnu təmin edir. Bu "mülkiyyət" və "mülkiyyətdən istifadə" (fransız dilində "biens", "propriete", "usage des biens") sözlərindən açıqca irəli gələn təəssüratdır; "*travaux preparatoires*" (yəni ilkin əsas məqsəd – əlavə müəllifindir) öz növbəsində bunu birmənalı şəkildə təsdiq edir: 1-ci (P1-1) maddənin ilkin forması olan uğurlu layihəni müzakirə edən zaman onu hazırlayanlar daim "mülkiyyət hüququ" və ya "mülkiyyət üzərində hüquq" barədə söhbət açırdılar.¹¹⁸

¹¹⁷ <http://caselaw.lp.findlaw.com/data/constitution/article03/13.html>;

¹¹⁸ *Marcks v. Belgium*, Application no. 6833/74

Beləliklə, Konvensiyanın 1-ci protokolunun 1-ci maddəsində “mülkiyyət hüququ” sözləri qeyd olunmasa da, məhkəmə “*travaux preparatoires*” (əsas ilkin niyyət) əsasında bu maddənin məhz mülkiyyət hüququnu təmin etdiyini qərara alır.

Konstitusiya icraatını həyata keçirən zamanı məhkəmələr hansı növ interpretasiyanı seçdiklərini və işdə tətbiq etdiklərini qərarlarında göstərmirlər. Çox zaman bu nəzəriyyə çərçivəsində qalan məsələ olduğundan bunun müəyyən olunması hüquqşünas alimlərin öhdəliyinə düşür. Praktiki nöqtəyindən nəzərdən mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlər konstitusiya icraatının formaları və bu icraat zamanı istifadə edilən testlərdir. Bu testlərə “interpretasiya texnikaları” (*techniques of interpretation*) da deyirlər.

İnterpretasiya texnikaları və testlər

Qeyd etdiyimiz kimi, məhkəmələr konstitusiya icraatı zamanı müəyyən interpretasiya texnikalarından və ya başqa cür desək, testlərdən istifadə edirlər. Testlər fərqli və hər hansı növ məhkəmə işlərindən asılı ola bilərlər. Ümumiyyətlə, hər hansı ölkənin konstitusiya hüququ kontekstində belə testləri ümumiləşdirmək çətindir, çünki faktiki hallar fərqlidir və məhkəmələrdə bu hallara fərqli münasibətlər göstərməlidirlər, hərçənd bunu edərkən müəyyən çərçivələrin mövcud olması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu yazılar da sizə bu ümumi hədlərin testlər vasitəsilə necə müəyyən olunması barədə qısa və ümumiləşdirilmiş məlumat verir. Yaddan çıxarmayaq ki, testlər riyazi düsturlar deyil.

Məhkəmə prosesinin məqsədləri üçün “test” anlayışı Azərbaycan hüquq ədəbiyyatında nisbətən yenidir. “Test” sözünü “meyar” kimi ifadə etmək olar, ancaq, yəqin ki, bu söz “test” anlayışının mahiyyətini tam əhatə etmir. Testin mahiyyətini və müəyyən qədər əhəmiyyətini izah etmək üçün bu misal sizə təqdim edirik (qeyd edək ki, Azərbaycanda “test” sözü daha çox imtahanla əlaqələndirilir, ancaq bu testlər imtahan deyil və bizim misalda imtahan olması sadəcə təsadüfdür):

Misal: Siz tələbəsiniz və tələbə kimi hər hansı fəndən imtahan verməlisiniz. İmtahan konkret suallara cavab formasında deyil, hər hansı mövzunu izah etmə və ya kazusun həlli üzərində qurulmuşdur. Hər kəs imtahan verir və fərqli qiymətlər alır. Siz müəllimin qiymətindən razı deyilsiniz və bu qiymətdən şikayət verirsiniz. Sual isə belədir: hansı hallarda müəllimin qiymətinə yenidən baxıla bilər?

Yəqin tələsərək “qiymət səhv olan vaxt” cavabını vermək istərdiniz. Ancaq bu, o qədər də asan deyil. “Səhv” nə deməkdir? Konkret suallar olan halda – bu, daha aydındır və çox zaman burada mübahisə yaranmır. Daha çox mübahisə kazusların həllində yarana bilər, çünki burada səhv və ya düz cavab yoxdur. Əgər tələbələrə onların özlərini düz hesab etdikləri vaxt qiyməti mübahisələndirmək hüququ verilərsə və müəllimin müəyyən etdiyi qiyməti dəyişmək (və ya ən azından yenidən imtahan keçirmək) öhdəliyi qoyularsa, o zaman müəllimin və ya rəhbərliyin işi çox çətin olar. Onlar vaxtlarının böyük bir hissəsini şikayətləri araşdırmağa və tələbələrə izah etməyə sərf etməli olurlar. Belə olan halda müəllimlik çox çətin olar. Digər tərəfdən elə hallar ola bilər ki, tələbəni qorumaq vacib olar – müəllim də insandır və bəzi neqativ hallara yol verə bilər. Deməli, müəllimin verdiyi qiymətin araşdırılması üçün biz elə meyarlar və ya “test” müəyyən etməliyik ki, bir tərəfdən müəllimin işi çətinləşməsin, digər tərəfdən də tələbələrə bəzi neqativ hallardan qorumaq mümkün olsun. Məsələn üçün, müəllimin verdiyi qiymət aşağıdakı hallarda araşdırıla bilər:

- (a) İşin faktlarından görünür ki, müəllim hər hansı məqbul sayılmayan səbəblərə, məsələn üçün, şəxsi qərəz, milli, irqi, sosial və ya digər əsaslarla ayrı-seçkiliyə görə qiymət müəyyən etmişdir;
- (b) İşin faktlarından görünür ki, tələbənin qiyməti kəskin və heç bir əğlabatan əsas olmadan aşağı salınmışdır. Məsələn üçün, digər tələbələrin qiymətlərinə baxdıqda bir tələbənin qiyməti kəskin aşağı olmuşdur.

Bu cür testi müəyyən etməklə universitet açıq-aşkar xətaləri düzəldir, digər tərəfdən isə müəllimin fəaliyyətinin səmərəli təşkili üçün imkan yaradır.

Biz yuxarıda göstərilən testlərin digər və daha konkret əlamətlərini müəyyən edə bilərik. Məsələn üçün, sübut etmə öhdəliyini. Kim sübut etməlidir ki, müəllim hər hansı ayrı-seçkiliyə yol vermişdir – tələbə, yoxsa müəllim? Bunun müəyyən edilməsi çox mühüm məsələdir. Əgər sübut etmə müəllimin üzərinə qoyularsa, o zaman, yəqin ki, bu testin əhəmiyyəti heçə enər (nə üçün?).

A. ABŞ

ABŞ-da ali məhkəmənin konstitusiya hüququna dair işlərdə geniş tətbiq etdiyi testlərdən biri hüquq nəzəriyyəsində “əğlabatan (rasional) əsaslar”¹¹⁹

---

¹¹⁹ İngiliscə: *rational basis*

adlandırılır. Bu testi tətbiq edən və qanunun Konstitusiyaya uyğunluğunu yoxlayan zaman məhkəmə dövlətin qanunu qəbul etməkdə irəli sürdüyü əsasların əqlabatan və ya rasional olub-olmadığını yoxlayır. Burada söhbət qanunun nə dərəcədə əqlabatan əsaslara söykənməsindən deyil, ümumiyyətlə, əsasların əqlabatan olub-olmamağından gedir. Başqa cür konstitusiya hüquqşünasları bunu “minimum rasionallıq” (*minimum rationality*) adlandırır. Bu, “yüğü” testdir – yəni məhkəmə o zaman hər hansı qanunu, qaydanı və ya məhkəmə aktını ləğv edir ki, yoxlanılan qanunun, qaydanın və ya qərarın əsasında duran səbəblər açıq-aşkar qəbul oluna bilməyən olsun.

ABŞ konstitusiya hüququnda başqa testlər də mövcuddur. Misal üçün, “orta səviyyəli nəzarət”¹²⁰ və “ciddi nəzarət”¹²¹. Birinci halda məhkəmə qanunvericidən orta səviyyədə zəruri məqsədinin olmasını və bu məqsədə çatmaq üçün orta səviyyəli vasitələrdən istifadə etməsini tələb edir. İkinci halda isə məhkəmə qanunvericidən (1) tam zəruri məqsədinin olmasını, (2) bu məqsədə çatmaq üçün qanunvericinin seçdiyi vasitənin çox böyük zərurətdən irəli gəlməsini və (3) bu vasitələrdən başqa daha yüngül mövcud vasitələrin olmadığı halda tətbiq etməsini tələb edir.

ABŞ Ali Məhkəməsi öz prezidentlərində testlərin aidiyyətini müəyyən edir, yəni müəyyən testlər müəyyən hüquqlar üzərində qoyulan məhdudiyətlərə nəzarət etmək üçün istifadə edilir.

1930-cu illərin sonlarına qədər ABŞ ali məhkəməsi, əsasən, iqtisadi hüquqlarla bağlı işlərə baxaraq bir çox qanunları ləğv edirdi. Yəni məhkəmə konservativ mövqə tutaraq qanunvericinin (o cümlədən ABŞ prezidentinin) bazara müdaxilə etmək və iqtisadiyyatı tənzimləmək təşəbbüslərinin qarşısını alırdı və bu sahədə olan qanunları ləğv edirdi. Bu cür qərarlardan biri və demək olar ki, ən çox müzakirə olunanı *Lokner Nyu-Yorka qarşı*¹²² qərarıdır. Həmin qərarla Ali Məhkəmə Nyu-York ştatının çörək bişirən işçilərinin işləyə bildikləri saatların sayına (qanuna əsasən 10 saatdan çox işləyə bilməzdilər) qoyulan məhdudiyəti ləğv etdi. 1929-cü ildə ABŞ-ın tarixində başlayan “Böyük böhran” zamanı da məhkəmə liberal prezident Franklin D.Ruzveltin bazarı tənzimləmək təşəbbüslərinin qarşısını almışdır. Bu şərait prezident üçün çətinliklər yaradırdı, çünki “Böyük böhran”ın nəticələrinin aradan qaldırılması dövlətin bazara müdaxiləsini tələb edirdi – ən azından bu fikir geniş yayılmışdı və sonra da bu yanaşma müsbət nəticələrini verdi. Bu dövrlərdə prezident Ruzveltin ABŞ konstitusiyasına dəyişiklik etməklə Ali Məhkəmənin tərkibinə dəyişiklik etmək (yəni bu cür təşəbbüsləri irəli sürmək) planları da vardı.

---

¹²⁰ İngiliscə: *intermediate scrutiny*

¹²¹ İngiliscə: *strict scrutiny*

¹²² 198 [U.S. 45](#) (1905)

Ancaq sonralar bəzi hadisələrdən və ali məhkəmənin heyətindəki dəyişikliklərdən (bəziləri təsadüfən baş vermişdir) məhkəmənin Lokner mövqeyi dəyişməyə başladı. Məhkəmə öz yeni (Loknerdən fərqli) mövqeyini 1938-ci ildə *Birləşmiş Ştatlar "Karolin Prodakts" şirkətinə qarşı*¹²³ işində açıqladı – daha doğrusu, həmin işə əlavə olunmuş haşiyədə (*footnote*). Aşağıdakı mətnə məhkəmənin qərarının əsas məqamları ilə birlikdə 4-cü haşiyəni sizə təqdim edirik:

[İşin faktları: ABŞ Konqresi qanun qəbul edərək satışa çıxarılan südün tərkibinə dair tələblər müəyyən edir. "Karolin Prodakts" şirkəti bu qanunu pozduğu üçün məsuliyyətə cəlb olunur. Şirkət Ali Məhkəməyə şikayət edərək Konqresin ştatlararası biznes əlaqələrini tənzimləyərək öz səlahiyyətlərini aşması və bununla şirkətin mülkiyyət hüququnu pozmasını iddia edirdi. Ali Məhkəmə şikayətçilərin əleyhinə qərar qəbul etdi.]

[Q]anunvericinin qərarını əsaslı edən faktların və vəziyyətin mövcud olması prezumpsiyası mövcuddur [yəni burada və xüsusən 4-cü haşiyədə göstərilən halları çıxmaq şərti ilə şikayət edilən qanun əsaslı sayılır və bir qayda olaraq şikayətçi o qanunun əsaslı olmadığını sübut etməlidir]; adi ticarət əqdlərini tənzimləyən qanun və ya qayda Konstitusiyaya uyğun olmayan sayıla bilməz – bu, o zaman baş verə bilər ki, bizə məlum faktlar əsasında belə nəticəyə gəlirik ki, qanunverici orqanın bilik və təcrübəsi ona bu məsələ üzrə əsaslı (ağlabatan) qərar qəbul etməyə imkan verməmişdir....

[4-cü haşiyə: Qanunverici orqan Konstitusiyaya ilə müəyyən olunmuş dəqiq çərçivələr daxilində qərarlar [və qanunlar] qəbul edən zaman [yuxarıda göstərilən] Konstitusiyaya uyğunluq prezumpsiyasının tətbiqi məhdud olur. Bu dəqiq çərçivələrə misal olaraq, [Konstitusiyaya] birinci on düzəlişdə olanlar (yəni, əsasən, söz, din və sərbəst toplaşmaq azadlığı, qeyri-qanuni həbsin qadağan olunması və digər fundamental hüquq və azadlıqlar - əlavə müəllifindir) aiddir və bu [birinci on düzəlişdə nəzərdə tutulan] çərçivələr on dördüncü düzəlişlə nəzərdə tutulduğu hallarda da qərarlarımıza əsasən spesifik hesab olunur.

Aşkardır ki, arzu olunmayan qanunların ləğv edilməsi üçün tətbiq edilən siyasi prosesləri məhdudlaşdıran qanun on dördüncü düzəlişin ümumi qadağalarına uyğunluq baxımından digər qanunların əksəriyyəti ilə müqayisədə daha ciddi məhkəmə nəzarətinə məruz qalmalıdır.

O da aydındır ki, eyni mülahizələr ayrı-ayrı dini, milli və ya irqi azlıqlara yönələn qanunlara şamil edilir. Həmçinin o da aydındır ki, ayrılıqda qalan (discrete) və qapalı (insular) azlıqlara qarşı yönəlmiş qərəzlilik adətən bu azlıqları müdafiə etmək məqsədi daşıyan siyasi proseslərin məhdudlaşdırılmasına şərait yaradan xüsusi hallardan biridir; və bu hallar da məhkəmə tərəfindən daha ciddi araşdırıla bilər.]

¹²³ *United States v. Caroline Products Co.* 304 U.S. 144 (1938)

Konstitusiyaya uyğun olmadığı iddia edilən qanunun əsasında hər hansı ağlabatan əsasların olub-olmamasının müəyyən edilməsi məhkəmənin nəzarət edə bilmədiyi faktlardan asılı olarsa belə, məhkəmədə mübahisələndirilə bilər; və bu zaman müəyyən faktların mövcud olmasından asılı olaraq Konstitusiyaya uyğun olub-olmadığı müəyyən edilən qanun o zaman ləğv edilə bilər ki, iddiaçı həmin faktların artıq mövcud olmadığını məhkəmədə sübut etsin. Eynilə formal olaraq əsaslı olan hər hansı qanun mübahisələndirilə bilər. Bunun üçün iddiaçı məhkəmədə sübut etməlidir ki, həmin qanunun tətbiq edildiyi hər hansı predmet qadağan olunanların siyahısında olmasına baxmayaraq, digər premetlərdən o qədər fərqlənir ki, artıq qanunun bu fərqli predmetə tətbiqi üçün heç bir əsas mövcud olmur. Ancaq bu zaman sübutun nə qədər uğurlu olması konkret işin hallarından asılı olacaq... Ancaq qanunverici orqanın qəbul etdiyi qərarların sual altına qoyulduğu bu hallarda məhkəmənin nəzarəti yalnız hər hansı sırf mövcud olan və ya mövcud olması əsaslı şəkildə ehtimal olunan faktlara əsaslanır və bunların əsasında aparılır. Konkret bu məhkəmə işində ərizəçi qanunun özü-özlüyündə [yəni qanunun tətbiqi hallarından asılı olmayaraq] Konstitusiyaya uyğun olmadığını iddia edir və Konqresə təqdim edilən və bizim məhkəmə olaraq nəzərə aldığımız bütün sübutlar ən azından onu deməyə əsas verir ki, emal olunmuş südün tənzimlənməsi və ya hər hansı formada məhdudlaşdırılması və ya ümumiyyətlə, qadağan olunması cəmiyyətdə müzakirə və mübahisə edilə bilən bir məsələdir. Bu məsələ barədə qərarın qəbul edilməsi isə Konqresin işidir və məhkəmə və ya andlı iclasçılar hər hansı sübutların tutuşdurulması yolu ilə olsa da, bu vəzifəni öhdələrinə götürə bilərlər...

...Mübahisə edilən qanun özü-özlüyündə Konstitusiyaya zidd olmadığı üçün şikayətçilərin ərizələri rədd edilir və aşağı məhkəmənin qərarı dəyişdirilir.

Beləliklə, ABŞ Ali Məhkəməsi qərarın əsas mətnində qeyd edir ki, ümumiyyətlə, qanunun Konstitusiyaya uyğunluğu prezumpsiyası mövcuddur, yəni məhkəmə adi hallarda qanunvericinin qərarına hörmətlə yanaşacaq. Məhkəmənin qərarın əsas hissəsində göstərdiyi hallarda qanunun əsaslı olması prezumpsiyası üstələyə bilər, misal üçün, əgər (1) qanunu zəruri edən əsaslar atarlıq mövcud deyil və ya (2) tətbiq edilən məhdudlaşdırıcılar elə məsələlər üzərində tətbiq edilir ki, bu cür tətbiq üçün heç bir əsas yoxdur. Yəni iddiaçı

prezumpsiyanı sırf faktlar əsasında üstələyə bilər. Hazırkı işdə ABŞ məhkəməsi yuxarıda qeyd etdiyimiz “ağlabatan (rasional) əsaslar” testini tətbiq edir.

4-cü haşiyədə isə məhkəmə bir neçə hüquq və halı xüsusi ilə qeyd edir ki, bu hallarda qanunun əsaslı olması prezumpsiyası, ümumiyyətlə, tətbiq olunmaya bilər. Bunlar: (1) Konstitusiyaya edilən birinci on düzəliş (söz, din, toplaşma azadlıqları, cinayət prosesində hüquq və azadlıqlar və s.), o cümlədən bu hüquq və azadlıqlar Konstitusiyaya edilmiş 14-cü düzəlişlə bütün ştatlara aid edilir, (2) 14-cü düzəlişdə müəyyən olunan ümumi qadağa – burada söhbət ilk növbədə bərabərlik hüququndan (*equal protection of laws*) gedir¹²⁴ və (3) qanun və qaydaların ayrılıqda qalan və qapalı (*discrete and insular*) azlıqlara – burada məhkəmənin qeyd etdiyi kimi irqi, dini və milli azlıqların hüquqları nəzərdə tutulur – tətbiqi və onların özlərini müdafiə etməsi üçün siyasi proseslərin məhdudlaşdırılmasıdır. Akademik sahədə belə fikir formalaşmışdır ki, ümumiyyətlə, bu hüquqlar və hallar barədə işə baxarkən məhkəmə yuxarıda qeyd etdiyimiz daha “ciddi nəzarət”i həyata keçirəcəyini bildirir.

ABŞ konstitusiya hüququnda dini azadlıq iki hissədən ibarətdir – dini azadlıqdan istifadə (*free exercise clause*) və dövlət tərəfindən dini institutların təsis və tətbiq olunmasından azad olma (*free establishment clause*).¹²⁵ Bunların ikincisi Ali Məhkəmənin diqqət mərkəzində olsa da, birincisi məhkəməni daha az narahat edir. Məhkəmə *Smit işi*¹²⁶ üzrə qərarında qeyd edir ki, dini azadlıqdan istifadə hüququ məsələsi müzakirə olunur işlərdə o, yalnız “ağlabatan əsaslar” testindən istifadə edəcək. Bu işdə Smit adlı şəxs öz dini etiqadlarına əsasən qadağan olunmuş narkotik vasitədən istifadə etdiyi üçün işdən azad olundu və sonradan işsizliyə görə verilən imtiyazlardan da məhrum olundu. Smit Ali Məhkəməyə onun dini azadlıqdan istifadə hüququnun pozulduğu iddiası ilə müraciət etmişdir. Ali Məhkəmə işdə tətbiq olunan qanunun “ağlabatan əsasları” olduğu üçün Smitin əleyhinə qərar qəbul etdi.

“Ciddi nəzarət” termini nəzəriyyə baxımından bir prinsip kimi çıxış edir. Cinayət prosesində insan hüquq və azadlıqları ilə bağlı işlərə baxarkən ABŞ məhkəmələri, ümumiyyətlə, ciddi və ya hansısa başqa formada nəzarət ifadələrini işlətməyə bilər. Bu cür işlərdə məhkəmə konkret hüquqların

---

¹²⁴ XIV Amendment to the US Constitution: “No State shall... deny to any person within its jurisdiction the equal protection of the laws”

¹²⁵ Hər iki təminat ABŞ Konstitusiyasına edilmiş birinci düzəlişdə öz əksini tapmışdır.

I Amendment to the US Constitution: “Congress shall make no laws respecting an establishment of religion, or prohibiting free exercise thereof...”

¹²⁶ *Employment Division, Department of Human Resources v. Smith* 110 S. Ct. U.S. 1595 (1990)

komponentlərini müəyyən edir¹²⁷, yaxud ümumi “*due process of law*”¹²⁸ hüquq əsasında iş üzrə qərar verir.

ABŞ konstitusiyası yurisdiksiyasında konkret hüquqlarla bağlı başqa-başqa testlər və ya standartlar mövcud ola bilər. Məsələn, ABŞ-da söz azadlığı mühüm bir Konstitusiyaya zəmanətidir. Ümumiyyətlə, bu azadlıqla bağlı işlərdə Ali Məhkəmə məhz yuxarıda qeyd etdiyimiz ciddi nəzarət testindən istifadə edir. Ancaq söz azadlığı geniş konsepsiyadır və bura “sözün” və ya “nitqin” (*speech* və ya *expression*) bir çox formaları daxildir: ictimai yerlərdə söylənilən nitq (*public speech*), digər şəxslərin şəxsi həyatlarına toxunan nitq (*libel*), məxfi məlumatlarda bağlı söz azadlığı (*classified information*), simvolların qorunması (*symbols*), nifrət ifadə edən nitq (*hate speech*) və s. Məhkəmə onların hər biri üzrə spesifik test tətbiq etmək səlahiyyətindədir. Bunun bariz nümunəsi ictimai yerlərdə söylənilən nitqdır (*public speech*) – belə işlərdə adətən tətbiq edilən test “aşkar və mövcud təhlükə” (*clear and present danger*) və ya sonralar məhkəmənin dəyişdirdiyi kimi, “qanunsuz əməl və yaxın təhlükə” (*lawless action and imminent danger*) testidir. *Brandenburg Ohioya ştatına qarşı*¹²⁹ işində məhkəmə qərara alır ki, sadəcə hansısa qeyri-qanuni əməli təbliğ etmək özü-özlüyündə həmin əməli təbliğ edəni məsuliyyətə cəlb etmək üçün kifayət deyil; bunun üçün gərək həmin qanunsuz əməlin baş verməsi yaxın və qaçılmaz olsun.

Digər ölkələrin təcrübəsi

Avropa ölkələrində və o cümlədən Kanadada məhkəmələr müxtəlif testlər tətbiq edirlər. Bir sıra Avropa ölkələrində geniş yayılmış test “proporsionallıq” və ya “mütənasiblik” testidir. Proporsionallıq testinin ümumi məzmunu ondan ibarətdir ki, qanunvericinin və ya icra hakimiyyəti orqanının gördüyü tədbirlər (istər qanun, istərsə digər normativ-hüquqi akt və ya qanunla nəzərdə tutulmuş başqa hərəkət və tədbir) insan hüquq və azadlıqları üzərində müəyyən edilən məhdudiyətlərlə proporsional, yəni hədlər çərçivəsində olmalıdır.

Kanada Ali Məhkəməsi proporsionallıq testindən geniş istifadə edir. Məhkəmə bu testin məzmununu *R.Oaksa qarşı*¹³⁰ işində belə açıqladı:

---

¹²⁷ *Miranda v. Arizona*, 384 U.S. 436, 694 (1966). Məhkəmənin qərarına əsasən təqsirləndirilən şəxsin özünə qarşı ifadə verməkdən azad olma hüququ onun bəzi mühüm hüquqları barədə xəbərdar olunmağını da nəzərdə tutur.

¹²⁸ ABŞ Konstitusiyasına beşinci və on dördüncü düzəlişdə öz əksini tapan bu söz birləşməsinin başqa dillərə tərcüməsi, demək olar ki, yoxdur. Bu, formaca “qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada” söz birləşməsinə, məzmunca isə “ədalətli mühakimə” (cinayət prosesi zamanı) və ya “ədalətli yolla” söz birləşmələrinə müəyyən qədər uyğun gəlir.

¹²⁹ *Brandenburg v. Ohio*, 395 U.S. 444 (1969)

¹³⁰ *R. v. Oakes*, [1986] 1 SCR 103; 26 DRL (4th) 200

[**İşin faktları:** Kanadanın "Narkotiklərə nəzarət" Qanununun 8-ci maddəsində nəzərdə tutulurdu ki, narkotik vasitələri saxlamaqda günahkar bilinən insan bilavasitə onun satışında da təqsirli bilinməlidir, əgər əksini sübuta yetirməzsə. Oaks bu qanunun onun Kanada Hüquq və Azadlıqlar Xartiyasının 11 (d) maddəsində təsbit olunan təqsirsizlik prezumpsiyası hüququnu pozduğunu iddia edərək Ali Məhkəməyə müraciət edir. Dövlət isə bu qanunu həmin Xartiyanın 1-ci maddəsində əks olunan "azad və demokratik cəmiyyətdə zəruri olan" müddəası ilə əsaslandırır. Ali Məhkəmə qanunun bu hissəsinin Xartiyaya (bunun nəticəsi olaraq Konstitusiyaya) uyğun olmadığını qərara alır.]

Məhdudiyyətin əsaslı və haqlı olmasını müəyyən etmək üçün iki əsas şərt yerinə yetirilməlidir. Birinci şərt odur ki, Xartiyada nəzərdə tutulmuş hüquq və azadlıqların üzərində tətbiq edilən məhdudiyyətlərin məqsədi Konstitusiya ilə qorunan hüquq və azadlıqların tələblərini üstələmək üçün kifayət qədər vacib olsun... Kifayət qədər vacib kimi xarakterizə edilməzdən əvvəl məqsəd ən azından azad və demokratik cəmiyyətdəki vacib və əhəmiyyətli qayğılarla əlaqəli olmalıdır.

İkinci şərt ondan ibarətdir ki, kifayət qədər əhəmiyyətli məqsəd müəyyən olunduqdan sonra 1-ci bölməni əsas tutan tərəf [məqsədə çatmaq üçün] seçilən vasitələrin əsaslı və açıqca haqlı olduğunu göstərməlidir. Bu da "proporsionallıq test formasını" nəzərdə tutur... İşin hallarından asılı olaraq, proporsionallıq testinin təbiəti dəyişkən qalır, hər bir işdə məhkəmələr cəmiyyətin maraqları ilə fərdlərin və ya qrupların maraqları arasında balanslaşma aparmalıdırlar. Fikrimcə, bunlar proporsionallıq testinin mühüm hissəsidir. Birincisi, görülən təbirlər elə görülməlidir ki, lazımi məqsədə çatmaq üçün yararlı olsun. Bunlar təsadüfi, ədalətsiz olmamalı və ya qeyri-rasional əsaslara əsaslanmalı deyil. Qısaca onlar (yəni görülən tədbirlər – əlavə müəllifindir) məqsədə ağlabatan şəkildə bağlı olmalıdır. İkincisi, hətta məqsədə ağlabatan şəkildə bağlı olsalar da, tədbirlər lazımi hüquq və azadlıqları "mümkün qədər az" məhdudlaşdırmalıdır... Üçüncüsü, Xartiyada nəzərdə tutulmuş hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılmasına yönəldilən tədbirlərin effekti ilə "kifayət qədər əhəmiyyətli" kimi müəyyən edilən məqsədlərin arasında proporsionallıq olmalıdır.

...O da mümkündür ki, məqsədin kifayət qədər əhəmiyyətli olduğu və proporsionallıq testinin birinci iki şərtinin yerinə yetirildiyi hallarda belə, fərdlər və qruplar üzərində tətbiq edilən tədbirlərin zərər gətirici (deleterious) effektinin sərtliyi üzündən tədbir onunla güdülən məqsəd baxımından haqlı sayılmasın.

Beləliklə, Kanada Ali Məhkəməsi tətbiq etdiyi testin bir neçə komponentdən ibarət olduğunu vurğulayır. Bunları iki əsas hissəyə bölmək olar: a) məqsəd "kifayət qədər əhəmiyyətli" olmalı və b) tətbiq edilən vasitələrin və ya tədbirlərin proporsionallığı gözlənilməlidir. Proporsionallığın qərarda sadalanan üç əsas elementi nəzərə çarpır.

Almaniyada Federal Konstitusiya Məhkəməsi bu testi öz ilkin qərarlarının birində belə açıqlayır:

[İşin faktları: Bu qərar konkret məhkəmə işində Almaniyanın "Əczaçılıq haqqında" Qanununun 3-cü maddəsinin birinci hissəsinə dair verilmişdir. Qanunun bu maddəsi əczaçılıq işinin sahibkarlıq məqsədi ilə açılmasının bəzi şərtlərini müəyyənləşdirir. Bu qərarda Almaniya Əsas Qanununun 12-ci maddəsində nəzərdə tutulan peşə seçimi azadlığı müzakirə olunur]^{131*}

...Burada tətbiq olunan prinsip 15 yanvar 1958-ci il tarixli qərarda (haşiyə göstərilməyib) işlənib hazırlanan prinsipdir; bunun mahiyyəti ondadır ki, əsas hüquqlarla ("Əsas hüquqlar" ("Basic rights") alman konstitusiya hüququnda "insan hüquqları"nı ifadə edir – əlavə müəllifindir) qorunan sahəni öz qərarlarında əhatə edən zaman qanunverici əsas hüquqların cəmiyyətdə mühüm əhəmiyyət kəsb etməsini başlanğıc nöqtə kimi nəzərə almalıdır. Bu, o demək deyil ki, qanunverici əsas hüquqların mahiyyətini müəyyən etmək ixtiyarındadır; bu, o deməkdir ki, qanunvericinin qəbul etdiyi qanunların mahiyyətinə dair müəyyən çərçivələr əsas hüquqların mahiyyəti ilə müəyyənləşdirilə bilər...

d) Əsas hüquqlar fərdlərin azadlıqlarını təmin etmək məqsədi daşıyır, [qanunvericinin] tənzimləmək səlahiyyəti isə cəmiyyətin maraqlarının kifayət qədər qorunmasını təmin etmək üçündür. Qeyd olunduğu kimi, fərdlərin peşə seçimi azadlığı nə qədər ciddi olarsa, o qədər də onların azad olma tələbləri güclü olacaq. Peşə seçiminin tam azad olması cəmiyyətə nə qədər zərər gətirərsə və onu riskə atarsa, o qədər də cəmiyyətin qorunması ciddi əhəmiyyət kəsb edəcək. Bu iki tələbin (hər ikisi sosial və konstitusiya dövlətdə bərabər səviyyədə əsaslı

---

¹³¹ BVerfG 7, 377 (Pharmacy decision). İngilis dilinə Raymond Youngs tərəfindən tərcümə olunub; müəllif hüquqları professor B.S. Markesins-ə məxsusdur.

* Bu qərar ingilis dilindən tərcümə olunmuşdur. Alman dilində mövcud olan ilkin məntədən qırağa çıxma və hər hansı sözlərin və cümlələrin tam dəqiq əks olunmaması mümkündür. Buna görə müəllif üzr istəyir.

sayılır) eyni vaxtda ən effektiv yolla nəzərə alınmasına ehtiyac varsa, o zaman bu yol yalnız ayrı-ayrı işlərdə bir-birinə qarşı olan (və əslində elə bir-birinə zidd olan) bu iki maraq arasında balanslaşma aparmaqdan keçir...

... Peşə seçimi azadlığı cəmiyyətin xüsusən vacib (ali) maraqlarının qorunması üçün zəruri olan çərçivədə məhdudlaşdırıla bilər. Bu, o halda qəbul olunan hesab edilir ki, diqqətlə aparılmış balanslaşma əsasında cəmiyyətin maraqları fərdin azad olma istəyi üzərində üstünlük təşkil etsin; və o halda ki, [bu maraqların] qorunması başqa, misal üçün, peşə seçimi azadlığını məhdudlaşdırmayan və ya daha az məhdudlaşdıran yolla təmin edilməsi mümkün olmasın. Əgər peşə seçimi azadlığının məhdudlaşdırılmasının qaçılmaz olduğu sübuta yetirilərsə, bu zaman qanunverici əsas hüquqları ən az (minimum – əlavə müəllifindir) şəkildə məhdudlaşdıran vasitələri seçməlidir...

Qərardan göründüyü kimi, Almaniya Konstitusiyaya Məhkəməsi proporsionallıq testinin bir neçə komponentini müəyyən edir. Bunlar (1) əsas hüquqların cəmiyyətin həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi, (2) cəmiyyətin maraqları ilə fərdin azadlığı arasında balanslaşmanın aparılması, (3) əsas hüquqlar üzərində məhdudlaşmanın qaçılmaz olması və (4) əsas hüquqların mümkün qədər az məhdudlaşdırılmasıdır.

Almaniyada konstitusiya icraatı zamanı tətbiq edilən testləri nəzərdən keçirdikdə daha çox diqqəti çəkən Federal Konstitusiya Məhkəməsinin ortaya çıxardığı "dəyərlərin obyektiv quruluşu" ("*objective order of values*")¹³² və ya "dəyərlərin iyerarxiyası"dır ("*hierarchy of values*"). Dəyərlərin iyerarxiyası Federal Konstitusiya Məhkəməsinin spesifik və özünəməxsus konsepsiyasıdır. Bu konsepsiyaya əsasən Alman Əsas Qanunu dəyərlərin mükəmməl quruluşunu və ya iyerarxiyasını ifadə edir. İyerarxiyanın ən başında Əsas Qanunun 1-ci maddəsində təsbit olunmuş "ləyaqət" hüququ durur. Sonra mühüm əhəmiyyət kəsb edən digər iki hüquq – şəxsi azadlıq (2-ci maddə) və bərabərlik hüququdur (3-cü maddə). Məhkəmənin qərarlarına əsasən bütün insan hüquq və azadlıqlarının üzərində tətbiq edilən məhdudlaşdırıcılar bu dəyərlər sisteminə uyğun gəlməlidir. Bəzi alim hüquqşünasların sözlərinə görə, sonradan məhkəmə bu mövqeyini bir qədər dəyişmişdir. Misal üçün, məhkəmə qərarlarında qeyd edir ki, iqtisadi hüquqlara dair işlərə baxarkən bu dəyər

---

¹³² Baxın: qeyd 59. Almaniya Federal Konstitusiya Məhkəməsinin Lüz işi üzrə qərarı

sistemi tam olaraq və ümumi şəkildə tətbiq oluna bilməz, yəni “dəyərlərin obyektiv quruluşu” artıq ümumi şəkildə tətbiq edilə bilməz.¹³³

Avropa İnsan Haqları Məhkəməsi mütənasiblik (proporsionallıq) testini bir sıra maddələr üzrə işlərə baxan zaman geniş tətbiq edir. Bəzən "Strasburq testi" kimi adlandırılan bu test üç əsas hissədən ibarətdir – hər hansı şikayət olunan akt üzrə qərar verərkən məhkəmə bunlara baxır:

- (1) Hüquq və azadlıqlar üzərində tətbiq edilən məhdudiyyətlər qanuna uyğun olmalıdır;
- (2) Məhdudiyyət üçün Konvensiyada nəzərdə tutulan tutarlı (legitim) əsas olmalıdır;
- (3) Məhdudiyyət demokratik cəmiyyət şəraitində zəruri olmalıdır (*“necessary in a democratic society”*).

Bu test, əsasən, Avropa İnsan Haqları Konvensiyasının 8 (şəxsi və ailə həyatı), 9 (din azadlığı), 10 (söz azadlığı) və 10 (azad toplaşma hüququ) maddələri üzrə istifadə edilir, çünki “demokratik cəmiyyətdə zəruri” olan sözləri bu maddələrdə öz əksini tapmışdır. Məhkəmənin qərarlarına əsasən məhz bu sözlər proporsionallıq testinin əsasını təşkil edir.

İlk baxışdan yuxarıda göstərilən bəndlər aydın olsa da, onların öz xüsusiyyəti var. “Qanuna uyğun olan” (*“prescribed by law”*) dedikdə qanunun özünün hansı formada olması da məhkəmənin nəzarəti altındadır: Avropa Məhkəməsinin qərarlarına əsasən qanun “aydın” və “öncədən görünən” olmalıdır, yəni şəxs qanunun hansı hallarda tətbiq olunduğunu və ya nəyi qadağan etdiyini dərk etməli, qabaqcadan görməli və ya görə bilməlidir. İkinci bənd çox mübahisəyə səbəb olmur, çünki Konvensiyanın yuxarıda göstərilən maddələrinin ikinci hissəsində azadlıqları məhdudlaşdırmalarının çox geniş əsasları verilib: misal üçün, ictimai asayişin qorunması, digərlərinin hüquqlarının qorunması və s. Bu səbəbdən demək olar ki, bütün qanunların müəyyən əsasları var. “Demokratik cəmiyyətdə zəruri olan” üçüncü bənd isə proporsionallıq testinin əsasıdır. Məhkəmə adətən bunun özünü də iki hissəyə bölür: 1) məhdudlaşmalar ağlabatan şəkildə məqsədə aid və əhəmiyyətli

---

¹³³ Helmut Goelrich, *“The role of Constitutional Court in resolution of constitutional disputes – a critical outline guided by the German example”*. 44 *Ind. L.J* 3 (2002), p. 9

olmalıdır (*relevant and sufficient*) və 2) məhdudlaşmalar bu məqsədlər nisbətində proporsional olmalıdır.¹³⁴

Avropa İnsan Haqları Məhkəməsinin nümunəvi qərarını sizə təqdim edirik:

S. və Marper Birləşmiş Krallığa qarşı¹³⁵

[**İşin faktları:** Hazırkı işdə iki İngiltərə vətəndaşı – S. və Maykl Marper Birləşmiş Krallığa qarşı məhkəməyə müraciət edərək dövlət tərəfindən onların əl izlərinin, hüceyrələrin nümunələrinin və DNT¹³⁶ şəkillərinin saxlanılmasının onların Avropa İnsan Haqları Konvensiyasının 8-ci maddəsində təsbit olunmuş şəxsi və ailə toxunulmazlıq hüququnun pozulması kimi qiymətləndirilməsini xahiş etmişlər. Birləşmiş Krallığa daxil olan İngiltərə və Uels qanunvericiliyinə əsasən məhkum olunmuş şəxslərdən başqa, eyni zamanda barəsində bəraət hökmü çıxarılmış və ya barəsində cinayət işinə xitam verilmiş şəxslərin əl izləri, hüceyrələrinin nümunələri və DNT şəkilləri qeyri-müəyyən müddətə (yəni vaxt məhdudluğu olmadan) xüsusi milli məlumat bazasında saxlanıla bilər.

S. 2001-ci ildə on bir yaşında oğurluğa cəhdə şübhəli bilinərək polis tərəfindən saxlanılır və onun əl izləri və DNT nümunələri götürülür. Bir neçə aydan sonra onun barəsində məhkəmə bəraət hökmü çıxarılır. Maykl Marper də digər bir cinayətdə təqsirləndirilir, əl izləri və DNT nümunələri polis tərəfindən götürülür. Bir müddət sonra isə onun cinayət işinə xitam verilir. Hər iki şəxs polis orqanlarına müraciət edərək onların əl izlərinin və DNT nümunələrinin məhv edilməsini tələb etmişlər. Polis bu müraciətə mənfi cavab vermişdir. Daxili məhkəmə orqanları polisin qərarını ləğv etməkdən imtina etdikdən sonra ərizəçilər AİHM-ə müraciət etməli oldular].

II. İşə aid milli qanunvericilik və materiallar

---

¹³⁴ *Observer and Guardian v. United Kingdom*, Series A no. 216, pp. 29-30, para. 59 (“The Court will look at the interference complained in the light of the case as whole and determine whether the reasons adduced by the national authorities to justify it are relevant and sufficient and whether the means employed were proportionate to the aim pursued”)

¹³⁵ AİHM; Ərizə No. 30562/04 və 30566/04; 4 dekabr 2008-ci il

¹³⁶ DNT deoksiribonuklein turşusu deməkdir. İnsan bədəninin, demək olar ki, hər bir hüceyrəsində olan və insan barədə genetik informasiyanı özündə əks etdirən kimyəvi elementlərdir. DNT-lər kod və ya danışılan dil şəklində olub, insanın fiziki xarakteristikasını müəyyən edir və insan bədənindəki kimyəvi prosesləri istiqamətləndirir. Əkiz insanlar istisna olmaqla, hər bir insanın təkrar olunmaz və özünə məxsus DNT-si var – *Hazırkı əlavə müəllif tərəfindən qərardan olan məlumat əsasında verilmişdir.*

D. Nuffild Şurasının bioetika haqda məruzəsi¹³⁷

38. Nuffild Şurasının bu yaxınlardakı bioetika haqda məruzəsinə əsasən, ümumiyyətlə, əl izlərinin, DNT şəkillərinin və bioloji nümunələrin saxlanması həmin bioinformasiyanın götürülməsindən daha mübahisəli məsələdir və bioloji nümunələrin saxlanması, üzə çıxarıla biləcək informasiyanın həcmi nəzərə alaraq rəqəmləşdirilmiş DNT şəkillərinə və əl izlərinə nisbətən daha çox narahatçılıq doğurur. Məruzədə, xüsusən son nəticədə təqsirləndirilməsindən və ya məhkum edilməsindən asılı olmayaraq, hər hansı qeydiyyatla alınan hüquq pozuntusuna görə həbs edilmiş şəxslərin əl izlərinin, DNT nümunələri və şəkillərinin qeyri-müəyyən vaxta qədər saxlanması praktikasını əsaslandıracaq kifayətedici empirik sübutun olmaması qeyd edilir. Məruzədə 1989-cu il BMT Uşaq Hüquqları Konvensiyasının tələblərini nəzərə almaqla azyaşlılar haqda bioinformasiyanın daimi olaraq saxlanılmasının xüsusi narahatlıq doğurduğu qeyd olunur....

III. İşə aid milli və beynəlxalq materiallar

42. İctimai sektorda şəxsi məlumatların saxlanılmasını tənzimləyən R(87)15 sayılı Rəydə¹³⁸ *inter alia* qeyd olunur:

8. *Məlumatın və nümunələrin saxlanması*

DNT analizləri məqsədləri üçün şəxslərdən götürülmüş nümunələr və insan bədəninin digər toxumalarının iş barədə (bu işin məqsədləri üçün istifadə olunanlar) son qərar qəbul edildikdən sonra saxlanması məqbul deyil; bu, yalnız onların yığılması məqsədləri ilə birbaşa bağlı olan məqsədlər üçün lazım olan hallarda edilə bilər.

Yığıldığı məqsədlər üçün saxlanması zəruri olmayan zaman DNT analizlərinin nəticələrinin məhv edilməsini təmin etmək üçün tədbirlər görülməlidir. Ancaq müvafiq şəxs insanların həyatına, sağlamlığına və

---

¹³⁷ Nuffild Bioetika üzrə Şurası tibb işçilərindən, hüquqşünaslardan, filosoflardan, alimlərdən və teoloqlardan ibarət və Nuffild Fondu tərəfindən təsis olunan müstəqil ekspert orqanıdır. Hazırkı məruzə "Bioinformasiyanın sübut kimi istifadə edilməsi: etik məsələlər" başlığı altında 18 sentyabr 2007-ci ildə nəşr olunmuşdur.

¹³⁸ Bu sənəd Avropa Şurası Nazirlər Şurası tərəfindən şəxsi məlumatların istifadəsi ilə bağlı qəbul olunmuşdur – *bu əlavə müəllifindir.*

təhlükəsizliyinə qarşı ağır cinayət törətmək ittihamı üzrə məhkum olunduqda onun DNT analizlərinin nəticələri və bundan alınan məlumatlar saxlanıla bilər...

44. Bu rəyə dair izahat memorandumunda 8-ci bəndlə əlaqədar deyilir:

"...49. Nəzərə alaraq ki, nümunələrin yığılmasının və bu nümunələrin üzərində DNT analizlərinin aparılmasının əsas məqsədi qanunu pozmuş şəxslərin müəyyən olunması və təqsirləndirilən şəxslərin azad olunmasıdır, şəxsin üzərindən şübhələr götürüldükdən sonra həmin məlumatlar məhv olunmalıdır. Bu zaman yaranan sual şəxsin günahkar olması barədə qərar verildiyi halda, DNT nəticələri və onların əsasında duran nümunələrin hansı müddətə qədər saxlanıla bilməsi ilə bağlıdır.

50. Ümumi qayda belədir ki, toplandığı və işlədildiyi məqsədlər üçün artıq lazım olmadıqda həmin məlumatlar məhv edilir. Bu da, ümumiyyətlə, hüquq pozanın günahı barədə son qərar qəbul olunduqdan sonrakı dövrdür. CAHBİ-in fikrincə "son qərar" dedikdə adətən yerli qanunvericiliyə uyğun olaraq qəbul edilən məhkəmə qərarları başa düşülür. Ancaq işçi qrupu qəbul etdi ki, bəzi hallarda, o cümlədən xüsusi yolla müəyyən edilməli olan bir sıra hüquqpozuntuları olduğu zaman (bu hüquqpozuntular ağır olduğu üçün) məlumat bazasının yaradılmasına ehtiyac var. İşçi qrupu bu nəticəyə Avropa İnsan Haqları Konvensiyasının, Məlumatların Qorunması Haqda Konvensiyanın və Avropa Şurası çərçivəsində işlənib hazırlanan digər hüquqi vasitələrin müvafiq müddələrinin dərin təhlilindən sonra gəlmişdir. Bundan əlavə, işçi qrupu nəzərə almışdır ki, bütün üzv dövlətlər cinayətlər haqda məlumatı saxlayırlar və bu məlumatlar cinayət prosesi sistemində istifadə edilə bilər... O, nəzərə almışdır ki, bu cür istisna bəzi məhdud hallarda qəbul olunandır:

- Şəxsin məhkum edilməsi haqda hökm olmalıdır;
- Hökm insanların həyatına, sağlamlığına və təhlükəsizliyinə qarşı törədilən cinayətlə bağlı olmalıdır;
- Saxlama müddəti məhdudlaşdırılmalıdır;
- Saxlama qanunla müəyyən olunmalı və tənzimlənəlidir;
- Saxlamaya parlament və ya müstəqil nəzarətəddici orqan tərəfindən nəzarət olunmalıdır..."

B. Avropa Şurası üzv dövlətlərin qanunvericiliyi və praktikası

46. Bu ölkələrin əksəriyyətində (Avstriya, Belçika, Finlandiya, Fransa, Almaniya, Macarıstan... daxil olmaqla) cinayət prosesi çərçivəsində DNT məlumatlarının götürülməsi ümumi (*systemic*) deyil, müəyyən spesifik hallarla və ya ağır cinayətlərlə (müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə bağlı) məhdudlaşır.

47. Birləşmiş Krallıq bəraət alan və ya barəsində cinayət işinə xitam verilən şəxslərin DNT şəkillərinin və hüceyrə nümunələrinin ümumi (*systemic*) və qeyri-müəyyən vaxta qədər saxlanılmasına icazə verən yeganə üzv dövlətdir. Beş dövlətin (Belçika, Macarıstan, İrlandiya, İtaliya və İsveç) qanunvericiliyi tələb edir ki, bu məlumat şəxs bəraət aldıqdan və ya onun barəsində cinayət işinə xitam verildikdən sonra *ex officio* məhv edilsin... Avstriyada şübhəli şəxsin təhlükəli cinayət törətməsi riski olduqda məlumatın saxlanılmasına icazə verilir...

D. Başqa yurisdiksiyaların prezidentləri

54. R. RC-yə qarşı işində [[2005] 3 S.C.R. 99, 2005 SCC 61] Kanada Ali Məhkəməsi ilk dəfə hüquq pozuntusunu törədən azyaşlının DNT nümunələrinin milli məlumat bazasında saxlanması məsələsinə baxmışdır. [Ali] Məhkəmə araşdırma aparın məhkəmənin azyaşlılara dair cinayət prosesi qanunvericiliyinin prinsipləri və məqsədlərini nəzərə almaqla DNT-nin açıqca saxlanılmasının qeyri-mütənasib olduğu haqda qərarını qüvvədə saxlamışdır. Öz qərarında Fiş J. bunları qeyd etmişdir:

“Ancaq daha çox narahat doğuran məsələ əmrin şəxsin informasiya toxunulmazlığı ilə bağlı maraqlarına təsirin olmasıdır. R.Planta qarşı işdə [1993] 3 S.C.R 281, at p. 293 məhkəmə qərara gəlmişdir ki, Xartiyanın s. 8-ci maddəsi "şəxslərin demokratik və azad cəmiyyətdə özlərində saxlamaq və dövlətə verilməsinə nəzarət etmək istədikləri şəxsi məlumatın bioloji əsaslarını" qoruyur. Şəxsin DNT-si ən "yüksək səviyyədə şəxsi və özəl məlumatı" özündə cəmləşdirir: S.A.B., at para. 48. Əl izlərindən fərqli olaraq, o, insanın bioloji strukturu barədə ən özəl detalları üzə çıxarmaq iqtidarındadır. DNT nümunələrinin götürülməsi və saxlanması adi məsələ deyil və [bunu tələb edən] ictimai maraqların olmadığı təqdirdə, bu, subyektin şəxsi və məlumat toxunulmazlığı hüququna kobud müdaxilə sayılır”.

HÜQUQİ MƏSƏLƏLƏR

[Məhkəmə əl izlərinin, hüceyrə nümunələrinin və DNT şəkillərinin götürülməsinin və saxlanmasının Avropa İnsan Haqları Konvensiyasının 8-ci maddəsinə təsbit olunmuş şəxsi toxunulmazlıq hüququna müdaxilə kimi qiymətləndirilməsinin düzgün olduğunu təsdiq etdikdən sonra qərarın bu müdaxilənin nə qədər əsaslı və mütənasib olduğuna dair hissəsinə keçir.]

2. Məhkəmənin qiyməti

(a) Qanuna uyğun olaraq

95. Məhkəmə xatırladır ki, onun bərqərar olmuş prezidentlərinə əsasən “qanuna uyğun olmalıdır” sözləri tələb edir ki, mübahisələndirilən hərəkət müəyyən qədər yerli qanunvericiliyə əsaslansın və Konvensiyanın preambulasında açıqca qeyd olunan və 8-ci maddənin obyekt və məqsədinin təməlini təşkil edən hüququn aliliyi prinsipinə uyğun gəlsin. Qanun kifayət qədər anlaşıqlı və öncədən görülmə bilən (*foreseeable*) olmalıdır, yəni [qanun] şəxsin – əgər ehtiyac varsa, müəyyən məsləhətləşmədən sonra – öz hərəkətlərini idarə edə bilməsi üçün kifayət qədər dəqiq və aydın tərzdə ifadə olunmalıdır. Bu tələblərə cavab vermək üçün yerli qanunda özbaşınalıqdan qoruyacaq müvafiq hüquqi müdafiə vasitələri nəzərdə tutulmalıdır və müvafiq olaraq səlahiyyətli orqana həvalə edilən diskresion səlahiyyətlərin həcmi və onlardan istifadə qaydalarını kifayət qədər aydın tərzdə göstərməlidir (baxın: *Malon Birləşmiş Krallığa qarşı*, 2 avqust 1984-ci il, §§ 66-68, Series A no. 82; *Rotaru Rumıniyaya qarşı* [GC], no. 28341/95, § 55, AİHM 2000-V; and *Amann yuxarıda istinad verilmişdir*, § 56)...

98. Bu şəxsi məlumatların saxlanması və istifadəsi üçün əsas olan şərtlərə və mexanizmə gəldikdə maddə 64¹³⁹ daha az aydındır. [Bu maddəyə] görə saxlanılan nümunələr və əl izləri cinayətin qarşısının alınması və üstünün açılması, cinayətin araşdırılması və ittihamın təşkil olunması məqsədlərindən başqa, digər şəxslər tərəfindən istifadə edilə bilməz.

99. Məhkəmə ərizəçilərlə razılaşıb ki, bu məqsədlərdən ən azı birincisi ətraflı şəkildə ifadə olunmuşdur və geniş formada şərh edilə

---

¹³⁹ İngiltərədə 1984-cü il "Polis və cinayət sübutları Aktı"nın 64-cü maddəsi əsasında işdə qeyd olunan şəxsi məlumatlar saxlanırdı. Bu maddə sonradan 2001-ci il "Cinayət prosesi və polis Qanunu"nın 82-ci maddəsi ilə əvəz edilmişdir – *hazırkı əlavə müəllifindir*.

bilər. [Məhkəmə] qeyd edir ki, telefonun dinlənməsi, gizli qurğularla dinlənmə və gizli kəşfiyyat vasitəsi ilə toplama kimi, bu kontekstə də tədbirlərin əhatə dairəsini və tətbiqi qaydalarını tənzimləyən aydın və ətraflı qaydaların, o cümlədən *inter alia* müddət, saxlanma, istifadə, üçüncü şəxslərə çıxışın təmin edilməsi, məlumatın bütövlüyünün və konfidensiallığının qorunmasına dair minimum müdafiə vasitələrinin olması və onun məhvi prosedurunun olması zəruridir; bu yolla sui-istifadə və özbaşına istifadə riskinə qarşı kifayət qədər zəmanət təmin edilir (*istinad buraxılmışdır*). Bununla belə, məhkəmə qeyd edir ki, hazırkı işdə bu [qanunun aydın olmaması ilə bağlı] məsələlər daha geniş xarakterə malik müdaxilənin demokratik cəmiyyətdə nə qədər zəruri olub-olmadığı ilə sıx bağlıdır. 105-126-cı paraqraflardakı mülahizələri nəzərə alaraq, məhkəmə 64-cü maddənin Konvensiyanın 8.2-ci maddəsində nəzərdə tutulan “qanunun keyfiyyəti” tələblərinə uyğun olub-olmaması haqda ayrıca qərar verməyi zəruri hesab etmir...

(c) Demokratik cəmiyyətdə zəruri olan

(i) Ümumi prinsiplər

101. Müdaxilə o zaman qanuni məqsədlər üçün “demokratik cəmiyyətdə zəruri sayıla bilər ki” (*necessary in a democratic society*), o, “zəruri sosial tələblərə” (*pressing social need*) cavab versin və xüsusən də qanuni məqsədlərə mütənasib (*proportional*) olsun və [müdaxiləni] əsaslandırmaq üçün milli orqanlar tərəfindən verilən səbəblər “yerində və kifayətedici” (*relevant and sufficient*) olsun. Milli orqanlar bu məsələlərə dair ilkin qiymətləndirmə aparmalı olsalar da, müdaxilənin Konvensiyanın tələbləri çərçivəsində zəruri olub-olmadığına dair son qiymətləndirməyə məhkəmə nəzarət edir (*istinad buraxılmışdır*)...

103. Şəxsi məlumatın qorunması şəxsin Konvensiyanın 8-ci maddəsində nəzərdə tutulan şəxsi və ailə toxunulmazlıq hüququna hörmət edilməsindən bəhrələnməsi nöqtəyi-nəzərindən fundamental əhəmiyyətə malikdir. Milli qanunvericilik şəxsin məlumatlarının bu maddənin ehtiva etdiyi zəmanətə uyğun olmayan tərzdə istifadəsinin qarşısını almaq üçün lazımi müdafiə vasitələri nəzərdə tutmalıdır (*istinad buraxılmışdır*). Şəxsi məlumatlar avtomatlaşdırılmış şəkildə istifadə edildikdə və (heç də bundan az əhəmiyyətli olmayan) bu məlumatlar polis tərəfindən istifadə edildikdə bu cür müdafiə vasitələrinə ehtiyac çox böyük olur. Milli qanunvericilik bu cür məlumatların onların saxlanması məqsədlərinə aid olmasını və hədlər daxilində olmasını təmin etməlidir...

(ii) *Bu prinsiplərin hazırkı işin hallarına tətbiqi*

105. Məhkəmə hesab edir ki, cinayətkarlığa qarşı və xüsusən də bu gün Avropa cəmiyyətlərinin qarşılaşdığı ən böyük çətinliklərindən biri olan mütəşəkkil cinayətkarlığa və terrorizmə qarşı mübarizənin müasir elmi araşdırma və identifikasiya texnologiyalarından çox asılı olması heç bir mübahisə doğurmur. Hələ on beş il əvvəl Avropa Şurası cinayət prosesi sisteminin DNT analizləri üçün texnikalardan bəhrələndiyini qəbul etmişdir (*istinad buraxılmışdır*). O da mübahisə doğurmur ki, həmin vaxtdan üzv dövlətlər şəxsin günahsız və ya günahkar olmasının müəyyən edilməsində DNT-nin istifadəsi sahəsində sürətli və nəzərəcarpacaq inkişafa nail olmuşlar.

112. Ancaq məhkəmə DNT bazasının hərtərəfli genişlənməsinin üstünlüklərinə baxmayaraq, digər iştirakçı dövlətlərin şəxsi həyata hörmətlə bağlı ziddiyyətli maraqların balanslaşdırılması üçün məlumatların saxlanılmasının və istifadəsinin məhdudlaşdırılması faktını nəzərə almaya bilməz. Məhkəmə qeyd edir ki, cinayət prosesi sistemində müasir elmi texnikaların nəyin bahasına olursa-olsun və bu texnikaların geniş istifadəsinin potensial faydası ilə həyat əhəmiyyətli maraqlar arasında balanslaşma aparmadan istifadəsi maddə 8-də nəzərdə tutulan müdafiə vasitələrini qəbul edilməz dərəcədə zəiflədir. Məhkəmənin fikrincə, iştirakçı dövlətlərin arasında bu sahədə özəl həyata müdaxilənin icazə verilən həddinin müəyyənləşdirilməsinin qiymətləndirilməsində cavabdeh dövlətin mülahizə sərbəstliyinin böyük əhəmiyyəti və onun çərçivələrinin dar olması haqda güclü konsensus var...

117. Nə statistika, nə də hökumət tərəfindən çəkilən misallar özü-özlüyündə ərizəçilər kimi bütün digər şəxslərin əl izləri və DNT məlumatlarının daimi və fərq qoyulmadan saxlanılmadıqda cinayətkarların uğurla müəyyən edilməsinin və məsuliyyətə cəlb olunmasının mümkün olmadığını sübut etməsə də, məhkəmə qəbul edir ki, məlumat bazasının genişlənməsi cinayətin üstünün açılmasına və qarşısının alınmasına kömək etmişdir.

118. Ancaq sual yaranır ki, bu cür saxlama mütənasibdirmi və rəqabətdə olan ictimai və şəxsi maraqlar arasında balans yaradır mı?

119. Bu baxımdan İngiltərə və Uelsdə mövcud olan saxlama səlahiyyətinin ümumi (yəni qeyd-şərsiz – *alava müəllifindir*) və fərq ehtiva etməyən təbiəti məhkəməni təsirləndirir. Materiallar şəxsin ilkin olaraq ittiham edildiyi cinayətin təbiətindən və ağırlığından və ya şübhəli şəxsin yaşından asılı olmayaraq saxlanıla bilər; əl izləri və nümunələr, yüngül və

azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılmayan cinayətlər də daxil olmaqla, cinayətlə bağlı tutulan istənilən şəxsdən götürülə və saxlanıla bilər. Saxlanılmanın vaxtı məhdudlaşdırılmayıb; şəxsin şübhəli bilindiği cinayətin təbiətindən və ya ciddiliyindən asılı olmayaraq materiallar qeyri-müəyyən müddətə saxlanıla bilər. Bundan əlavə, bəraət almış şəxsin barəsində məlumatların milli məlumat bazasından götürülməsi və ya məhv edilməsi üçün imkanlar məhdud olmuşdur (...); xüsusən saxlanılmanın əsasları üzərində cinayətin ciddiliyi, əvvəllər tutulma, şəxsin üzərində olan şübhənin dərəcəsi və digər xüsusi hallar da daxil olmaqla müəyyən olunmuş meyarlar əsasında müstəqil məhkəmə nəzarətinin mümkünlüyü barədə heç bir müddəa yoxdur.

122. Hazırkı kontekstdə xüsusi narahatçılıq doğuran bir məsələ adın ləkələnməsi riskinin olmasıdır – bu, ondan irəli gəlir ki, ərizəçilər kimi heç bir cinayətdə günahkar bilinməyən və təqsirsizlik prezumpsiyasına hüququ olan şəxslərlə məhkum edilmiş şəxslərə eyni münasibət göstərilir. Bu mənada məhkəmə nəzərə almalıdır ki, Konvensiyaya əsasən hər bir şəxsin günahsız olması barədə prezumpsiyasına təqsirləndirilən şəxsə bəraət verildikdən sonra onun şübhəli olması barədə fikir bildirilməsinin yolverilməz olduğu haqda ümumi qayda daxildir (baxın: *Asan Rushiti Avstriyaya qarşı*, no. 28389/95, para. 31, 21 mart 2000-ci il, digər istinadlarla birlikdə). Düzdür, şəxs barəsində şəxsi məlumatların saxlanması onun şübhəli olması fikri ilə eyni ola bilməz. Ancaq yenə də onlara günahsız kimi münasibət bəslənmir və bu cür [onların günahsız olmaması] münasibət onlar barədə şəxsi məlumatların qeyri-müəyyən müddətə saxlanması ilə daha da artmış olur – şübhəli bilinməyən şəxslər barədə məlumatlar isə məhv olunmalıdır.

124. Bundan əlavə, məhkəmə hesab edir ki, işdə müraciətçi kimi azyaşlı olduqda onun inkişafının, cəmiyyətə inteqrasiyasının vacibliyi nəzərə alınaraq, məhkum olunmamış şəxs barəsində məlumatların saxlanması daha çox zərərverici olar...

125. Yekunda məhkəmə qərara alır ki, hazırkı işdə keçən ərizəçilərə tətbiq olunan şübhəli, ancaq məhkum olunmayan şəxslərin əl izlərinin, hüceyrə nümunələrinin və DNT şəkillərinin saxlama səlahiyyətinin ümumi (*blanket*) və fərq ehtiva etməyən (*indiscriminate*) təbiəti rəqabətdə olan ictimai və şəxsi maraqlar arasında balans yaratmır və cavabdeh dövlət buna dair hər hansı mülahizə sərbəstliyinin hədlərini aşmışdır. Müvafiq olaraq, bu cür saxlanma ərizəçilərin şəxsi toxunulmazlığına qeyri-mütənəsb müdaxilə sayılır və demokratik cəmiyyətdə zəruri olan addım kimi qiymətləndirilə bilməz...

126. Nəticə olaraq, hazırkı işdə Konvensiyanın 8-ci maddəsi pozulmuşdur.

Avropa Məhkəməsi bu işdə də Strasburq testini tətbiq etmişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu test üç əsas meyardan ibarətdir. Birinci meyar olan “qanuna uyğun olması”na dair məhkəmə qərarının 95-99-cu paraqraflarında qeyd edilir ki, şəxsi məlumatların saxlanması əsasları qanunda nəzərdə tutulmuşdur – misal üçün, cinayətin araşdırılması. Ona görə də ehtimal var ki, bu qanun (64-cü maddə) Strasburq testinin birinci meyarına cavab vermir.

Mübahisələndirilən qanun Strasburq testinin ikinci meyarını təşkil edən milli təhlükəsizlik, ictimai asayişin qorunması və 8-ci maddənin 2-ci hissəsində göstərilən digər əsaslara uyğundur.

Dövlət tərəfindən görülən tədbirin (yəni qanunun) “demokratik cəmiyyətdə nə dərəcədə zəruri” – Strasburq testinin 3-cü, proporsionallıq (mütənəsnəlik) meyarı – olmasını məhkəmə geniş müzakirə edir. O, qeyd edir ki, Avropa Məhkəməsi də daxil olmaqla, heç kəsdə şübhə doğurmur ki, istər əl izlərinin, istərsə də DNT analizlərinin nəticələrinin götürülməsi və uzun müddətə saxlanması cinayətin araşdırılmasında böyük əhəmiyyətə malikdir. Hazırkı işdə dövlət statistik göstəriciləri məhkəmənin diqqətinə çatdıraraq qeyd etmişdir ki, 2005-ci ildə milli DNT məlumat bazasında köhnə qanunvericiliyə əsasən (2001-ci ilədək) məhv edilməli olan 181.000 DNT şəkli var. Bunlardan 8.251 DNT şəkli 13.079 sayda cinayətin törədildiyi hadisə yerlərində tapılan nümunələrlə uyğunlaşmışdır. Bundan əlavə, dövlət konkret işdən misalları da məhkəmənin diqqətinə çatdırmışdır. Bu rəqəmlər və misallar cinayətin üstünün açılmasında DNT analizlərinin roluna tam aydınlıq gətirmir, belə ki, statistika DNT nümunələri uyğun olan şəxslərin neçəsinin məhkum edildiyi və ya DNT olmadığı halda, cinayətkarın ifşasının mümkün olmadığını göstərmir. Buna baxmayaraq, aydındır ki, dövlətin əl izləri və DNT nümunələrinin qeyri-müəyyən vaxta saxlanması və istifadəsi cinayətin araşdırılmasında dövlətin işini daha da asanlaşdırma bilər. Nəticə etibarilə söyləmək olar ki, dövlətin məqsədi və niyyəti özü-özlüyündə pis deyil. Ancaq bu asanlaşmadan alınan fayda insanın şəxsi toxunulmazlıq hüququna belə geniş müdaxiləni əsaslandırır mı? Məhkəmə buna mənfi cavab verir.

Azərbaycan Konstitusiyaya Məhkəməsinin testi

Azərbaycan Konstitusiyaya Məhkəməsinin konkret hansı hallarda hansı testlərdən istifadə etməsini onun qərarlarından müəyyən etmək çətindir. Ancaq, ümumiyyətlə, Konstitusiyaya Məhkəməsi Avropa İnsan Haqları Məhkəməsinin mövqeyinə yaxından diqqət yetirir və bəzən onları əsas götürür. Misal üçün,

Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi Konstitusiyanın sərbəst toplaşmaq azadlığını təmin edən 49-cu maddəsinin şərh edilməsi üçün Konstitusiya Məhkəməsinə müraciət etmişdir. 49-cü maddədə bu azadlığa dair heç bir məhdudiyət nəzərdə tutulmur. Sorğunun əsas məqsədi də məhz məhdudiyətin müəyyən olunması idi. Konstitusiya Məhkəməsi bunları qeyd edir¹⁴⁰:

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 49-cu maddəsində aşağıdakılar təsbit olunmuşdur:

"I. Hər kəsin başqaları ilə birlikdə sərbəst toplaşmaq azadlığı vardır.

II. Hər kəsin başqaları ilə birlikdə müvafiq dövlət orqanlarını qabaqcadan xəbərdar etməklə dinc, silahsız yığışmaq, yığıncaqlar, mitinqlər, nümayişlər, küçə yürüşləri keçirmək, piketlər düzəltmək hüququ vardır".

[...]

Hər kəsin hüquqi statusunun mühüm elementi kimi çıxış edən toplaşmaq azadlığı digər hüquqlar, azadlıqlar və vəzifələrlə qarşılıqlı əlaqədə olan subyektiv hüquqdur. Onun məqsədi hər kəsin rəyinin razılaşdırılması və formalaşdırılması, ictimai həyatın müxtəlif məsələləri üzrə onun ifadəsi, hər kəsin cəmiyyət həyatının idarə olunmasında iştirakı vasitəsilə dövlət orqanlarına və ictimai birliklərə təsir göstərməyə yönəlmişdir.

Əksər ölkələrin konstitusiyalarında hər kəsin siyasi fəallığının formaları kimi yığıncaq, mitinq, nümayiş və s. azadlığı öz əksini tapır. Belə azadlıqlar ictimai və ya dövlət həyatının hər hansı məsələsi üzrə kollektiv, fərdi baxışların açıq və kütləvi ifadə formasıdır. İnsanlar göstərilən siyasi azadlıqlardan həm öz şəxsiyyətlərinin, özünüifadənin və özünütəsdiqin inkişafı naminə, həm də ictimai-siyasi həyatda özlərinin fəal iştirakı üçün istifadə edirlər. İnsanların bir yerə toplaşaraq öz fikirlərini açıq ifadə etmələri heç də həmişə siyasi maraqlarla bağlı olmasa da, sərbəst toplaşmaq azadlığı adətən siyasi hüquq və azadlıqların tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilir. [...]

Bununla yanaşı, qeyd edilməlidir ki, əksər hüquqlara münasibətdə olduğu kimi, sərbəst toplaşmaq azadlığı hüququ da mütləq və məhdudlaşdırılmaya məruz qala bilməyən hüquq kimi qəbul edilə bilməz [...]

Azadlığın bu xüsusiyyəti hələ 26 avqust 1789-cu il tarixdə Fransada qəbul olunmuş İnsan və vətəndaş hüquqları haqqında Bəyannamənin 4-cü maddəsində qeyd olunur: "Azadlıq başqalarına ziyan vurmayan hər şeyi

---

¹⁴⁰ Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 49-cu maddəsinin şərh edilməsinə dair AR Konstitusiya Məhkəməsinin qərarı, 21 oktyabr 2005-c il

etmək imkanıdır: bu mənada hər bir insanın təbii hüquqlarının həyata keçirilməsi yalnız cəmiyyətin digər üzvlərinin həmin hüquqlardan istifadəsini təmin edən hədlərlə məhdudlaşır"[...]

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 49-cu maddəsi bütövlükdə sərbəst toplaşmaq azadlığına həsr olunub. Həmin maddənin mətnindən vətəndaşların dinc toplaşmasını nəzərdə tutan tədbirlər – yığıncaq, mitinq, nümayiş, küçə yürüşü keçirmək, piket düzəltmək üçün hər hansı məhdudlaşdırıcı qoyulmasının mümkünlüyü birbaşa görünür.

Lakin həmin maddədə təsbit edilmiş azadlığın təbiəti və onun həyata keçirilməsinin hədləri məsələsinə bütövlükdə əsas hüquq və azadlıqların, habelə vəzifələrin mahiyyəti nəzərə alınmaqla, o cümlədən də hüquq, azadlıq və vəzifələri tənzimləyən Konstitusiyanın digər normalarının kontekstində baxılmalıdır.

Belə ki, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının əsas prinsipini təsbit edən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 24-cü maddəsinin II hissəsində qeyd olunur ki, hüquqlar və azadlıqlar hər kəsin cəmiyyət və başqa şəxslər qarşısında məsuliyyətini və vəzifələrini də əhatə edir. Bu prinsip nəzəriyyədə belə bir tezislə ifadə olunur: hər kəsin hüququnun sərhədi başqasının hüququnun başladığı yerdə bitir. Bu maddənin özəyində duran prinsip Konstitusiyanın "Vətəndaşların əsas vəzifələri" adlanan 4-cü fəslinin 72-ci maddəsinin II hissəsində təsbit olunmuş müddəaların mahiyyəti ilə də eynilik təşkil edir. Göstərilən normaya görə hər bir şəxs Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına əməl etməli, başqa şəxslərin hüquq və azadlıqlarına hörmət bəsləməli, qanunla müəyyən edilmiş digər vəzifələri yerinə yetirməlidir.

Konstitusiyanın 49-cu maddəsində təsbit olunmuş sərbəst toplaşmaq azadlığının məzmununun aydınlaşdırılması baxımından Konstitusiyanın 71-ci maddəsinin II hissəsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmin normada deyilir: "İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının həyata keçirilməsini heç kəs məhdudlaşdırma bilməz".

Bu müddəanın hərfi mənasından aydın görünür ki, insan hüquq və azadlıqlarını məhdudlaşdırmamaq vəzifəsi təkcə dövlət orqanlarına və ya nümayəndələrinə deyil, Azərbaycan Respublikasının ərazisində olan bütün qurumlara və şəxslərə ünvanlanmışdır. Yəni bu müddədə nəzərdə tutulur ki, istənilən şəxs hər hansı bir əməli törədərkən, hər hansı bir fəaliyyətlə məşğul olarkən, o cümlədən Konstitusiyada təsbit olunmuş hüquq və azadlıqlarını həyata keçirərkən digər şəxslərin hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına və ya Konstitusiyanın 71-ci maddəsinin V

hissəsində nəzərdə tutulduğu kimi ləğvinə yol verməməlidir. Göstərilən normanın bu cür təfsiri, həm də ondan irəli gəlir ki, Konstitusiyanın 12-ci maddəsinin I hissəsində "dövlətin ali məqsədi" kimi bəyan olunmuş "insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi" öhdəliyinə və insan hüquqlarının səmərəli müdafiəsi prinsipinə əsasən dövlət öz yurisdiksiyası altında olan bütün şəxslər üçün nəinki öz orqanları və ya nümayəndələri tərəfindən, habelə qeyri-dövlət qurumları və fiziki şəxslər tərəfindən insan hüquq və azadlıqlarına qarşı yol verilə biləcək hər hansı qanunsuz və ya özbaşına müdaxilələrdən müdafiəni təmin etməlidir. Başqa sözlə, dövlət nəinki bu və ya digər insan hüququnun həyata keçirilməsinə özü müdaxilə etməməlidir, eləcə də bütün zəruri tədbirləri görməlidir ki, heç kəs bu hüquq və ya azadlıqları məhdudlaşdırmasın və əsas hüquq və azadlıqlar real və səmərəli olsun. [...]

Konstitusiyanın 12-ci maddəsinin II hissəsinə müvafiq olaraq, Konstitusiyada sadalanan insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilir. Bu norma özündə insan hüquqlarının beynəlxalq standartlara uyğun tətbiqinə imkan verən mühüm prinsipi əks etdirir. Göstərilən prinsip ölkəmizdə insan hüquq və azadlıqlarının hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarında və insan hüquqlarına dair beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulandan daha artıq məhdudlaşdırılmasına imkan vermir...

Yuxarıda göstərilənlərlə yanaşı, qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsini İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiyaya uyğunlaşdırmaq məqsədilə Konstitusiyanın 156-cı maddəsinin V hissəsinə müvafiq olaraq onun ayrılmaz hissəsi kimi "Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında" 24 dekabr 2002-ci il tarixli Konstitusiya Qanunu qəbul edilmişdir.

Konstitusiya Qanunu bir sıra hüquqlarla yanaşı, sərbəst toplaşmaq azadlığının da dövlət təhlükəsizliyi mənafeləri üçün, sağlamlığın və mənəviyyatın, digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının qorunması üçün, cinayətin qarşısının alınması məqsədi ilə; iğtişəşlərin qarşısının alınması üçün; həmçinin ictimai təhlükəsizliyin qorunması üçün məhdudlaşdırıla bilməsini nəzərdə tutur. Lakin, eyni zamanda Konstitusiya aktı müəyyən edir ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə

tutulmuş insan hüquqları və azadlıqları yalnız qanunla məhdudlaşdırılmalı, bu, onların mahiyyətini dəyişməməli, Konstitusiyada və Konstitusiya Qanununda nəzərdə tutulan qanuni məqsədə yönəlməli və həmin məqsədə mütənasib olmalıdır. [...]

...Avropa Məhkəməsi ictimai yığıncaqların keçirilməsi ilə bağlı praktiki çətinlikləri etiraf edərək, bu çətinliklərin aradan qaldırılması ilə bağlı qərarların qəbul edilməsində dövlətlərə müəyyən seçim azadlığı vermişdir. Buraya bu və digər nümayişin keçirilməsinə icazə alınması, zidd baxışlara malik nümayiş iştirakçılarının polis tərəfindən müdafiəsinin təmin edilməsi və s. aiddir.

Avropa Məhkəməsinin təcrübəsindən göründüyü kimi, Konvensiya mətninin şərh zamanı Avropa Məhkəməsi sərbəst toplaşmaq azadlığının mütləq hüquq olmadığını, ona qanuni məhdudiyyətlərin qoyulması imkanının mövcud olduğunu qeyd edir. Lakin bu zaman bir xətt üstünlük təşkil edir ki, bu hüququn həyata keçirilməsinə qoyulan məhdudiyyətlər sadəcə onun qarşısının alınmasına yönəlmək üçün bəhanə olamamalı, ictimai maraqların, dövlət maraqlarının və bu hüququ reallaşdırmaq istəyən şəxslərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə xidmət etməlidir. Hakimiyyət orqanları tərəfindən bununla bağlı qoyulan istənilən məhdudiyyət məhz Konvensiyanın 11-ci maddəsinin II hissəsində sadalanan hallar üzrə əsaslandırılmalıdır.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu belə nəticəyə gəlir ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 12-ci maddəsinin II hissəsi, 24-cü maddəsinin II hissəsi, 71-ci maddəsinin II hissəsi, 72-ci maddəsinin II hissəsi, 155-ci maddəsi, "Azərbaycan Respublikasında İnsan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında" Konstitusiya Qanununun 3-cü maddəsi və İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiyanın 11-ci maddəsinin II hissəsinin müddəaları baxımından Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 49-cu maddəsində nəzərdə tutulan sərbəst toplaşmaq azadlığı hüququna demokratik cəmiyyətdə zəruri olan və qanunla müəyyən edilmiş məhdudiyyətlər qoyula bilər.

Konstitusiya Məhkəməsi, əsasən, Avropa Məhkəməsinin tətbiq etdiyi *mütənasiblik* testindən istifadə etməyin zəruri olduğunu hesab edir: (1) məhdudiyyətlər qanunla nəzərdə tutulmalı və (2) demokratik cəmiyyətdə zəruri olmalıdır. "Zəruri" məhz mütənasiblik (proporsionallıq) testinin tətbiqini ehtiva edir.

Azərbaycan Konstitusiyaya Məhkəməsi Konstitusiyanın 60-cı maddəsində nəzərdə tutulan məhkəməyə müraciət etmək hüququ ilə bağlı tətbiq etdiyi testi məhkəmənin M.Məmmədovun şikayəti əsasında Azərbaycanın İnzibati-Prosessual Məcəlləsinin 55-ci maddəsinin şərhilə bağlı verdiyi qərarla daha aydın göstərmişdir¹⁴¹:

[İşin əsas sualı: Azərbaycanın İnzibati-Prosessual Məcəlləsinin (İPM) 55.1-ci maddəsinə əsasən iddia qaldıran şəxs iddiasını geri götürə bilər. O, bunu etdikdə və məhkəmə geri götürməni təsdiq etdikdə, iddiaçı yenidən həmin məsələ üzrə məhkəməyə şikayət edə bilməz. 55.3-cü maddədə də deyilir ki, əgər iddiaçı bir neçə dəfə davamlı olaraq məhkəmə prosesinə üzrsüz səbəbdən gəlməzsə, o zaman məhkəmə qərar verməlidir ki, iddia geri götürülmüş hesab olunsun. Yəni bu zaman məhkəmə iddiaçının hərəkətlərindən belə nəticə çıxarır ki, iddiaçının artıq iddiada marağı yoxdur, ona görə də iddiaçının özü birbaşa qeyd etməsə də, o, iddianı geri götürmüş olur. İPM-in 55.5-ci maddəsinə deyilir ki, məhkəmənin geri götürmə barədə qərarından şikayət verilə bilməz. Məhkəmənin qarşısında duran sual budur: 55.5-ci maddə (şikayət verilməməsi barədə) yalnız könüllü iddianın geri götürülməsinə şamil edilir, yoxsa iddiaçı üzrsüz səbəbdən məhkəməyə gəlmədiyini üçün məhkəmənin iddianı geri götürməsi barədə qərarına da aiddir?]

M.Məmmədov Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsinə (bundan sonra – Konstitusiyaya Məhkəməsi) müraciət edərək Azərbaycan Respublikası İnzibati Prosesual Məcəlləsinin (bundan sonra – İPM) 55.5-ci maddəsinin üçüncü cümləsinin “Məhkəmənin həmin qərardadından şikayət verilə bilməz” müddəasının Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının (bundan sonra – Konstitusiyaya) 60-cı maddəsinin I hissəsinə, “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 1-ci bəndinə uyğun olmadığı üçün qüvvədən düşmüş hesab edilməsini xahiş etmişdir.

Şikayətə əlavə olunmuş materiallardan görünür ki, M.Məmmədovun cavabdehlər Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin Avtonəqliyyat Gömrük İdarəsinə və Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinə qarşı Azərbaycan Respublikası

---

¹⁴¹ M.Məmmədovun şikayəti əsasında Azərbaycan Respublikası İnzibati Prosesual Məcəlləsinin 55-ci maddəsinin bəzi müddələrinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 60-cı maddəsinin I hissəsinə uyğunluğunun yoxlanılmasına dair AR Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarı, 29 aprel 2014-cü il

Dövlət Gömrük Komitəsinin Avtonəqliyyat Gömrük İdarəsinin üzərinə artıq pul ödənilməsi öhdəliyinin qoyulması və pulun alınmasının qanunsuz hesab edilməsi, artıq ödənilmiş məbləğin vurulmuş ziyan kimi və ödənilmiş dövlət rüsumunun dövlət büdcəsindən iddiaçının xeyrinə tutulması barədə iddia tələbi 1 sayılı Bakı İnzibati-İqtisadi Məhkəməsinin 18 oktyabr 2013-cü il tarixli qərarı ilə geri götürülmüş hesab olunmuş və iş üzrə icraata xitam verilmişdir. Məhkəmə bu nəticəyə gələrkən İPM-in 55.5-ci maddəsini rəhbər tutmuşdur.

Həmin qərardada göstərilmişdir ki, iş üzrə sənədlərin məhkəmə-əmtəşünaslıq ekspertizası təyin olunmuş, bundan sonra iş üzrə icraat təzələnərək bir neçə dəfə təxirə salınmışdır. Lakin iddiaçı sonuncu məhkəmə iclasına da gəlməmiş və gəlməməsinin səbəbləri barədə məhkəməyə heç bir məlumat verməmişdir. Bu səbəbdən məhkəmə iddianı geri götürülmüş saymış və bununla əlaqədar iş üzrə icraata xitam vermişdir.

İnzibati işin materiallarından görünür ki, iddiaçının nümayəndəsi məhkəmə iclasının 18 sentyabr 2013-cü il tarixində keçiriləcəyi barədə bildirişi 16 sentyabr 2013-cü il tarixində qəbul etmiş, 17 sentyabr 2013-cü il tarixində isə məsələyə dair məhkəmənin hakiminin adına yazılı münasibət göndərmişdir. Məhkəmə bu münasibəti iş materiallarına əlavə edərək məhkəmə hazırlıq icraatı iclasını təxirə salmış və növbəti iclası bir aydan sonraya, yəni 18 oktyabr 2013-cü il tarixinə təyin etmişdir. Həmin tarixdə iddiaçı və onun nümayəndəsi məhkəmə iclasına gəlmədiklərinə görə məhkəmə icraata xitam vermişdir.

Ərizəçi hesab edir ki, məhkəmə İPM-in 55.5-ci maddəsini tətbiq etməklə onun məhkəməyə müraciət etmək hüququnu pozmuşdur. Onun qənaətinə görə, İPM-in 55.5-ci maddəsinin üçüncü cümləsi Konstitusiyaya uyğun olmadığı üçün qüvvədən düşmüş hesab edildiyi təqdirdə, iddianın geri götürülmüş sayılması nəticəsində qəbul edilmiş icraata xitam verilməsi barədə qərardadı apellyasiya instansiyası məhkəməsində mübahisələndirmək hüququ yaranacaq. Bununla da ərizəçinin məhkəməyə müraciət etmək hüququnun pozulması aradan qaldırılacaq.

Ərizəçi qeyd edir ki, məhkəmələr tərəfindən iddianın geri götürülmüş sayılması barədə qərardadın qəbul edilməsi iddiaçını yenidən eyni tələblə məhkəməyə müraciət etmək hüququndan məhrum etmir. Lakin İPM-in 38-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş müddət keçdiyinə görə məhkəməyə eyni tələblə müraciət etmək əhəmiyyətini itirmiş olur.

Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumu şikayətlə əlaqədar aşağıdakıları qeyd etməyi zəruri sayır.

....

[İ]craata xitam verilməsi barədə qərardad iki halda qəbul edilir: iddiaçı iddiadan özü imtina etdikdə və ya iddia məhkəmə tərəfindən geri götürülmüş sayıldıqda. Ərizəçi hesab edir ki, İPM-in 55.3-cü maddəsinin müddəalarına müvafiq olaraq iddianın məhkəmə tərəfindən geri götürülmüş sayılması nəticəsində icraata xitam verilməsi barədə qəbul edilən qərardad onun məhkəməyə müraciət etmək hüququnu pozur.

....

Konstitusiyanın 60-cı maddəsinin I hissəsinə əsasən hər kəsin hüquq və azadlıqlarının məhkəmədə müdafiəsinə təminat verilir....

Məhkəməyə müraciət etmək hüququ bu mənada xüsusi önəm daşıyır. Belə ki, sözügedən hüququn pozulması bütövlükdə məhkəmə müdafiəsi hüququnun həyata keçirilməsini əhəmiyyətsiz edir....

Qeyd olunan hüququn vacibliyinə baxmayaraq, o, mütləq deyil, *lakin bu hüququ məhdudlaşdıran tədbirlər legitim məqsədlərə nail olmaq üçün tətbiq edilməli, onun əsas mahiyyətinə toxunmayaraq mütənasiblik meyarına cavab verməlidir.*

....

İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin (bundan sonra – Avropa Məhkəməsi) Golder Birləşmiş Krallığa qarşı işi üzrə Qərarında qeyd olunmuşdur ki, məhkəmə araşdırması hüququnun bir aspektini təşkil edən məhkəməyə müraciət etmək hüququ Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 1-ci bəndində nəzərdə tutulan hüququn ayrılmaz elementidir (21 fevral 1975-ci il tarixli Qərar, § 36). Bu hüquq mütləq deyil və ona dair nəzərdə tutulan, xüsusilə də apellyasiya şikayətinin qəbul edilənlik şərtlərinə aid olan məhdudiyyətlər qoyula bilər. (Ashingdane Birləşmiş Krallığa qarşı işi üzrə 28 may 1985-ci il tarixli Qərar, § 57). Lakin ona dair qoyulan məhdudiyyətlər bu hüququn mahiyyətinə xələl gətirəcək dərəcədə şəxsin məhkəməyə müraciət etmək hüququnu məhdudlaşdırmamalıdır. Onlar legitim məqsəd güdməli və istifadə olunan vasitələr və güdülən məqsəd arasında ağlabatan mütənasiblik əlaqəsi olmalıdır. (Fayed Birləşmiş Krallığa qarşı işi üzrə 21 sentyabr 1994-cü il tarixli Qərar, § 65; Bellet Fransaya qarşı işi üzrə 4 dekabr 1995-ci il tarixli Qərar, § 31).

İPM-in 55.5-ci maddəsinin müddəalarına görə, məhkəmə icraata xitam verilməsi haqqında qərardadın qəbul edilməsindən öncə iddianın geri götürülmüş sayılması barədə qənaətə gəlməlidir. Bu, İPM-in 55.3-cü maddəsinin məzmununa görə qərardadla rəsmiləşdirilməlidir. Hüquqi texnika baxımından, habelə İPM-in 55.5-ci maddəsinin ikinci cümləsinə görə, məzmunca və prosessual baxımdan fərqli, lakin bir-biri ilə bağlı bu

iki qərardad bir sənədlə ifadə oluna bilər. Lakin vahid qərardadın nəticə hissəsində hər ikisi və onlardan irəli gələn hüquqi nəticələr ayrı-ayrı bəndlərdə əks olunmalıdır.

İPM-in 55.3-cü maddəsindəki qərardad (iddianın geri götürülmüş sayılması barədə) və həmin Məcəllənin 55.5-ci maddəsindəki qərardad (icraata xitam verilməsi barədə) iki ayrı-ayrı məsələni həll edir. Qanunverici İPM-in 55.5-ci maddəsində yalnız icraata xitam verilməsi barədə qərardaddan şikayətin mümkünsüzlüyünü açıq və aydın müəyyən etdiyi halda, bu qaydanın həmin Məcəllənin 55.3-cü maddəsindəki qərardadla əlaqədar tətbiqini nəzərdə tutmadığından, həmin qayda İPM-in 55.3-cü maddəsi ilə şəxsin məhkəməyə müraciət etmək hüququnu nizamlamır və bu hüququn həcminə təsir etməməlidir.

Buna görə də İPM-in 55.5-ci maddəsinin üçüncü cümləsi Konstitusiyanın 60-cı maddəsinin I hissəsindən irəli gələn (bu Məcəllənin 55.3-cü maddəsi üzrə) məhkəməyə müraciət etmək hüququnu pozan norma kimi qiymətləndirilə bilməz.

Lakin ərizəçinin göstərdiyi kimi, təcrübədə iddia məhkəmə tərəfindən geri götürülmüş sayıldıqdan sonra İPM-in 55.5-ci maddəsinin tətbiqi nəticəsində iddiaçının eyni mübahisə ilə əlaqədar həmin məhkəməyə təkrar müraciət etməsinin məhkəməyə müraciət etmək hüququnun yeganə imkanı kimi qiymətləndirilməsi həmin hüququn pozulmasına gətirib çıxarır. Belə ki, bu halda İPM-in 38-ci maddəsində müəyyən edilən iddia müddəti ötürüldüyündən təkrar iddia rədd edilməlidir. Bu isə həmin imkanı əhəmiyyətsiz edir.

Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu bu Qərarla İPM-in 55.5-ci maddəsinə dair ifadə etdiyi hüquqi mövqeyi nəzərə alaraq, İPM-in 55.3-cü maddəsinin məhkəməyə müraciət etmək hüququ baxımından, habelə bu maddə əsasında qəbul edilən qərardadın apellyasiya instansiyası məhkəməsinə mübahisələndirilməsinin mümkünlüyünü nəzərdən keçirməyi zəruri hesab edir.

İPM-in 55.3-cü maddəsinə əsasən məhkəmənin tələbinə baxmayaraq, iddiaçı 30 gündən çox müddət ərzində ardıcıl olaraq iş üzrə məhkəmə icraatından yayınmışda iddia geri götürülmüş sayılır. Belə hallarda məhkəmə iddianın geri götürülmüş sayılması barədə qərardad qəbul edir.

İddianın geri götürülmüş sayılması iddiadan imtina olunmasının passiv növüdür və hüquq nəzəriyyəsində iddiadan imtina edilməsinin fiksiyası adlandırılır. Belə növ iddiadan imtina edilməsi üçün iddiaçının aktiv hərəkət etməsi vacib deyil. (Konstitusiya Məhkəməsi

Plenumunun “Əfqan Paşa oğlu Orucovun şikayətinə dair” 8 iyul 2013-cü il tarixli Qərarıdır).

İddianın geri götürülmüş sayılması mübahisənin mahiyyəti üzrə həlli ilə nəticələnmədiyindən məhkəməyə müraciət etmək hüququnu məhdudlaşdırır. *Burada nəzərə almaq lazımdır ki, məhkəməyə müraciət etmək hüququ yalnız icraatın başlanmasını əhatə etmir, o həmçinin mübahisənin məhkəmə vasitəsilə həllini də nəzərdə tutur.* Fərdlərə məhkəmədə iddia qaldırmaq hüququ verməklə həmin iş üzrə yekun qərarın qəbul olunmasının təmin edilməməsi məhkəməyə müraciət etmək hüququnu qeyri-real edərdir. (Avropa Məhkəməsinin Kutic Xorvatiyaya qarşı işi üzrə 1 mart 2002-ci il tarixli Qərarı, § 25).

Həmin məhdudlaşdırmanın Konstitusiyaya uyğun olub-olmamasını isə qeyd edildiyi kimi, legitim məqsədlərə nail olmağın və məhdudiyyətin mütənasibliyinin təhlilindən sonra müəyyən etmək mümkündür.

İPM-in 55.3-cü maddəsinin mənasına görə, iddiaçının məhkəmə icraatından yayınması faktiki olaraq onun prosessual marağının itməsi səbəbindən müvafiq qərarın verilməsi ilə nəticələnmə bilər. Burada ədalət mühakiməsinin lazımınca həyata keçirilməsi məqsədi əsas götürülür. Bu məqsəd konstitusiya əhəmiyyətli olduğundan legitim sayılmalıdır.

Məhdudiyyətin *mütənasibliyinə* gəldikdə isə qeyd olunmalıdır ki, qanunverici bu meyarın tələblərini nəzərə alaraq iddianın geri götürülmüş sayılması haqqında qərarın qəbulunu bir neçə qayda ilə şərtləndirmişdir. Belə ki, bu qərarın çıxarılmasından öncə məhkəmə mütləq tələb irəli sürməlidir. Burada nəzərə almaq lazımdır ki, tələb xəbərdarlıq məqsədi daşıyır. Yəni məhkəmə iddiaçının davranışından artıq görür ki, iddiaçı mübahisə ilə bağlı prosessual marağını itirdiyindən icraatdan yayınır və bu davranışın hüquqa zidd olduğunu iddiaçının nəzərinə çatdırır.

İddiaçının ciddi nəticələrlə üzləşə biləcəyini, habelə demokratik cəmiyyətdə məhkəməyə müraciət etmək hüququnun vacibliyini nəzərə alaraq, məhkəmə bu tələbi iddiaçıya onun davranışı haqqında tutarlı və mötəbər dəlillərə malik olduğu təqdirdə irəli sürə bilər.

Bundan əlavə, öz məqsədlərinə nail olmaq üçün tələb aşağıdakı şərtlərə cavab verməlidir:

- Məhkəmənin iddiaçıdan konkret olaraq nə gözlədiyi göstərməlidir (məsələn, müvafiq sənədləri və digər sübutları təqdim etmək və ya iddianı əsaslandırmaq və s.);

- Tələbin məhz məhkəmə (müvafiq hakim) tərəfindən irəli sürüldüyü aşkar bilinməlidir və buna görə o, hakimin imzası ilə təsdiq olunmalıdır;

- Tələb iddiaçıya sübut oluna biləcək qaydada çatdırılmalıdır (təqdim olunmalıdır);

- Tələbin iddiaçı tərəfindən yerinə yetirilməməsinin hüquqi nəticələri (iddiyanın geri götürülmüş sayılması və prosesual xərclərin ödənilməsi vəzifəsi) qanunun müvafiq maddələrinə istinad edilməklə aydın şəkildə ifadə olunmalıdır.

Məhkəmənin bu meyarlara cavab verən tələbinin irəli sürülməsinə baxmayaraq, iddiaçı 30 gündən çox müddət ərzində ardıcıl olaraq iş üzrə məhkəmə icraatından yayındıqda iddia məhkəmə tərəfindən geri götürülmüş sayılır.

Yuxarıda göstərilən qaydaların məhkəmələr tərəfindən pozulması məhkəməyə müraciət etmək hüququnun qeyri-mütənasib şəkildə məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxara bilər.

Beləliklə, İPM-in 55.3-cü maddəsi Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun müəyyən etdiyi qaydada düzgün və dürüst tətbiq olunduqda Konstitusiyanın 60-cı maddəsindən irəli gələn məhkəməyə müraciət etmək hüququnu pozmur.

İPM-in 55.3-cü maddəsinə müvafiq olaraq qəbul edilmiş qərardaddan apellyasiya şikayəti vermək hüququnun həmin Məcəllədə təsbit olunub-olunmamasına gəldikdə isə qeyd olunmalıdır ki, yuxarı instansiya məhkəmələrinə təkrar müraciət etmək hüququ cinayət işləri istisna olmaqla, digər işlərlə bağlı Konstitusiya ilə birbaşa təmin edilmir. Bununla belə, qanunverici tərəfindən birinci instansiya məhkəmələrinin aktlarını apellyasiya qaydasında mübahisələndirmək hüququ müəyyən olunmuşdursa, bu hüquq Konstitusiyanın 60-cı maddəsinin müdafiəsi altına düşür və buna müvafiq olaraq apellyasiya instansiyası məhkəməsinə müraciət etmək hüququ dövlət tərəfindən qorunmalıdır.

İPM-in 81.1-ci maddəsində müəyyən edilmiş əsas qaydaya müvafiq olaraq qanunla ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, qərardadlardan şikayət verilməsi mümkündür. Qanunverici icraata xitam verilməsi barədə qərardaddan fərqli olaraq, İPM-in 55.3-cü maddəsi əsasında qəbul edilən qərardadın mübahisələndirilməsinin qeyri-mümkünlüyünü müəyyən etməmişdir.

Digər tərəfdən İPM-in 83.3-cü maddəsində mübahisələndirilməyən qərardadların siyahısında İPM-in 55.3-cü maddəsi göstərilməmişdir.

Bu mənada Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu xarici konstitusiya mühakiməsi orqanının təcrübəsində olan mövqeyi diqqətəlayiq hesab

edir. Belə ki, İspaniya Konstitusiya Məhkəməsi qənaətə gəlmişdir ki, məhkəməyə müraciət etmək hüququnun həyata keçirilməsi qanunvericilikdə müəyyən olunmuş prosessual tələblərlə şərtləndirilə bilər, lakin məhkəmələr həmin prosessual normaları qanunvericinin müəyyənləşdirdiyi məqsədlər baxımından tətbiq etməlidirlər. Bu zaman məhkəmələr həmin normaları elə tətbiq etməlidirlər ki, bir tərəfdən məhkəmə araşdırmasının ədalətliliyini pozan hədsiz formalizmdən, digər tərəfdən isə qanunla nəzərdə tutulan prosessual müddəaları heçə endirən hədsiz yumşalıqdan uzaq olsunlar. (İspaniya Konstitusiya Məhkəməsinin 19 dekabr 1994-cü il tarixli 331/1994 sayılı Qərarı).

Avropa Məhkəməsi məhkəməyə müraciət etmək hüququ ilə bağlı göstərmişdir ki, bu hüquq o vaxt pozulur ki, qanunvericiliyin müddəaları hüquqi müəyyənlik prinsipinin, habelə ədalət mühakiməsinin lazımınca həyata keçirilməsinin məqsədlərinə artıq xidmət etmir və iddiaçının öz işinə səlahiyyətli məhkəmə tərəfindən mahiyyəti üzrə baxılmasının qarşısını alan maneə kimi çıxış edir (Eşim Türkiyəyə qarşı işi üzrə 17 sentyabr 2013-cü il tarixli Qərar, § 21).

Göstərilənlərlə yanaşı, nəzərə alınmalıdır ki, İPM-in 55.3-cü maddəsindəki qərarı mübahisələndirilməyə yol verən və ya qadağan edən İPM-in normalarının tam aydın göstərilməməsi həmin hüquqi məsələnin məhkəmə təfsiri vasitəsilə həll edilməsini istisna etməməlidir.

Belə ki, Avropa Məhkəməsi dəfələrlə qeyd etmişdir ki, istənilən hüquq sistemində norma nə qədər dəqiq tərtib olunsa da, məhkəmə şərhə qəbulmazdır. Anlaşılmayan məqamların izah olunmasına hər zaman ehtiyac olacaq. Müəyyənlik arzu edilən olsa da, bəzən lüzumsuz sərtliklə müşayiət oluna bilər, halbuki hüquq dəyişən şəraitlə addımlamaq xüsusiyyətinə malik olmalıdır. Müvafiq olaraq, bir çox qanunlar qəbulmaz terminlərin istifadəsi ilə tərtib olunmuşdur ki, onlar az və ya çox dərəcədə qeyri-müəyyəndir, onların şərhə və tətbiqi təcrübədən asılıdır. Hüquq müddəasının müxtəlif cür təfsir olunması özü-özlüyündə öncədən görmə tələbinin pozulmasına gətirib çıxarmır. İşlərə baxarkən məhkəmələrin üzərinə qoyulmuş rol ondan ibarətdir ki, onlar bu cür şübhələri təfsirlə aradan götürsünlər. (Böyük Palatanın CentroEuropa 7 S.R.L. və Di Stefano İtaliyaya qarşı işi üzrə 7 iyun 2012-ci il tarixli Qərarı, §141; Böyük Palatanın Gorzelik və digərləri Polşaya qarşı işi üzrə 17 fevral 2004-cü il tarixli Qərarı, § 65; Böyük Palatanın Rekvenyi Macarıstana qarşı işi üzrə 20 may 1999-cu il tarixli Qərarı § 34).

Bu zaman məhkəmə təcrübəsində normativ hüquqi aktların müddəaları onların konstitusiya hüququ mənasına uyğun tətbiq

olunmalıdır (Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun “Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 228.5-ci və Azərbaycan Respublikası Mənzil Məcəlləsinin 30.4-cü maddələrinin şərh edilməsinə dair” 8 oktyabr 2013-cü il tarixli Qərarı).

Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu qeyd edilənlərə və Konstitusiyanın 60-cı maddəsinin I hissəsindən irəli gələn tələblərə uyğun olaraq hesab edir ki, İPM-in 55.3-cü maddəsi həmin Məcəllənin 55.5-ci maddəsi ilə birlikdə deyil, İPM-in 81.1-ci və 83.3-cü maddələri ilə sistemli şəkildə tətbiq olunmaqla, maraqlı şəxsin apellyasiya şikayətinin verilməsi hüququ təmin edilməlidir.

Məsələ üzrə məhkəmə təcrübəsini nəzərə alaraq və hüquqi müəyyənlik prinsipinin vacibliyini qeyd edərək, şəxslərin məhkəmə müdafiə vasitələrindən məlumatlı olmalarının müdafiəsi məqsədilə Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu hesab edir ki, məhkəmələr İPM-in 55.3 və 55.5-ci maddələri əsasında qəbul edilən qərarlarda iddiaçıya onları mübahisələndirməyin mümkünlüyü barədə aydın və birmənalı izahat verməyə borcludurlar. Bunu nəzərə alaraq qanunverici İPM-in 23.1-ci maddəsi ilə qaydalar müəyyən etmişdir.

Oxşar mövqə Almaniya Federal Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun 30 aprel 2003-cü il tarixli 1 PBvU 1/02 sayılı Qərarında ifadə olunmuşdur. Həmin qərardada göstərilmişdir ki, hüquqi dövlət prinsipinin mühüm tərkib hissəsini hüquqi müəyyənlik prinsipi təşkil edir. Prosesual hüquq sferasında hüquqi müəyyənlik prinsipi özünü, həm də hüquqi müdafiə vasitələrinin aydınlığı postulatında bürüzə verir. Hüquqi dövlət prinsipinin dövlətin fəaliyyətinin ölçülə bilən və öncədən görülmə bilən olması tələbi, hüquqlarını müdafiə edən şəxslərə məhkəmə qərarlarının yoxlanılması yollarının əvvəlcədən göstərilməsi tələbinə aparıb çıxarır. Vətəndaşlar hüquqi müdafiə vasitəsinin istifadə edilməsinin mümkünlüyünü, əgər bu mümkün olarsa, hansı şərtlər daxilində olmasını qiymətləndirmək imkanına malik olmalıdırlar.

Göstərilənləri nəzərə alaraq Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu aşağıdakı nəticələrə gəlir:

- Konstitusiyanın 60-cı maddəsinin I hissəsinin mənasına uyğun olaraq İPM-in 55.5-ci maddəsinin “Məhkəmənin həmin qərardaddan şikayət verilə bilməz” müddəası həmin Məcəllənin 55.3-cü maddəsi əsasında qəbul edilən qərardaddan apellyasiya şikayətinin verilməsi hüququnu məhdudlaşdıran norma kimi qiymətləndirilə bilməz.

- İPM-in 55.3-cü maddəsinə uyğun olaraq iddianın geri götürülmüş sayılması barədə qəbul edilmiş qərardaddan həmin Məcəllənin 81.1-

ci maddəsinə müvafiq olaraq apellyasiya şikayətinin verilməsi hüququ təmin olunmalıdır.

Fransa Konstitusiyası Şurası “interpretasiyanın qeydləri” (“*reservations of interpretation*”) adlanan özünəməxsus interpretasiya formasından istifadə edir.¹⁴² Bu cür interpretasiyanı tətbiq edən zaman Şura çalışır ki, qanunu qüvvədə saxlasın, ancaq bununla belə, onun Konstitusiyaya uyğun olmasını təmin etsin. Şura buna üç cür nail olur. Birinci halda Şura “interpretasiyadan” istifadə edir, yəni o, qanunun elə oxunmasını təklif edir ki, qanun Konstitusiyaya uyğun olsun. İkinci halda Şura “əlavəni” tətbiq edir – o, qanunun Konstitusiyaya uyğun olması üçün müəyyən əlavələrlə oxunmasını təklif edir. Üçüncü halda isə Şura qanunun icrasına dair müəyyən göstərişlər verir.

Testlərin əhəmiyyəti

Əgər oxucu başqa-başqa ölkələrdə tətbiq edilən testlər barədə oxuyursa və testlərin (xüsusən də proporsionallıq kimi testlərin) arasında heç bir fərq görmürsə, bu, başa düşüləndir. Həqiqətən də, testlərin arasındakı fərq, o cümlədən onların hansısa işlərə tətbiqi kifayət qədər nisbidir. Çox zaman məhkəmə işlərində başqa-başqa ifadələr işlənsə də, nəticə etibarlı ilə onların çoxu eyni mənanı ifadə edir. Ancaq yuxarıda edilən təhlildən göründüyü kimi, bunu bütün növ testlərə aid etmək olmaz. Eyni zamanda testlərin əhəmiyyəti ondan ibarət ola bilər ki, onlar insanın düşüncəsini müəyyən qədər yönəldə bilər.

---

¹⁴² Bell, "French Constitutional Law", (1992), p. 53-54

10. Konstitusiya icraatının əhəmiyyəti və qarşılaşdığı çətinliklər

Normaların icad edilməsi – “neqativ qanunverici”

BİR ÇOX XARİCİ ÖLKƏLƏRİN BU SAHƏDƏKİ TƏCRÜBƏLƏRİ GÖSTƏRİR Kİ, konstitusiya hüququ baxımından Konstitusiya əsasında məhkəmə icraatı çox mühüm prosesdir. Öncə onu qeyd etmək lazımdır ki, Konstitusiya özü-özlüyündə heç nəyə “təminat” verə bilməz, yəni bu, kağız üzərində öz əksini tapmış xoş sözlərin toplusudur. Konstitusiya normaları həddən çox ümumi xarakter daşıyır və onların konkret məhkəmə işlərində tətbiqi çətin olur. Bu səbəbdən də konstitusiya icraatı konstitution normaları “canlandırır”. Bundan əlavə, konstitusiya icraatı mövcud olan (xüsusən də vətəndaşların bu icraat formasından istifadə edə bildiyi) ölkələrdə konstitusionalizm normaları insanların həyatının bir hissəsinə çevirir.

Konstitusiya icraatı müəyyən mənada məhkəmə ixtirasıdır, yəni bu cür icraatı həyata keçirən məhkəmə və ya oxşar qurum sadəcə hansısa normaları işin hallarına tətbiq etmir. O, bu tətbiq zamanı nə isə icad edir. Adətən bu “icadlar” prinsiplər adlanır. Konstitusiya icraatının nəticəsi olaraq, məhkəmələr qanunları ləğv edə bildiyindən bu cür məhkəmələrin hakimləri bir növ H.Kelzenin sözləri ilə ifadə etsək, “neqativ qanunverici”¹⁴³ kimi çıxış edirlər. Ancaq bəzi məhkəmələr sadəcə qanunların ləğv olunması ilə kifayətlənmir. Belə məhkəmələrin sırasına, şübhəsiz, Alman Federal Konstitusiya Məhkəməsi daxildir: Məhkəmə məşhur *Abort I* üzrə qərarında¹⁴⁴ aborta icazə verilməsini Əsas Qanunun pozulması kimi qiymətləndirməsi ilə yanaşı, qanunvericinin üzərinə buna qarşı cəza müəyyənləşdirən qanunların qəbul olunması məsuliyyətini də müəyyənləşdirdi. Əks-təqdirdə məhkəmənin qərarına əsasən qanunverici Əsas Qanunu pozmuş hesab olunmalı idi. Konstitusiya hüququnda məhkəmələrin digər dövlət institutlarının üzərində müəyyən etdiyi bu cür məsuliyyət “müsbət öhdəlik” (“*positive obligation*”) kimi ifadə olunur.

Hazırda dünyanın bir çox yerlərində konstitusiya icraatının problemi məhz heç bir konkret normanın olmadığı halda, məhkəmə işləri üzrə qərarlar verərək “icad” etməklə məşğul olmasıdır. “İcad” etmək dedikdə məhkəmənin bu və ya digər iş üzrə qərar verən zaman öz şəxsi fikirlərini yeritməsi nəzərdə tutulur. Bu da məhkəmələrin, bəzi alimlərin fikrincə, siyasi fəaliyyətlə məşğul olmalarına və ya demokratik-siyasi proseslərə müdaxilə etməsinə gətirir, yəni məhkəmə qanunvericinin əvəzinə müəyyən qərarlar qəbul edir. Misal üçün,

¹⁴³ Hans Kelsen, "General theory of law and state", p. 268 (1961)

¹⁴⁴ 39 BverfGE (1975)

iddia etmək olar ki, yuxarıda göstərilən *Abort I* işində Alman Konstitusiyaya Məhkəməsi qanunvericinin aborta qarşı cəza müəyyənləşdirməsi öhdəliyi barədə qərar verərkən qanunverici rolunda çıxış edirdi, yəni bu halda məhkəmə mümkün olan bir neçə siyasi seçimdən birini etdi.¹⁴⁵ Məlumdur ki, qanunlar demokratik proses nəticəsində, yəni xalqın seçdiyi nümayəndələrin çoxluğunun qərarı ilə əmələ gəlir və bu səbəbdən də məhkəmələrin qanunları və ya onların ayrı-ayrı müddəalarını ləğv etmələri özü-özlüyündə “çoxluğa qarşı” (“*countermajoritarian*”) atılan bir addımdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, qanunvericidən fərqli olaraq, çox zaman məhkəmə hakimləri seçilmirlər və geniş ictimaiyyətin nəzarətindən kənar qalırlar.

Özünü məhdudlaşdırma və siyasi məsələ doktrinası

Geniş səlahiyyətlərə malik olan konstitusiyaya məhkəmələri daim bu məsələni öz diqqətlərində saxlayırlar, çünki ictimaiyyət tərəfindən məhkəməyə inam çox vacibdir. Bəzi hallarda məhkəmələr çətin seçim qarşısında qalırlar: onlar ya tənqiddən və təzyiqdən can qurtarmaq üçün qanunvericinin düz olduğunu söyləməlidirlər və ya qanunları ləğv edərək siyasi seçim etməkdə günahlandırılı bilərlər. Burada söhbət məhkəmənin iki ziddiyyətli məsələ arasındakı seçimindən gedir: bir tərəfdən “məhkəmə aktivliyi” – ingilisdilli hüquq ədəbiyyatında buna “*judicial activism*” kimi istinad edirlər, digər tərəfdən isə “məhkəmənin özünün məhdudlaşdırılması” – ingilisdilli hüquq ədəbiyyatında buna “*judicial restraint*” kimi istinad edirlər.

Konstitusiyaya icraatı zamanı hakimlərin öz siyasi baxışlarını yeritməsi problemi adətən məhkəmələr cəmiyyəti dərinədən narahat edən və cəmiyyətdə ciddi fikir ayrılığına səbəb olan məsələlər üzrə qərar verdikdə daha çox özünü büruzə verir. Misal üçün, abort məsələsi hazırda Avropa və ABŞ cəmiyyətində ciddi fikir ayrılığına səbəb olan məsələdir: bəziləri abortun qadının müstəsna hüququnun olduğunu, bəziləri isə hələ doğulmayan körpənin yaşamaq hüququnun olduğunu iddia edirlər.

Siyasi məsələlərə müdaxilə etmək ittihamlarından qaçmaq üçün konstitusiyaya icraatını həyata keçirən məhkəmələr özləri üçün bir sıra meyarlar müəyyən edirlər. Burada yuxarıda müzakirə etdiyimiz “testlər” onların köməyinə gəlir. Kanada Ali Məhkəməsi bu məsələ üzrə mövqeyini *Irwin Toy MMC Kvebek şəhərinə qarşı*¹⁴⁶ məhkəmə işində belə izah edir:

---

¹⁴⁵ Baxın: Michel Rosenfeld, *Constitutional Adjudication in Europe and the United States: paradoxes and contrasts*, Intern. J. Constit. Law, I-CON Volume 2, 2004, səh. 636

¹⁴⁶ *Irwin Toy Ltd. v. Quebec (AG)*, [1989] 1 SCR 927; 58 DLR (4th) 577

[**İşin faktları:** Bu məhkəmə işi azyaşlı uşaqlara yönələn bəzi növ reklamların üzərinə məhdudiyət qoyulması barədədir. Əsas sual ondan ibarətdir ki, bu cür məhdudiyətlər Kanadanın Hüquq və Azadlıqlar Haqqında Xartiyasının söz azadlığına dair müddəasının pozulmasına gətirirmi? Burada “vasitələr” sözü hüquq və ya azadlığı məhdudlaşdıran qanunu və ya hər hansısa tədbirləri ifadə edir; “məqsədlər” sözü isə bu məhdudlaşmalarla güdülən məqsədi ifadə edir.]

Qanunverici orqan cəmiyyətdə bir-birinə zidd tələblər irəli sürən müxtəlif qruplar arasında vasitəçi rolunu oynayarsa, o, labüd olaraq sərhədlər cızmalıdır ki, bir sıra tələblərin qanuniliyi hansı nöqtədə başlanır, digər tələblər isə özünün dəqiq yerini tapmadan əhəmiyyətini itirərək hansı nöqtədə sıradan çıxır. Qanunverici orqan həmin sərhədin ən düzgün şəkildə cızılması baxımından qiymətləndirməni ağlabatan şəkildə aparmışdırsa, xüsusən bu qiymətləndirmə bir-birinə zidd olan elmi sübutların tutuşdurulmasına əsaslanıbsa və bu məsələyə olduqca az resurs ayrılıbsa, onda əlavə ehtimal irəli sürmək məhkəmənin işi deyil...

... Beləliklə, vasitələrlə məqsədləri tutuşdurmalı və azadlıq hüquqlarına mümkün qədər az xələl gətirilməsini təmin etməli olan qanunverici orqan bir-birinə zidd tələblər irəli sürən qruplar arasında vasitəçilik edərkən balansə ən yaxşı şəkildə necə riayət etmək məsələsində yəqinlik olmadan balansə riayət etmək məcburiyyətində qalacaqdır. Əlverişsiz vəziyyətdə olan qruplar hökumətin müdafiəsinə ehtiyacları olduğunu iddia edə bilərlər, eyni zamanda digər qruplar və fərdlər iddia edə bilərlər ki, hökumət müdaxilə etməməlidir.

Bir-birinə zidd tələblər irəli sürən qruplar arasında balansə riayət edilərkən məqsədlərin seçilməsində olduğu kimi, vasitələrin seçilməsi də çox vaxt bir-birinə zidd olan elmi sübutların qiymətləndirilməsini və cüzi resurslarla bağlı əsaslı tələblərin fərqləndirilməsini tələb edir... Beləliklə, qanunverici orqandakı müzakirələrin nəticələrini nəzərdən keçirərkən məhkəmələr, xüsusən söhbət əlverişsiz vəziyyətdə olan qruplardan gedirsə, qanunverici orqanın təmsilçi funksiyasını nəzərə almalıdırlar.

Digər hallarda hökumət müxtəlif qruplar arasında vasitəçilik etməkdən daha çox hüququ pozulmuş fərdin özünəməxsus antaqonisti kimi səciyyələndirilir. [Burada məhkəmə cinayət mühakimə icraatı prosesinin fəaliyyəti ilə bağlı olan bəzi hüquq və azadlıqlardan nümunələr gətirir. Həmin hüquqlar Kanadanın “Əsas Azadlıqlar Xartiyası”nın 7-14-cü maddələrində nəzərdə tutulur]... Müxtəlif qruplar arasında bir-birinə zidd olan hər hansı əlavə tələblər olmaya bilər. Bu zaman və hökumətin məqsədinin məhkəmə sisteminin nüfuzunu və qərəzsizliyini qorumaqdan ibarət olduğu bütün hallarda məhkəmələr,

xüsusən onların belə məsələləri araşdırarkən topladıqları təcrübə nəzərə alınsa, məqsədə çatmaq üçün “ən yumşaq vasitələrin” seçilib-seçilmədiyini müəyyən əminliklə qiymətləndirə bilərlər... Mövqeləri zidd olan fərdlərin və ya qrupların bərişdirilməsi və ya cüzi hökumət resurslarının paylanması ilə əlaqədar olan işlərdə məhkəmələr eyni dərəcədə əminliyə nail olmaya da bilərlər.

Beləliklə, Kanada Ali Məhkəməsi özünü siyasi məsələlərə müdaxilə etməkdən qorumaq üçün bir neçə meyar müəyyən etmişdir. Məhkəmə vurğulayır ki, cəmiyyətdə ciddi fikir ayrılığına və elmi sübutları nəzərə alaraq həll olunmalı olan məsələlərdə məhkəmə qanunverici orqanın qərarına maksimal dərəcədə hörmət edəcək. Məsələn, bu qərarla olduğu kimi, bəzi növ reklamların azyaşlıların psixoloji durumuna və tərbiyəsinə necə təsir etməsi sualı cəmiyyətdə kifayət qədər fikir ayrılığına səbəb olur. Eləcə də bu sualın cavablandırılması elmi sübutların araşdırılmasından çox asılıdır.

Məhkəmə digər meyarlar da müəyyən edir, bu da iki və ya daha çox hüquq arasında balans aparılması (məsələn, söz azadlığı və şəxsi həyat toxunulmazlığı) və sosial qruplar arasında mübahisəli məsələlərin həll olunmasıdır. Ancaq bununla belə, məhkəmə bu məsələlərin onun nəzarətindən tam çıxmasını qərara almır. O, sadəcə belə hallarda qanunvericiyə daha çox inanacağını vurğulayır. Siz Kanada Ali Məhkəməsinin bu mövqeyi ilə yuxarıda müzakirə etdiyimiz ABŞ Ali Məhkəməsinin *Karolin Prodschts* işində ifadə etdiyi mövqe arasında bir oxşarlıq görürsünüz? Digər məsələlərdə isə, xüsusən bir tərəfdən dövlət, digər tərəfdən isə fərd çıxış edən işlərdə (misal üçün, cinayət prosesi zamanı hüquqlar) dövlət “antaqonist” rolunu oynadığından məhkəmə daha ciddi nəzarət edəcəyini bildirir.

ABŞ Ali Məhkəməsi siyasi məsələlər üzrə qərar verməkdən çəkinmək üçün bu ölkənin konstitusiyaya hüququnda “siyasi məsələ doktrinası” (“*political question doctrine*”) kimi tanınan bir qayda müəyyən etmişdir. Bu doktrinanın əsasını hakim Con Marşal yuxarıda qeyd etdiyimiz Marburi Medisona qarşı məhkəmə işində qoymuşdur. Bu məsələ ilə bağlı hakim Marşal buları qeyd edir:

Birləşmiş Ştatların Konstitusiyasına əsasən prezident müəyyən siyasi xarakter daşıyan səlahiyyətlərə malikdir. Bu səlahiyyətləri o, özü bildiyi kimi həyata keçirir və bu zaman o, siyasi statusundan çıxış edərək yalnız öz ölkəsi və vicdanı qarşısında hesabat verir. Bu səlahiyyətlərin yerinə yetirilməsinə kömək göstərmələri üçün [prezidentin] ona tabe olan və əməllərini icra edən vəzifəli şəxslər təyin etmək ixtiyarı var.

Bu hallarda onların (yəni vəzifəli şəxslərin – *alavə müəllifindir*) hərəkətləri onun (yəni prezidentin – *alavə müəllifindir*) hərəkətləri sayılır və burada səlahiyyətlərin icrası barədə hansı fikirlərin olmasına baxmayaraq, bu səlahiyyətlərin icrası üzərində nəzarət edəcək heç bir hakimiyyət yoxdur və ola da bilməz. Bu, siyasi məsələdir. Bu məsələlər fərdlərə deyil, xalqa aiddir. Bu məsələlər üzrə qərar vermək icra hakimiyyətinə etibar edilib və icra hakimiyyətinin qərarı sonuncudur...

Lakin əgər qanunverici bu vəzifəli şəxsin üzərinə başqa vəzifələr qoyursa; əgər [vəzifəli şəxsin] üzərinə mütləq qaydada müəyyən tədbirlər görmək vəzifəsi qoyulursa; əgər bu fərdlərin hüquqları bu vəzifələrin icrasından asılıdırsa, bu zaman o, qanuna tabe olmalıdır, öz hərəkətlərinə görə qanun qarşısında məsuliyyət daşıyır və istədiyi kimi başqalarının hüquqları barədə qərar verə bilməz...

Bu mülahizələrdən belə nəticə çıxır ki, departament başçıları icra hakimiyyətinin siyasi və ya konfidensial nümayəndələridirsə və sadəcə olaraq prezidentin iradəsini yerinə yetirirlərsə, yaxud Konstitusiyaya və ya qanunlara, əsasən, icra hakimiyyətinin malik olduğu səlahiyyətlər əsasında hərəkət edirlərsə, onda tamamilə aydın məsələdir ki, onların hərəkətləri bütün hallarda siyasi hərəkət kimi nəzərdən keçirilə bilər. Lakin konkret vəzifə qanunla nəzərdə tutulubsa və konkret hüquqlar həmin vəzifənin yerinə yetirilməsindən asılıdırsa, onda aydın məsələdir ki, hüquqlarının pozulduğunu hesab edən fərd hüquqlarının müdafiəsi üçün ölkəsinin qanunlarına müraciət edə bilər...

Ancaq bu, bir neçə ümumi kəlmə problemi həll etmək üçün kifayət deyil. Əlbəttə, hakimlərə qarşı onların siyasətə müdaxilə etmələri barədə irəli sürülən ittihamlar heç zaman tamamilə aradan qalxmayacaq. Bu da öncə konstitusiya icraatını həyata keçirən məhkəmələrin təbiəti ilə bağlıdır: onların səlahiyyətləri çox zaman konstitusiyanın geniş xarakter daşıyan müddəaları ilə müəyyən edilir və bu səbəbdən də hansı məsələ üzrə qərar vermək və verməmək və ya hansı məsələ üzrə hansı qərar vermək məhkəmələrin diskresion və demək olar ki, nəzarət olunmayan səlahiyyətləri daxilindədir. Bu sualı hakimlərin özləri də cavablandırmaqda çətinlik çəkərlər. Ancaq ABŞ Ali Məhkəməsi Marburi Medisona qarşı işindən sonra da minimum bir neçə tələb müəyyənləşdirməli idi. *Beyker Kar-a qarşı*¹⁴⁷ işində Ali Məhkəmə tələbləri bu cür müəyyənləşdirir:

[İşin faktları: Tennesi Ştat Konstitusiyasına əsasən hər on ildən bir ştatda ərazi bölgüsünə yenidən baxılmalıdır ki, bu ərazilərdə neçə nəfər insanın

---

¹⁴⁷ *Baker v. Carr*, 369 U.S. 186 (1962)

yaşadığı müəyyənləşdirilsin. Bu da hansı ərazinin qanunverici orqanda neçə nəfərlə təmsil olunması üçün vacibdir. Tennesi Ştatında isə ərazi bölgüsünə 1901-ci ildən iş müzakirə olunanadək baxılmamış qalırdı. O zamandan Beykerin yaşadığı Şelbi rayonunun əhalisi çox artmışdı. O, öz bərabərlik hüququnun pozulması barədə məhkəməyə şikayət verir. Aşağı instansiya məhkəmələri iş üzrə qərar verməkdən imtina edirlər – onların qərarına əsasən mübahisəli məsələ “siyasi məsələdir” və məhkəmə tərəfindən həll oluna bilməz. Ali Məhkəmə apellyasiya qaydasında işə baxaraq Beykerin xeyrinə qərar çıxarır.]

Hər hansı məsələnin müəyyən dərəcədə Konstitusiya əsasında hakimiyyətin digər qanadına verilib-verilmədiyi barədə, yaxud həmin hakimiyyət qanadının hərəkətinin onun hər hansı səlahiyyət həddini aşıb-aşmaması barədə qərar çıxarmaq Konstitusiyanın şərhini özündə ehtiva edən həssas bir məsələdir və Konstitusiyanın yekun şərhini həyata keçirən məhkəmənin vəzifəsidir...

Aydın məsələdir ki, sualların yarandığı şəraitdən asılı olaraq, birbirindən azacıq fərqlənən bəzi formullar siyasi məsələni də özündə əks etdirə bilər, hərçənd ki bu formulların hər birinin bir və ya daha artıq elementləri olur ki, onlar mahiyyət etibarilə hakimiyyət bölgüsü funksiyasını özündə əks etdirir.

Artıq həll olunmuş və qərarlarımıza əsasən siyasi məsələlərin yer aldığı istənilən işə ötəri nəzər saldıqda bəlli olur ki, siyasi məsələ (1)¹⁴⁸ müvafiq siyasi departamentə (yəni orqana – əlavə mənimdir) Konstitusiyanın mətninə əsasən həvalə edilmiş məsələdir; (2) yaxud onun həlli üçün məhkəmə qaydasında müəyyən oluna və idarə edilə bilən standartlar yoxdur; (3) yaxud öncə açıq-aydın məhkəmənin səlahiyyətinə aid olmayan siyasətin müəyyənləşdirilməsi həll olunmadan qərarların qəbulu mümkün deyil; (4) yaxud məhkəmələr tərəfindən hakimiyyət qanadlarının düzgün koordinasiyası nəzərə alınmaqla müstəqil qərar çıxarılması mümkün deyil; (5) yaxud artıq qəbul olunmuş və şübhə doğurmayan siyasi qərara sadıqlıq tələb olunur; (6) yaxud bir məsələ barədə müxtəlif departamentlərin verdiyi ayrı-ayrı bəyanatlar potensial çəşqinlik yarada bilər.

Əgər bu formullardan hər hansı birini işin həllinə şamil etmək mümkün deyilsə, onda işdə siyasi məsələnin yer aldığı əsas gətirilərək ona məhkəmə qaydasında baxılmasından imtina edilə bilməz. Bizim nəzərdən keçirdiyimiz doktrina “siyasi işlərdən” biri deyil, “siyasi

---

¹⁴⁸ Cümlələrin əvvəlində olan rəqəmlər ilkin mətnə yoxdur, biz bunları oxucuların rahatlığı üçün mətnə daxil etmişik.

məsələlərdən” biridir. Məhkəmələr “siyasi” hərəkət adlandırılan bəzi hərəkətlərin konstitusiyanın verdiyi səlahiyyət həddini aşıb-aşmadığı barədə vicdanlı məhkəmə iddiasını “məhkəmədə baxılmalı olmayan iş” hesab edərək rədd edə bilməzlər. Nəzərdən keçirdiyimiz işlər hər bir işdə konkret faktların və konkret halların fərqli şəkildə araşdırılmasının zəruri olduğunu və hər hansı semantik təsnifatın mümkün olmadığını göstərir.

Məhkəmənin əsaslandırmasından göründüyü kimi, o, 6 mühüm sərhəd müəyyən edir və bildirir ki, məhkəmə cavab verməyən işlər üzrə qərar verməkdən imtina edəcəkdir. Ancaq bu tələblərin də müəyyən xüsusiyyətləri var: onlar (1) ümumi şəkildədirlər və (2) hansı işin bu tələblərə cavab verib-vermədiyini məhkəmə özü müəyyən edir. Sonuncu o deməkdir ki, məhkəmə özü istədiyi işi icraata götürə və ya götürməkdən imtina edə bilər. Məhkəmə doğru olaraq vurğulayır ki, onun müzakirə etdiyi “işlər konkret faktların və konkret halların fərqli şəkildə araşdırılmasının zəruri olduğunu və hər hansı semantik təsnifatın mümkün olmadığını göstərir”. Buna baxmayaraq, məhkəmənin *Beyker Kar-a qarşı* qərarı onun siyasi məsələlərə dair müdaxiləsi barədə mövqeyini açıqlaması istiqamətində böyük addım idi.

Siyasi məsələ doktrinası ABŞ-da və Avropada – müqayisəli analiz

Bəzi alimlərin fikrincə, siyasi məsələ doktrinası ABŞ-da Avropa ölkələrinə nisbətən daha ciddi mübahisələrə səbəb olur. Bunu onunla əsaslandırırlar ki, konstitusiya icraatı və ya daha dəqiq desək, məhkəmələrin qanunlar üzərində nəzarəti həyata keçirmək hüquqlarının olması bir çox ölkələrdən fərqli olaraq, ABŞ Konstitusiyasında təsbit olunmayıb.¹⁴⁹ Misal üçün, Almaniya Konstitusiya Məhkəməsinin səlahiyyətləri ölkənin Əsas Qanunu ilə müəyyən edilmişdir.¹⁵⁰ Bunu eyniliklə Fransa¹⁵¹, Rusiya¹⁵² və bu kimi başqa dövlətlərə aid etmək olar. Çox güman ki, elə bu səbəbdən Almaniya Konstitusiya Məhkəməsi öz səlahiyyətlərindən geniş istifadə etməkdən çəkinmir.¹⁵³ Bəzi alimlərin fikirlərinə görə, Almaniya Federativ Respublikasında iki palatadan ibarət olan parlament sistemi zəifləməyə doğru inkişaf edir və Konstitusiya Məhkəməsinin səlahiyyətlərindən istifadə edərək parlamentin öz səlahiyyətlərini rahat icra

---

¹⁴⁹ Baxın: qeyd 3. Michel Rosenfeld.

* (1) - (6) rəqəmləri müəllif tərəfindən əlavə edilmişdir.

¹⁵⁰ Əsas Qanun (*Grundgesetz*), mad. 93

¹⁵¹ 1958 Fransa Konstitusiyası, mad. 7, 16, 37, 46, 61;

¹⁵² Конституция Российской Федерации, ст. 125

¹⁵³ Baxın: qeyd 14. D. Currie, səh. 170-172.

etməsinə məhdudlaşdırmasını bunun səbəblərindən biri kimi göstərir. ¹⁵⁴ Ancaq buna baxmayaraq, Almaniya Konstitusiyası Məhkəməsi bəzən öz səlahiyyətlərini geniş tətbiq etməkdən də ehtiyatlanır. O da bunu ABŞ-da olduğu kimi, qanunvericinin müəyyən məsələlər üzrə qərar vermək hüququ olduğunu və bu cür qərarların məhkəmə tərəfindən yoxlanmasının yolverilməzliyi ilə izah edir. ¹⁵⁵

ABŞ Ali Məhkəməsinin siyasi baxımdan Avropa ölkələrində fəaliyyət göstərən Konstitusiyası və ya oxşar məhkəmələrə nisbətən daha çox mübahisə doğurmasının digər səbəbi konstitusiyası icraatını həyata keçirən məhkəmələrin konsepsiyası ilə bağlıdır. ABŞ-da bütün məhkəmə instansiyaları federal və ştat aidiyyətini gözləməklə qanunlara nəzarət edə bilər və qanunların qüvvədən düşmüş elan edilməsi səlahiyyətlərinə malikdirlər. Ali Məhkəmə isə bəzi xırda fərqləri istisna etməklə son apellyasiya instansiyası məhkəməsi kimi fəaliyyət göstərir. Avropa ölkələrinin əksəriyyətində konstitusiyası icraatını və ya qanunların üzərində nəzarət həyata keçirən məhkəmələrin konsepsiyası ABŞ-dan fərqlidir. Avropada qanunvericinin qərarlarına hörmət dərin köklərə malikdir və bu mənada qanunların ləğv olunması qeyri-adi prosesdir. Konstitusiyası məhkəmələri və ya digər qanunlara nəzarət həyata keçirən qurumlar adi apellyasiya instansiyası məhkəməsi kimi deyil, *xüsusi* yuxarı instansiyası məhkəməsi kimi fəaliyyət göstərir. Bu, ilk növbədə o deməkdir ki, qanunlar üzərində nəzarət, o cümlədən onların ləğv olunması yalnız bir xüsusi məhkəmənin səlahiyyəti çərçivəsində ola bilər. ABŞ alimi D.Kürriye Almaniya Federal Konstitusiyası Məhkəməsi barədə bunları yazır: "Qanunların Konstitusiyaya uyğun olmadığını elan etmək səlahiyyəti üzərində Konstitusiyası Məhkəməsinin monopoliyası qanunvericiyə göstərilən hörməti ifadə edir və məhkəmənin qərarlarının legitimliyini təmin edir". ¹⁵⁶

Məhdudiyyətlər və konstitusiyası icraatının əhəmiyyəti

Beləliklə, biz ABŞ və Avropada konstitusiyası icraatını həyata keçirən məhkəmələrin üzləşdiyi problemlərin fərqi nəzər saldıq. Bununla belə, onu da qeyd etmək lazımdır ki, ilk görünüşdən ABŞ Ali Məhkəməsi daha çox problemlərlə və ittihamlarla üzləşsə də, bu fərq əslində nisbi olaraq qalır. Qanunların üzərində məhkəmə nəzarəti bu nəzarəti həyata keçirən məhkəmələrə

---

¹⁵⁴ Andreas Vothkuhle, *The Erosion of the Parliamentary System in the Federal Republic of Germany*

¹⁵⁵ 2 BverfGE 213 (1953), 66 BverfGE 39 (1983)

¹⁵⁶ Baxın: D.Currie, *The Constitution of the Federal Republic of Germany*, (1994), səh. 166

kifayət qədər geniş səlahiyyətlər və imkanlar verir və hər zaman olduğu kimi, burada da geniş səlahiyyətlər daha sərt tənqidə yol açır.

Ancaq konstitusiya icraatı zamanı hakimləri öz şəxsi mənəvi və siyasi fikirlərini işin hallarına tətbiq etməkdən çəkindirən və onları siyasətdən uzaqlaşdıran bir sıra faktorları da qeyd etmək lazımdır. İlk növbədə, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, hakimlər öz vəzifələrinə seçki yolu ilə təyin olunurlar. Bu, bir tərəfdən məhkəmənin öz hüquqlarından geniş istifadə etməsinə şərait yaradırsa, digər tərəfdən hər hansı siyasi müzakirələrdən uzaq olmağa, işə qanuna və konstitusiyaya uyğun baxmağa imkan verir. Daha bir faktor onunla bağlıdır ki, məhkəmələr öz təşəbbüsləri ilə işləri icraata götürümlər – bu, ilk növbədə məhkəmə işinin başlanması ilə əlaqədardır, yəni kiminsə müraciət etmədiyi halda, məhkəmə işi icraata götürə və iş üzrə qərar verə bilməz.¹⁵⁷ Digər bir faktor çox zaman işdə tərəflərin və ya müraciət edən şəxslərin arqumentlərinin məhkəmələr üçün çərçivə rolunu oynamasıdır. Konstitusiya icraatında prezidentlər çox mühüm əhəmiyyətə malikdir – prezidentlər nəinki konkret işlər üzrə, eləcə də digər analoji hallar üzrə məhkəmələrin mövqeyini əks etdirir. Şübhəsiz, bu da konstitusiya icraatı zamanı məhkəmələr üçün müəyyən məhdudiyyət kimi çıxış edir.

Biz yuxarıda qanunlara nəzarəti həyata keçirən məhkəmələrin fəaliyyətində bəzi mümkün məhdudiyyətlərə nəzər saldıq. Ancaq bu məhdudiyyətlər də öz növbələrində nisbi olaraq qalır. Konstitusiya icraatı zamanı, xüsusən qanunlara nəzarət həyata keçirən zaman subyektiv faktları – yəni hakimlərin subyektiv olması faktorunu – tamamilə aradan qaldırmaq mümkün deyil. ABŞ Ali Məhkəməsi *Beyker Kar-a qarşı* işində tamamilə düzgün vurğulayır ki, hansı məsələnin sırf siyasi olub-olmamağını məhkəmə məhz özü müəyyənləşdirir. Bununla belə, müəllifin fikrincə, konstitusiya icraatının cəmiyyətə gətirdiyi xeyir hakimlərin öz siyasi baxışlarını işdə tətbiq etməsi nəticəsində dəyə biləcək ziyandan qat-qat üstün olduğundan (və ya konstitusiya icraatı dili ilə desək, “proporsional” olduğundan) konstitusiya icraatı demokratik cəmiyyətin mühüm bir hissəsi kimi tanınır.

Konstitusiya icraatının gözə görünən əhəmiyyəti ondadır ki, bu icraat vasitəsi ilə qanunvericilikdə olan boşluqları doldurmaq mümkün olur. Bəzən qanunverici hansısa aktları qəbul edən zaman onların digər qanunlarla uyğun olub-olmamağına diqqətlə nəzarət etmir. Yaxud bir vaxtlar qəbul olunan qanun illər keçdikdən sonra öz əhəmiyyətini itirə bilər. Konstitusiya icraatı bu

---

¹⁵⁷ Andras Sajo, *Constitutional adjudication in the light of discourse theory*. 17 CDZLR 1193 (1996).

(“The courts have no power of initiative – a court has to wait until a ripe case or petition comes up. Except when exercising preliminary review, which is still unusual and may not become the rule of constitutional adjudication, tribunals are reacting to past events”)

boşluqları doldurmaqda əhəmiyyətli hüquqi vasitə kimi çıxış edir. Əlbəttə, qanunverici öz qəbul etdiyi qərar və qanunları ləğv edə, yaxud dəyişdirə bilər. Ancaq qanunvericinin ictimaiyyətin tələblərinə reaksiyası məhkəmədən çevik və operativ deyil. Konstitusiya icraatının lehinə daha çox arqumentlər mövcuddur, biz onların hamısını burada sadalamaq istəmirik. Sadəcə olaraq bir də vurğulayırıq ki, müasir demokratik cəmiyyətdə konstitusiya icraatının əhəmiyyəti kifayət qədər böyükdür.

Qeydlər, suallar və tapşırıqlar

1. Hər hansı məsələyə dair “siyasi” və ya “hüquqi” dedikdə nəyi nəzərdə tutursunuz – yəni “siyasi” və “hüquqi” məsələ nə deməkdir? Onların arasında fərq nədən ibarətdir? Misal üçün, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə fərdi sahibkar kimi (hüquqi şəxs qeydiyyatına almadan) və ya hüquqi şəxs kimi məşğul olmaq olar. Əgər Milli Məclis fərdi sahibkarların gəlirləri və hüquqi şəxslərin gəlirləri üzərində fərqli vergi dərəcələri müəyyən edərsə, bu, siyasi məsələ sayılmalıdır, yoxsa hüquqi? Konstitusiya Məhkəməsi bu işə mahiyyəti üzrə baxa bilərmi?

2. Hər hansı məsələnin siyasi və ya hüquqi olması sadəcə nisbi xarakter daşıyır. Konstitusiya hüququnda belə bir fikir var ki, “siyasi” məsələ dedikdə qərar verən şəxsin hər hansı seçim etmək imkanı olur. Misal üçün, yuxarıda vergi ilə bağlı qeyd etdiyimiz misalda Milli Məclisin qanunu qəbul edib-etməmək seçimi var. “Hüquqi” məsələ olan yerdə isə seçim olmur – burada qanun və qaydalar əsas tutulduğundan qərar verən şəxsin seçimi olmur – ən azından nəzəriyyədə hüquqi qərar verən şəxs (misal üçün, məhkəmə) bu qanun və qaydalara riayət etməlidir. Siz bu klassifikasiya ilə razısınız?

3. ABŞ və Kanada qonşu ölkələr olsa da, yuxarıda göründüyü kimi, bu ölkələrin ali məhkəmələri siyasi məsələlər üzrə qərar qəbul etməkdən çəkinmək üçün başqa-başqa qaydalar müəyyən etmişlər. Bu qərarları müqayisə edin; sizcə, hansı məhkəmə daha dəqiq sərhəd müəyyən edə bilmişdir?

4. 1930-cu illərin ortalarından başlayaraq 1980-ci illərədək ABŞ Ali Məhkəməsi 146 qərarın nəticəsini o dövrlərdə həmin qərarlar barədə ictimaiyyətdə formalaşan rəylə tutuşdurduqda məlum olub ki, məhkəmənin qərarlarının təxminən 60 faizdən çoxu ictimai rəylə üst-üstə düşüb.¹⁵⁸ Yəni 60 faizdən çox iş üzrə məhkəmənin qərarı ilə geniş ABŞ ictimaiyyəti razılışmış. Nəzərə alsaq ki, Konstitusiya xalq tərəfindən qəbul olunan sənəddir (ən azı bu

---

¹⁵⁸ Baxın: qeyd 12, K.Janda, səh. 523-524

nəzəriyyədə belədir), Konstitusiya Məhkəmələri qərarlarında geniş ictimaiyyətin fikrini nəzərə almalıdırmı? Yoxsa onlar yalnız “ədaləti” rəhbər tutmalıdır? Əgər belədirsə, bu zaman “ədalət” nədir və o, ictimai rəydən fərqli ola bilərmi?

5. ABŞ-da Konstitusiyanın ratifikasiyası prosesi zamanı öz yazıları ilə çıxış edən Aleksandr Hamilton yazırdı ki, məhkəmə hakimiyyəti hakimiyyətin digər qolları arasında ən zəifdir, çünki “onda qılıncın və pul kisəsinin gücü yoxdur”. O yazırdı ki, məhkəmə hakimiyyətinin qərarından başqa heç bir gücü yoxdur.¹⁵⁹ Həqiqətən də, məhkəmə yalnız qərar qəbul edir, qərarların icrası isə başqa dövlət institutlarının vəzifəsidir. Sizcə, bu fakt qanunların üzərində nəzarəti həyata keçirən məhkəmələri cəmiyyətdə ciddi fikir ayrılığına səbəb olan məsələlər üzrə qərar verməkdən çəkindirməlidirmi?

---

¹⁵⁹ Baxın: qeyd 12, K.Janda, səh. 493 (“Hamilton maintained that...judiciary would be the weakest of the three branches of government because it lacked “the strength of the sword and purse”. The judiciary wrote Hamilton had neither “FORCE nor WILL, but only judgment”).

11. Konstitusionalizm və hüququn aliliyi

Hüququn aliliyi: ümumi anlayış

KONSTITUSİA HÜQUQUNA dair ədəbiyyatda bəzən konstitusionalizm anlayışı hüquqi dövlət anlayışına bərabər tutulur. Bəzən isə bu anlayışlardan birinin o biri anlayışın tərkib hissəsi olduğu qeyd edilir. Hər bir halda bu iki prinsip bir-biri ilə sıx bağlıdır. Hüquqi dövlət prinsipi müəyyən mənada konstitusionalizm kimi, kifayət qədər geniş və tam aydın olmayan konsepsiyadır.

Sovetlər süquta yetdikdən sonra “qanunun aliliyi”, “hüquqi dövlət” və sonradan “hüququn aliliyi” tədricən leksikonumuza daxil olaraq cəmiyyətdə geniş istifadə edilən sözlərə çevrildi. Özü-özlüyündə bu, müsbət haldır. Ancaq bu anlayışların sadəcə liberal leksikon kimi istifadəsi ilə kifayətlənmək olmaz, çünki belə olan halda hüquqi dövlət prinsipinin heç bir əhəmiyyəti olmaz. Hüquqi dövlət prinsipinin praktiki əhəmiyyəti və ya praktikada tətbiqi bu prinsipin mühüm elementlərini və onun mahiyyətini anlamağımızdan çox asılıdır və bunu etmək istədikdə sadə bir sualla özümüzə müraciət edirik: hüquqi dövlət nədir və ya özündə nəyi ehtiva edir? Hüquqi dövlət qanunun aliliyi və hüququn aliliyi prinsiplərindən nəyi ilə seçilir (əgər, ümumiyyətlə, seçilirsə)?

Andraş Şayo bu terminlərə yaxın olan ingilis dilində ifadə edilən “*rule of law*” konsepsiyasının aşağıdakı bəzi mühüm elementlərini qeyd edir¹⁶⁰:

1. Xalq əvvəlcədən elan olunan qanun və qaydalara uyğun idarə olunmalıdır.
2. Dövlətin iradəsi hüquqi örtüklülərə salınmalıdır, yəni qanun dövlət orqanlarına da şamil edilməlidir. Bundan əlavə, dövlət orqanları yalnız onlara qanunun icazə verdiyi halda hərəkət etməlidirlər, yəni sadəcə qanunda olanları tətbiq etməli olduqları üçün deyil, eyni zamanda müvafiq normativ-hüquqi aktın icazəsi ilə hərəkət edə bildikləri üçün *onlar qanunlara tabedirlər*.
3. Qanun və qaydaların özləri müəyyən normativ tələblərə cavab verməlidir. Bunlardan qanun və qaydaların iyerarxiyasını (yəni üstün qüvvədə olma

---

¹⁶⁰ Andraş Şayo, "Məhdud dövlət. Konstitusionalizmə giriş" (1999), bölmə 6; "Hüquqi dövlət və onun icraçıları"; səh., 205-217

ardıcılığını) misal kimi gətirmək olar – “[fransuz filosofu] Russo normaların iyerarxiyasını hüququn mənbəyi ilə əlaqələndirirdi: xalq tərəfindən qəbul olunan və ümumi iradəni ifadə edən qanun alidir və eyni zamanda müstəsna və ilkin hüquq mənbəyidir. Qanunun aliliyi konstitusiyaya əhəmiyyətli tələbə çevrildi”. Daha sonra professor Şayo normativ-hüquqi aktların iyerarxiyası haqqında bunları qeyd edir:

Dörd qədim hüquqi norma hüququn mənbəyinin iyerarxiyasının bir hissəsini təşkil edirlər: (1) sonradan qəbul olunan normativ-hüquqi akt ondan tez və onunla eyni iyerarxik səviyyədə olan [normativ-hüquqi aktdan] üstün qüvvəyə malik olmalıdır və ya başqa cür desək, həmişə axırncı qayda üstün qüvvəyə malikdir; (2) eyni iyerarxik səviyyəyə malik spesifik və ümumi qaydalar olduğu halda, tarixindən asılı olmayaraq spesifik qayda tətbiq olunmalıdır; (3) müddəanın geriyə qüvvəsi olmalı deyil, əks halda qanunun müddəaları hüquqi qüvvəyə malik olmazlar (hər şey sonradan dəyişdirilə bilər) və (4) qanunlar ümumi olmalıdır, yəni onlar hər hansı konkret şəxsə və ya işə istinad edə bilməzlər (...)

4. Müstəqil məhkəmənin olmaması. Məhkəmə sadəcə fərdlər arasında mübahisələri həll etmir. Həmçinin onlar dövlət orqanlarının hərəkətlərinin qəbul olunan qanun və qaydalara nə dərəcədə uyğun olmasına *qanunlar çərçivəsində* nəzarət edirlər.
5. Hüququn aliliyi konsepsiyasının digər mühüm əlaməti də “bərabərlik” prinsipidir. Qanun və qaydalar insanlara bərabər tətbiq olunmazsa, o zaman bu qayda və qanunlar ümumi normalar kimi qəbul olunmayacaq.
6. İngiltərə ənənələrinə istinad edən professor Şayo bunları qeyd edir:

On doqquzuncu əsrdə hüququn aliliyinin Viktoriyan konsepsiyasının mərkəzində [səlahiyyətlərdən istifadə üçün] hüquqi icazə və dövlətin məhdudlaşdırılması dururdu. Albert Dəysiyə əsasən qanunun aliliyi ən azı üç konsepsiyayı özündə ehtiva edir.

Birincisi, “qanunla nəzərdə tutulan qaydada ölkənin adi məhkəmələrində qanunun açıqca pozulmasının sübut edilməsinin təsdiq olunduğu hallar istisna olmaqla, heç bir şəxs cəzalandırıla bilməz. Bu mənada hüququn aliliyi şəxslərin səlahiyyətdən geniş, özbaşınalıqla, diskresion istifadə edilməsinə əsaslanan dövlət sistemi ilə qarşılaşdırılır” (*istinad buraxılmışdır*).

İkincisi, heç bir şəxs qanundan üstün deyil və "hər bir şəxs rütbəsindən və vəziyyətindən asılı olmayaraq, ölkənin bütün qanunlarına tabedir və adi tribunalların yurisdiksiyası onlara şamil edilir... Bizim kimi hər bir vəzifəli şəxs – baş nazirdən tutmuş konstebelə və ya vergi yığan şəxsədək – hüquqi əsası olmayan hər bir hərəkətə görə digər vətəndaşlar kimi məsuliyyət daşıyır" (*istinad buraxılmışdır*). Üçüncü element odur ki, şəxsi azadlıq kimi konstitusion prinsiplər məhkəmə qərarlarının nəticəsi olaraq mövcuddur.

M.Rozenfeldin fikrincə, hüququn aliliyi geniş və daxili ziddiyyətlərlə dolu konsepsiyadır. O, Anqlo-Amerikan konsepsiyası olan "rule of law", alman "*rechtsstaat*" və fransız "*etat de droit*"-i müqayisəli formada təhlil etmişdir. Onun gəldiyi nəticə belədir ki, bu konsepsiyalar arasında fərqlər var. Bu fərqlər, öz növbəsində, "mədəni fərqlərdir" – yəni onların yarandığı və mövcud olduğu ölkələrin (misal üçün, İngiltərə, Almaniya və Fransa) xalqlarına məxsus olan mədəniyyətlərin fərqiindən irəli gəlir.

Hazırda Azərbaycan dilində istər hüquqi dövlət, istərsə də qanunun aliliyi və hüququn aliliyi dedikdə ilkin olaraq dövlət tərəfindən qəbul edilən qanunlara, fərmanlara və digər normativ-hüquqi aktlara ölkədə və cəmiyyətdə olan hər bir şəxs tərəfindən (tutduğu vəzifədən və digər xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq), o cümlədən onları qəbul edən şəxslər tərəfindən qeyd-şərtsiz riayət olunmasını nəzərdə tuturuq. A.Şayo 11-13-cü paragraflarda bunu ingilis konstitusiyaya hüquqşünası Albert Daysiyə (1835-1922) istinad etməklə bildirir. "Heç kəs qanundan üstün deyildir!" – geniş yayılan bu postulat hüququn aliliyi konsepsiyasının bu elementini sadə və aydın tərzdə ifadə edir. Ancaq cəmiyyətin demokratik və hüquqi olması üçün sadəcə qəbul olunan qanun və qaydalara riayət etmək kifayət deyil, qanunun aliliyi söz birləşməsi isə ən azından *prima facie* (yəni özü-özlüyündən və göründüyü kimi) yalnız bununla məhdudlaşır. Hüququn aliliyi və hüquqi dövlət prinsipləri isə daha geniş olduğundan A.Şayonun yuxarıda qeyd etdiyi digər mühüm elementləri də ehtiva etməsini söyləmək olar. Bu baxımdan hüququn aliliyi və hüquqi dövlət prinsipləri arasındakı fərq (əgər varsa) daha az nəzərə çarpandır: hər iki termin özlərində mühüm demokratik və hüquqi prinsipləri ehtiva edir.

Hüququn aliliyi: dar və geniş mənə

Yuxarıda qeyd olunanlar hüququn aliliyi anlayışı barədə linqvistik təhlil vasitəsi ilə bir qədər təəssürat yaradır, xüsusən aydın olur ki, hüququn aliliyi cəmiyyət üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən bir sıra mühüm prinsipləri ehtiva edir. Bununla belə, onun tərkibinə konkret hansı dəqiq və müəyyən olunmuş prinsiplər daxildir? Bu suala birmənalı cavab olmasa da, hüquqi dövlət prinsipinin bir sıra məqamlarına aydınlıq gətirə biləcək bəzi mühüm elementlərə nəzər yetirmək yerinə düşərdi.

M.Rozenfeldən fərqli olaraq, A.Şayo yuxarıdakı məqalədə ingilis "*rule of law*" ilə alman "*rechtsstaat*" və fransız "*etat de droit*" anlayışlarının bəzi oxşar cəhətlərə malik olduğunu qeyd edir. Qeyd olunduğu kimi, qanun və qaydalara riayət olunması başlıca amillərdən biridir. Bu fikri daha da inkişaf etdirərək deyə bilərik ki, hüququn aliliyi sadəcə prosedurlara riayət etmək deyil, eyni zamanda həmin proseduraların özlərinə dair müəyyən normativ (maddi) tələbləri ehtiva edir. Bu tələblərin ən əsası prosedurun ədalətli (ingilis dilində – *fair*) olmasıdır: misal üçün, hüququn aliliyi prinsipi tələb edir ki, barəsində qərar verilən şəxslərin (əsasən, müəyyən sosial qrupun) qərar vermə prosesində iştirakı təmin edilsin. Misal üçün, universitet tələbələr barədə mühüm qərar verdiyi zaman tələbələrin bu prosedə iştirakı prosesin daha ədalətli olmasını təmin etmək üçün mühüm vasitədir. A.Şayo yuxarıdakı yazısında hüququn aliliyinin bir sıra digər mühüm formal elementlərini qeyd edir; bunlar müstəqil məhkəmənin olması, qanun və qaydalara nəzarət, normativ-hüquqi aktların iyerarxiyası, bərabərlik və s. aiddir.

Yuxarıda sadalananların əksəriyyəti hüququn aliliyi prinsipinin prosessual elementlərini təşkil edir; bu elementlər əsasən, qanunun (və ya digər normativ-hüquqi aktın) qəbul olunması prosesinə dair müəyyən tələblərdən ibarətdir. Adətən hüququn aliliyi dar mənada işləndikdə məhz bu cür prosessual tələblər nəzərdə tutulur. Hüququn aliliyi prinsipinin dar mənası ilə yanaşı, onu geniş mənada da başa düşmək olar. Bu geniş mənaya prosessual və texniki xarakter daşıyan tələblərdən başqa, eyni zamanda qəbul olunan qanun və ya qərarların mahiyyətinə dair *normativ* tələblər də daxildir. Bir sıra alim və hüquqşünasların fikrincə, hüququn aliliyi sadəcə qanun və qaydaların prosessual tələblərə uyğun olaraq qəbul edilməsi və onlara riayət edilməsi ilə kifayətlənməməlidir, çünki qəbul olunan qanun və ya qərarın, insan hüquq və azadlıqları da daxil olmaqla, mühüm konstitusion tələblərə uyğun olmaması da mümkündür. Bu uyğunsuzluq bir sıra amillərdən irəli gələ bilər və heç də dövlətin pis niyyətli olmasını ehtiva etmir. Hər bir qəbul olunan qanun və ya qaydanın çox zaman inkişaf məqsədlərinə qulluq etməsi nəzərdə tutulur; ancaq hətta ən ülvə məqsədlərə qulluq edən qanun və ya qayda belə insan hüquq və azadlıqlarını və ya digər mühüm konstitusion prinsipləri poza bilər.

Avropa İnsan Haqları Məhkəməsi öz yurisdiksiyası çərçivəsində hüququn aliliyi prinsipini Avropa Konvensiyasının preambulasına istinad etməklə, əsasən, bəzi məsələlərə münasibətdə birbaşa tətbiq edir. Məsələn: Avropa Məhkəməsinin yuxarıda təqdim etdiyimiz *S. və Marper Birləşmiş Krallığa qarşı* işində (səh., 104) olduğu kimi, özlərində hər hansı qayda ehtiva edən qanun və qaydaların çox geniş olmasını hüququn aliliyi prinsipinin pozulması kimi qiymətləndirir – 95-98 paragraflarda məhkəmə qeyd edir ki, hüququn aliliyi prinsipinə cavab verməsi üçün qanun öncədən görünən, aydın və dəqiq olmalıdır. Digər bir qrup iş “hüquqi müəyyənlik” prinsipi ilə bağlıdır. Avropa İnsan Haqları Məhkəməsi qərarlarında qeyd etmişdir ki, yerli məhkəmələrdə sonsuz çəkişmələr, yəni bir işin uzun müddət bir neçə məhkəmə instansiyasında dövr etməsi “hüquqi müəyyənlik” prinsipi pozur, çünki bu praktika iş barədə son qərarın olmamasına səbəb olur – bu da məhkəmənin əhəmiyyətini azaldır, insanlarda məhkəmələrə qarşı etimadsızlığa səbəb olur¹⁶¹. Avropa Məhkəməsi latın dilində *res judicata* kimi ifadə olunan hüquqi müəyyənlik prinsipini Avropa Konvensiyasının preambulasında yer alan hüququn aliliyinə və Konvensiyanın 6.1-ci maddəsinə istinad etməklə müəyyən etmişdir. Ancaq istər *res judicata*, istərsə də qanunun açıq və dəqiq olması tələbi hüququn aliliyinin daha çox dar mənasına uyğun gəlir.

Bir çox hallarda qanunlara nəzarət edən məhkəmələr insan hüquq və azadlıqların, eləcə də digər mühüm konstitusion prinsiplərlə ictimai maraqlar arasında balansə nail olunub-olunmadığını müəyyən etməyə çalışırlar. Məsələn, yuxarıda təqdim etdiyimiz *S. və Marper Birləşmiş Krallığa qarşı* işində (səh., 104) Britaniya hökuməti ictimai maraqları (dövlət maraqlarını) müdafiə edərək iddia edirdi ki, DNT nümunələrini dövlət nə qədər uzun müddətə saxlaya bilərsə, o qədər cinayətkarlığa qarşı yaxşı mübarizə apara bilər. Ərizəçilər isə insan hüquqlarını müdafiə edərək bəraət almış şəxslər barədə bu cür məlumatların saxlanılmasını pozuntu kimi qiymətləndirirlər. Məhkəmə qərarı ilə DNT və ya digər məlumatların necə saxlanılmalı olduğu qeyd olunmur – üzv dövlətlər *prinsip etibarilə* saxlanmanı təşkil etməkdə azaddırlar, o, sadəcə hökumətin məlumatların saxlama formasının yuxarıda qeyd olunan balansə pozduğunu qeyd edir.

Balans sadəcə insan hüquq və azadlıqları deyil, eyni zamanda digər konstitusion prinsiplər arasında da aparıla bilər – məsələn, dövlət orqanları arasında hakimiyyət bölgüsü konsepsiyası özündə həmin orqanların səlahiyyətləri arasında balansın mütləq olduğunu ehtiva edir. Hüququn aliliyi

---

¹⁶¹ Baxın: məsələn, Ryabix Rusiyaya qarşı (*Ryabykh v. Russia*), AİHM, Ərizə N. 52854/99; para. 51-52

ölkədə bütün mühüm hüquqi və konstitusion əhəmiyyət daşıyan məsələlərdə müfəssəl balans nail olmaq kimi başa düşülə bilərmi? Yoxsa balanslaşma hüququn aliliyinin yalnız bir hissəsidir?

Hüququn aliliyi Azərbaycan Konstitusiyasında

Yuxarıda qeyd olunanlardan belə bir nəticə hasil olur ki, qanun olması heç də onun hüququn aliliyi prinsipinə cavab verməsi deyil, bunun üçün qanun və ya qayda ən azından mühüm prosessual (və bəzi hüquqşünaslara görə, maddi) tələblərə cavab verməlidir. Hesab edirik ki, bu konsepsiyanın Azərbaycan Konstitusiyasında əsasları var. Konstitusiyanın 149.1-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasında qəbul olunan “[N]ormativ-hüquqi aktlar hüquqa və haqq-ədalətə (bərabər mənafeələrə bərabər münasibət) əsaslanmalıdır”. “Hüquq” və ya “haqq-ədalət” nə olduğu, bu hüquqi terminlərin tərifinin olub-olmaması haqda fikir yürütməyimiz bizi sonu olmayan müzakirələrə aparacaq, çünki hüququn aliliyi prinsipinin mühüm hissəsini təşkil edən bu anlayışlar elə hüququn aliliyi kimi də geniş şərh edilə bilər. “Hüquq” anlayışı elə sovetlər dövründə də geniş spektri əhatə edən bir anlayış kimi qəbul olunurdu; onun tərfi haqda hüquqşünas alimlər mübahisə edirdilər – bəziləri hüququ qanunla eyniləşdirir, bəziləri isə onun qanundan qırağa çıxaraq yazılmış və yazılmamış prinsipləri ifadə etdiyini iddia edirdilər.

ƏLAVƏ MATERIALLAR

HÜQUQİ YAZIYA GİRİŞ – BƏZİ MÜHÜM QAYDALAR

*Rəşid Əliyev*¹⁶²

Siz uzun və qəliz mətnləri oxumaqdan zövq alırsınız? Düşünürəm ki, yox.

İnsanlar uzun və qəliz mətnləri oxumağı sevmirlər. Hüquqi mətnlərə və hüquqi yazılara da münasibət eynidir. Məhkəmə qərarları da daxil olmaqla, hüquqi mətnlər insanlar üçün yazılır – onlar digər planetdən gələn şəxslər üçün nəzərdə tutulmur.

Bu məqalə hüquqi yazı – daha konkret desək, hüquqi mətnləri daha mükəmməl yazmaq üçün istifadə olunan “qaydalar”¹⁶³ haqqındadır. Bu məqalə üzrə “hüquqi yazı” dedikdə rəsmi yazışmalar (məktublar), memorandumlar, məhkəmə qərarları, ittiham aktları, iddia ərizələri və s. kimi yazılar nəzərdə tutulur. Əlbəttə bu sadalanan sənədlərin hər birinə dair istər qanunvericilikdə, istərsə də müasir yazı praktikasında xüsusi qaydalar mövcud ola bilər. Biz burada daha çox bütün hüquqi yazılara dair tətbiq oluna biləcək qaydalar haqqında söhbət açacağıq.

Bu məqalə qanunlar, qaydalar və müqavilələr kimi qaydalar müəyyən edən sənədlərin yazılışı və tərtibi haqda deyildir. Bu ayrıca bir mövzudur.

HÜQUQİ YAZININ ƏHƏMİYYƏTİ

Əgər biz hüquq sistemində, o cümlədən akademik sahədə, inkişaf prioritetlərini müəyyən etməliyiksə, hesab edirik ki, hüquqi yazının təkmilləşdirilməsi bu prioritetlərdən biri olmalıdır. Hüquqi yazının əhəmiyyəti böyükdür¹⁶⁴. Məsələn, məhkəmə qərarları: yazılı qərar məhkəmə prosesinin son nəticəsidir və burada proses zamanı bütün mühüm məsələlər öz əksini tapmalıdırlar – hansı sübutlar mövcuddur, kim hansı mövqedə olmuşdur, sübutlar necə qiymətləndirilir? və s. Sübutları dəqiq araşdırmayan, dinləməyən hakim (və ya onun katibi) bu

---

¹⁶² LLM Pensilvaniya Universiteti, LLM Mərkəzi Avropa Universiteti; Bakalavr, Dövlət İdarəçilik Akademiyası. Rəşid Əliyev hazırda FİNCA Azərbaycan Bank Olmayan Kredit Təşkilatının Hüquq Departamentinin Meneceri vəzifəsində çalışır.

¹⁶³ Burada hüquqi yazıya münasibətdə “qayda” sözü daha çox qeyri-formal qaydalar və müasir hüquqi yazı praktikasında ən yaxşı praktika mənasını daşıyır. Burada “qayda” dedikdə qanunvericilikdə nəzərdə tutulan qaydalar nəzərdə tutulmur.

¹⁶⁴ Hüquqi yazı demək olar ki, artıq özü-özlüyündə bir elmdir və bir çox ölkələrdə, xüsusən də ABŞ universitetlərinin hüquq fakültələrində geniş tədris olunur.

sübutları yazılı formada yaxşı təhlil edə bilməz. Bir sözlə, yazılı qərarlar bizə çox şeyi deyir – hətta pis yazılan qərar belə.

Lakin, hüquqi yazı sadəcə hüquqi mətnin keyfiyyətinin ölçüsü və ya göstəricisi deyildir. Hesab edirəm ki (və yəgin çoxları razılaşar ki), o, eyni zamanda, hüquqi bacarıqların təkmilləşdirilməsi üçün alətdir. Hər hansı mətni mükəmməl yazmaq üçün, müəllif ilk növbədə mətnin mövzusunun yaxşı bilməlidir. Mövzunu yaxşı bilmədən hər hansı məsələni yazılı şəkildə, xüsusən də sadə dildə izah etmək, çox çətin (əgər mümkündürsə).

Mükəmməl yazmağı öyrənməyin məqsədi yalan yazmaq deyildir - əsas məqsəd yazıları oxuculara daha yaxşı çatdırmaq və mövqeyi daha yaxşı izah etməkdir.

QAYDALAR

Hüquqi yazının daha mükəmməl və effektiv olması üçün müasir yazı sahəsində ixtisaslaşan mütəxəssislər aşağıdakı ən mühüm və əsas qaydalara riayət etməyi tövsiyə edirlər. Bu yalnız seçilmiş (əhəmiyyətliyiindən asılı olaraq) tövsiyələrdirlər. Hüquqi yazıya dair xüsusən də İngilis dilində ədəbiyyat kifayət qədər çoxdur və orada digər faydalı məlumatlarla tanış olmaq olar. Ancaq hər bir halda hüquqi yazını inkişaf etdirməyin yolu yazı qaydalarını öyrənmək, sonra isə onları tətbiq etməkdir – praktika, praktika, praktika.

1. **S.A.Q.:** *Sadə, aydın və qısa yazın.* Uzun və qəliz yazılar mətnləri daha “elmi” və “ağıllı” etmirlər. Bir qayda olaraq, gözəl və ağıllı yazı sadə, aydın və qısa yazıdır.

Bu qaydaya riayət etmək üçün ilk növbədə cümlələri qısa yazmaq lazımdır. Bir cümlə bir səhifənin yarısını və ya üçdə birini tutmamalıdır. Bu cür cümlələri çoxları diqqətlə oxumurlar.

Əmin olun ki, cümlə hər hansı konkret və mühüm olan fikri ifadə edir. Ümumi sözlərdən və ümumi qiymətləndirmədən ibarət olan (misal üçün, “çox gözəl”, “mühüm əhəmiyyət kəsb edən” və s.) cümlələrdən qaçın. Mətləbə keçin. Əmin olun ki, mətndə ən mühüm mövqeyiniz və digər mühüm məsələlər öz əksini tapmışdır. Bir sözlə çalışın “qısa və konkret” olasınız.

2. **Mətni başlamaq:** Mətni ən mühüm mövqeyiniz və ya mətnin nəticəsini (və ya məğzini) səsləndirən cümlə ilə başlayın. Sonra bu mövqeyi izah edin və digər mühüm məlumatları əlavə edin. Misal üçün, əgər biz alqı-satqı müqaviləsi üzrə Alfa şirkətinə qarşı pulun ödənilməsi iddiası ilə məhkəməyə müraciət ediriksə, o zaman yəqin ki, iddia ərizəsini bu cümlə

ilə başlamaq istəyirik: “Alfa Şirkəti bizimlə müqavilə bağlamış, üzərinə pulu ödəmək vəzifəsi götürmüş, ancaq ödənişi etməmiş və müqavilə üzrə öhdəliyini pozmuşdur. Buna görə də Alfa Şirkəti bizə X məbləğində pul ödəməlidir”. Bu iddia ərizəsinin əsas məqsədi Alfa şirkətinin müqaviləni pozduğunu və bizim ondan pul tələb etdiyimizi bildirməkdir. Daha sonra biz Alfa şirkətinin nə şirkət olduğu, nə ilə məşğul olduğu, müqavilənin hansı şərtlərlə bağlandığını və s. məsələlər barədə məlumat verə bilərik.

3. **Məlum cümlə:** Çalışın məlum cümlələrdən¹⁶⁵ istifadə edin – məchul cümlələrdən¹⁶⁶ deyil. Bu çox mühüm qaydadır! Məlum formada qurulan cümlələri anlamaq daha asandır. Bu cür cümlələr daha konkretirlər. Misal üçün, yazmaq lazımdır: “İddiaçı məhkəmədə iddia qaldırmışdır”; yazmaq lazım deyil: “məhkəmədə iddia qaldırılmışdır”, və ya “iddiaçı tərəfindən iddia qaldırılmışdır”.

Bu mühüm qaydaya riayət etmək üçün cümlədə *subyekt* müəyyən etmək lazımdır – hərəkəti *kim* yerinə yetirir? Bir çox hallarda insanlar subyekt müəyyən etmək istəmədikləri üçün cümlələri məchul formada yazırlar. Bu heç də yaxşı olmayan praktikadır. Məlum cümlələr daha aydınlıqlar, o cümlədən oxucuya daha aydın istiqamət verirlər. Məsələn yuxarıdakı iddia ilə bağlı cümlədə – məchul formada qurulan cümlə “məhkəmədə iddia qaldırılmışdır” subyekt gizlədir – bizə demir *kim* iddianı qaldırmışdır¹⁶⁷.

Əlbəttə bəzən biz cümlələri məchul formada qurmağa məcburuq. Ancaq biz bundan maksimal olaraq qaçmağı tövsiyə edərdik.

4. **Artıqları ləğv edin:** Artıq və zəruri olmayan sözlərdən, söz birləşmələrindən və cümlələrdən qaçın. “Yazıb bildiririk ki”, “nəzərinizə çatdırırıq ki”, “nəzərə alın ki”¹⁶⁸ və s. kimi sözlər cümlədə artıqdır və heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. Əksinə, oxucunu çaşdırır. Aydındır ki, əgər biz məktub və ya müraciət yazırıqsa, yazdıqlarımızı bildirmək üçün yazırıq – əlavə olaraq “yazıb bildiririk ki” yazmağa ehtiyac yoxdur. Eyni ilə “nəzərə alın ki” – əgər biz yalnız bir neçə cümləni “nəzərə alın ki,” sözləri nəzərə çatdırırıqsa, o zaman digər cümlələr nə üçündür? (ritorik sualdır).

¹⁶⁵ İngilis dili qrammatikasında “active voice”, Rus dili qrammatikasında “действительный залог” qaydasına yaxındır

¹⁶⁶ İngilis dili qrammatikasında “passive voice”, Rus dili qrammatikasında “страдательный залог” qaydasına yaxındır

¹⁶⁷ Əlbəttə iddianı iddiaçılar qaldırırlar, ancaq bu bir misaldır.

¹⁶⁸ İngilis dilində daha çox istifadə olunan sözlərdən biri – “Please note”-dur. Bu sözləri sevən şəxslərə bildirmək istərdik ki, “please note that these words are redundant”.

5. **Hekayə danışıq:** Mövqə bildirən hüquqi yazılar bir növ hekayəyə bənzəyir. Ancaq bu hekayət faktlardan, təhlillərdən və s.-dən ibarətdir. Yaxşı yazı diqqəti cəlb edir və oxucunu daima “sonra nə baş verdi?” və ya “müəllif bu hüquqi mövqeyi görəsən daha necə əsaslandırır?” suallarını verməyə məcbur edir. Burada cümlələrin yaxşı təşkil olunması, strukturu və ardıcılığı böyük rol oynayır.

MƏHKƏMƏ QƏRARLARI

Məqalənin bu hissəsində istərdik məhkəmə qərarları barədə müzakirə aparaq. Öncədən qeyd edək ki, məhkəmə qərarları bizim “hücum obyektimiz” deyildir. Sadəcə olaraq, onlar cəmiyyət üçün daha böyük əhəmiyyət kəsb edirlər. Onu da qeyd edək ki, qanunvericilik məhkəmə qərarlarının strukturuna dair bəzi tələblər müəyyən edir. Ancaq bunlar çox ümumi xarakter daşıyır və burada qeyd etdiyimiz qaydaların tətbiqini qətiyyənlə istisna etmir.

Yuxarıda sadalanan qaydaların hamısını məhkəmə qərarlarına tətbiq etmək olar. Ancaq bir sıra xüsusiyyətlər vardır. Məhkəmə qərarlarının özləri qısa olmaya da bilər – yaxşı məhkəmə qərarı ondan təsbit olunan mövqeyi ətraflı izah etməlidir, sübutları tutuşdurmalı və təhlil etməlidir. Bununla belə, cümlələrin qısa və aydın olması vacibdir.

Digər bir məsələ məhkəmə qərarlarında məchul cümlələrin istifadəsidir. Məhkəmə hər hansı qaydanı müəyyən¹⁶⁹ və ya təsdiq edərkən bu cür cümlələrdən istifadə etmək məcburiyyətindədir. Bu məqbuldur, çünki qaydalar ümumi xarakter daşıyır və tətbiqi konkret şəxslərlə məhdudlaşmır. Bununla belə, maksimal olaraq məchul cümlələrdən qaçmaq lazımdır – məhkəmə qərarlarının böyük əksəriyyəti konkret şəxslər arasında konkret problemi həll etmək məqsədi daşıyır, və məchul cümlələrin çox olması heç də yaxşı praktika deyil.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz 2-ci qayda – mətni başlamaq – məhkəmə qərarlarında çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir, hərçənd bu qayda praktikada nadir hallarda tətbiq olunur. Bir qayda olaraq məhkəmə qərarı qərarın qısa xülasəsi ilə başlamalıdır. Misal üçün, “*A B-yə qarşı filan-filan əsaslarla iddia qaldırmışdır. Məhkəmə iddianı təmin edir, çünki....*”. Sonra daha ətraflı yazmaq olar.

---

¹⁶⁹ Məhkəmələrin qaydalar müəyyən etmələri barədə baxın presedentlər haqqında məqaləyə: <http://www.legalforum.az/?cat=articles&id=171>

Bu məqamda sizin diqqətinizi ABŞ Ali Məhkəməsinin geniş müzakirə olunan qərarlarından birinə çəkmək istərdim. Qərarın adı: *United States v. Windsor*¹⁷⁰. Öncədən qeyd edim ki, qərarın mövzusu hörmətli oxucular üçün o qədər də maraqlı görünməyə bilər. Ancaq əsas, əlbəttə ki, qərarın yazılışdır. Biz də diqqətimizi buna yönəldəcəyik. Bu qərarı seçməkdə məqsəd isə onun nisbətən daha yeni olmasıdır.

Məhkəmənin qərarına baxsaq görərik ki, qərardan əvvəl Məhkəmə qərarın xülasəsini – onun qısa formasını verir. Sonra Məhkəmə qərarın bütöv mətnini təqdim edir. Qərar¹⁷¹ özü bu qısa abzasla başlayır:

Nyu Yorkun rezidentləri olan iki qadın 2007-ci ildə Kanadanın Ontario vilayətində qanuna uyğun olaraq evlənmişlər. Edit Vindzor və Tea Spayer evlərinə, Nyu Yorka, qayıtmışlar. 2009-cu ildə Spayer dünyasını dəyişən zaman bütün mülkünü Vidsora vərsə etmişdir. Vindzor sağ qalan həyat yoldaşına tətbiq edilən vergi azadolmaları üçün müraciət etmişdir. Ancaq ona bunda imtina etmişlər – bu imtina federal qanun olan Evliliyin Müdafiəsi Qanununa uyğun olaraq verilmişdir; bu Qanun eyni cinsdən olan partnyoru [yəni həyat yoldaşını - *əlavə müəllifindir*] bu federal qanunun məqsədləri üçün “həyat yoldaşı” tərifindən istisna edir¹⁷². Vindzor vergini ödəmiş, sonra isə bu maddənin konstitusiyaya uyğunluğunu mübahisələndirmişdir. ABŞ Dairə Məhkəməsi və Apelyasiya Məhkəməsi qanunun bu maddəsinin konstitusiyaya uyğun olmadığını qət etmiş və Birləşmiş Ştatlara ödənilmiş vergiləri Vindzora qaytarmağı əmr etmişdir. Bu Məhkəmə işi icraatına qəbul edir və indi qərarları Vindzorun xeyrinə olaraq qüvvədə saxlayır.

Bu başlanğıc abzasdan biz, (i) işin qısa faktlarını, (ii) hüquqi sualı, və (iii) məhkəmənin qərarını bildik. Hamısı çox qısa və aydın formada. Diqqət edin, məhkəmə demək olar bütün cümlələri məlum formada qurmuşdur – İki şəxs evlənmiş, onlar Nyu Yorka dönmüşlər, Vindzor vergi azadolması üçün müraciət etmişdir və s. Məhkəmə yalnız bir cümləni məchul formada qurmuşdur – “*ona bunda imtina etmişlər*”. Aydındır ki, imtinanı ABŞ-ın vergi orqanları etmişlər, və

---

¹⁷⁰ 570 U.S. (2013) (Docket No. 12-307)

¹⁷¹ Burada biz “qərar” dedikdə çoxluğun qərarına istinad edirik. Bu iş üzrə son qərar Ali Məhkəmənin 9 hakimdən 5 hakimins təsdiqi ilə qəbul olunmuşdur. 4 hakim xüsusi rəydə qalmışlar.

¹⁷² Tərcümənin bu hissəsi bir qədər Azərbaycan dili qrammatikası qaydalarına uyğun gəlməyə bilər – biz bu cür tərcümə etməyə məcbur olduq. Burada Məhkəmə demək istəyir ki, qanunda “həyat yoldaşı” sözlərinin tərfi verilmişdir, və qanunda açıqca qeyd olunur ki, eyni cinsdən olan ər-arvad bu təriflə əhatə olunmular; mahiyyət etibarını ilə qanun onlara tətbiq olunmur.

bəlkə də bu cümləni də məlum formada qurmaq olardı. Ancaq digər cümlələr yaxşı qurulduğundan, bu cümlə ümumi keyfiyyətə çox təsir etmir.

Sonda məhkəmə son qərarının da nədən ibarət olduğunu qeyd edir – qanununun maddəsi konstitusiyaya uyğun deyildir. Məhkəmə qərarının səbəbini qeyd etmir. Hesab edirik ki, səbəbin (və ya əsaslandırmanın) bu cür başlanğıc abzaslarda qeyd olunması məqsədəuyğundur. Çox güman ki, burada qeyd olunmamağın səbəbi əsaslandırmanın kifayət qədər mürəkkəb olmasıdır.

NƏ ETMƏLİ?

Bir çox mütəxəssislər bunlar deyir: *“Öyrənməli, sonra isə daim təcrübədə tətbiq etməli”*.

Hesab edirəm ki, hüquqi yazı ölkəmizin hüquq fakültələrində tədris olunmalıdır. Özü də birinci ildən. Əlbəttə ki, tədris müasir hüquqi yazı praktikasından agah olan və onu öz fəaliyyətində tətbiq edən şəxslərə həvalə edilməlidir. Əks halda hüquqi yazının tədrisi formallıqdan uzaq getməyəcəkdir.

Praktiki fəaliyyətlə məşğul olan hüquqşünaslar və, xüsusən də, hakimlər və onların katibləri üçün bu sahədə təlimlər təşkil olunmalıdır.

Mülkiyyət hüququ. Mülkiyyət nədir?

Əşya hüququna giriş

Çoxları razılaşıır ki, mülkiyyət dedikdə hər hansı obyektə dair bir sıra “hüquqların toplusu” (*bundle of rights*) nəzərdə tutulur. Bəzi hüquqşünas alimlərin fikrincə, “mülkiyyət” deyilən bir şey həyatda yoxdur; mülkiyyət sadəcə insanlar arasında yaranan münasibətdə əksini tapır¹⁷³. Bu fikir iqtisadçılar tərəfindən də qəbul olunur. Mülkiyyət bir şəxsin digər şəxsin hüquqlarına (misal üçün, hər hansı bir obyektə saxlamaq, sahib olmaq və onu digərinə ötürmək) hörmət etməsi deməkdir. Bu səbəbdəndir ki, mülkiyyət kiminsə mülkiyyəti olmalıdır. Misal üçün, torpaq sahəsinə A-nın mülkiyyət hüquqları dedikdə B tərəfindən A-nın torpağına onun icazəsi olmadan daxil olmamaq vəzifəsi nəzərdə tutula bilər.

Digər qrup alimlər mülkiyyətin mahiyyət və təbiətə *in rem*¹⁷⁴ olduğunu qeyd edirlər. Müəlliflər Tomas Meril və Henri Smitin fikrincə, mülkiyyət konkret obyektə bağlıdır və bu obyekt üzərində hüquqlar dairəsi məhdud olmayan insanlara qarşı qüvvədədir (əgər qanunla məhdudlaşdırılmayıbsa)¹⁷⁵. Onların fikrincə, “hüquqların toplusu” konsepsiyası mülkiyyət hüquqlarının müqavilələrdən irəli gəldiyini və dairəsi məhdud olan (əsasən, müqaviləyə tərəf olan) şəxslərə münasibətdə qüvvədə olduğunu ehtiva edir. “Hüquqların toplusu” yanaşmasına əsasən mülkiyyət hüquqları sırf insanlar arası münasibətdə mövcud olduğundan, bu yanaşmaya görə, mülkiyyət mahiyyət etibarilə *in personam*-dir. Bu da, müəlliflərin fikrincə, mülkiyyət hüquqlarının universal xarakter daşmasını və ya başqa cür desək, dairəsi məhdud olmayan şəxslərə münasibətdə tətbiq olunmasını nəzərə almır. *In rem* konsepsiyasına əsasən, əgər torpaq sahəsi A-ya məxsusdursa, o zaman A-nın hüquqları (misal üçün, digərlərindən torpağına girməməyi tələb etmək hüququ) tək onun qonşusu B-yə deyil, bütün digər şəxslərə aiddir. Beləliklə, mülkiyyət, müəlliflərin söylədiyi kimi, “dünyaya qarşı olan əmlakdır” (“*good against the world*”).

İlk baxışdan mülkiyyətin *in personam* və ya *in rem* olması arasında fərq nəzərə çarpmır. Biz düşünürük ki, sırf praktiki baxımdan onların arasında böyük əhəmiyyət yoxdur və daha çox nəzəri xarakter daşıyır. Əlbəttə, mülkiyyət digər

---

¹⁷³ Baxın, misal üçün, Daniel H.Cole and Peter Z.Grossman, *Principles of Law and Economics* (2005) səh. 90-91

¹⁷⁴ *In rem* latın sözüdür. *In rem* hər hansı bir hüquqi institutun insanla deyil, maddi obyektə bağlı olduğunu qeyd etmək üçün istifadə olunur. Kontinental hüquq sistemində *in rem*-i əşya hüququ ilə bağlayırlar.

¹⁷⁵ Thomas W.Merril & Henry E.Smith, *What happened to property in Law and Economics*, 111 *Yale LJ* 357 (2001)

insanlara (sadəcə dünyaya deyil) münasibətdə başa düşülə bilər: əgər siz Robinzon Kruzo kimi adada tək olsanız, o zaman mülkiyyət hüquqlarının heç bir mənası olmaz (deyilmi?). Ancaq cənab Meril və Smitin fikirlərini daha yaxşı izah etmək üçün diqqətinizi bir neçə məqama cəlb etmək istərdik. Kontinental hüquq sistemində “əşya hüququ” adlı müstəqil mülki hüquqi institut var. Güman ki, ilk dəfə deyil ki, siz “əşya hüququ” anlayışını eşidirsiniz. Ancaq bu hüququn əhəmiyyəti nədən ibarətdir? Azərbaycanın Mülki Məcəlləsinə baxın: orada əşya hüququ və müqavilə hüququ bir-birinə nisbətən müstəqil institut kimi nəzərdə tutulur. Müqavilə hüququ iki və ya daha çox şəxsin arasında malların (o cümlədən əşyaların) və xidmətlərin dövrüyyəsinə dair münasibətləri tənzimləyir. Bu zaman əşya hüququ nə üçün lazımdır? Əşya hüququ müqavilə olmayan zaman əşyaların dövrüyyəsinə tənzimləyir. Misal üçün, A ilə B arasındakı müqaviləyə əsasən A torpaq sahəsini B-yə satır. Müqavilədə nəzərdə tutula bilər ki, B torpağını A-ya satdıqdan sonra həmin torpağa daxil ola bilməz. Ancaq A-nın digər şəxslərlə (dairəsi məhdud olmayan və ya “dünya” ilə) eyni müqaviləsi yoxdur və olması da mümkün deyil. Əşya hüququ əsas etibarilə müqavilə və ya digər əqdlərin olmadığı təqdirdə (yəni böyük əksəriyyət hallarda), insanlar arasında münasibətləri tənzimləmək məqsədi daşıyır. Əlbəttə, əşya hüququ digər məqsədlərə də xidmət edir. Ancaq yuxarıda qeyd etdiklərimiz əşya hüququnun əsas mahiyyətini açıqlayır.

Müəlliflər cənab Meril və cənab Smitin uzun-uzadı müzakirə etdiyi məsələlər kontinental hüquqşünaslarda bir qədər təəccüb doğura bilər: əşya hüquqları mülkiyyət hüququnun əsasını və mahiyyətini təşkil edən institutlardandır. Ancaq müəlliflərin bu müzakirələri Anqlo-Sakson hüquq sisteminin özəlliklərindən irəli gəlir. Anqlo-Sakson hüquq sistemində “əşya hüquqları” və ya “mülkiyyət hüquqları” adlı müstəqil və sistemləşdirilmiş (kontinental hüquq sistemində xas olan tərzdə) hüquqi institut mövcud deyil. Orada mülkiyyətlə bağlı hüquqlar əksərən konkret mübahisələrin və işlərin həlli nəticəsində yaranmış və belə demək olarsa, səpələnmiş (kontinental hüquqşünasların nöqtəyi-nəzərindən) haldadır: mülkiyyətə dair hüquqlar müqavilə hüququ, *tort*¹⁷⁶ və onun bir hissəsi olan *nuisance* hüququ, daşınmaz əmlak (*real property*), *trust*¹⁷⁷, vərəsəlik və digər oxşar hüquqi institutlarda öz əksini tapmışdır.

---

¹⁷⁶ Anqlo-Sakson hüquq sistemində yaranan bu konsepsiya kontinental hüquq sistemində mövcud olan delikt institutuna bənzəyir. Ancaq *tort*-un əhatə etdiyi məsələlərin dairəsi deliktdən böyükdür.

¹⁷⁷ "Trust" ingilis dilindən hərfi tərcümədə “etibar etmə” deməkdir. Trust sırf Anqlo-Sakson hüquq sistemində xas olan bir institutdur. Ona bir qədər oxşar institutlar, misal üçün, əmlakın idarə edilməsi kontinental hüquq sistemində də mövcuddur.

Əşya hüquqları – iqtisadi əsaslar

İqtisadi nöqteyi-nəzərdən əşya hüququ institutunun əsas məqsədi hüquq və iqtisadiyyat elmində tez-tez müzakirə olunan mikroiqtisadi problemləri həll etməkdən ibarətdir. Bu problemlərdən resursların effektiv paylanması (*efficient allocation of resources*), əqdlə bağlı xərclərin (*transaction costs*) azaldılması və mülkiyyət hüquqlarına dair müəyyənliyin yaradılmasını qeyd etmək olar. Əşya hüquqlarını iqtisadi əhəmiyyətini açıqlayan səbəbləri biz irəlidə müzakirə edəcəyik. Qısaca olaraq burada bir ümumi misalla məhdudlaşmaq istərdik. Əşya sahibinin hüquqları qorunmalıdır ki, sahibində əşyanı səmərəli istifadəyə stimül yaransın. Qeyri-müəyyənlik olduqda və əşyanın istifadəsindən əldə etdiyi faydanı azad şəkildə istifadə edə bilmədiyi zaman həmin sahibdə əşyanın səmərəli istifadəsində və mümkün olduğu təqdirdə onun inkişaf etdirilməsində marağı olmayacaq. Dövlət əşya hüquqları institutu yaradaraq əşyaların səmərəli istifadəsinə imkan və stimül yaradır.

Mülkiyyət nədir? – davamı

Qayıdaq “mülkiyyət” anlayışına. Praktiki baxımdan mülkiyyət dedikdə hər hansı obyektə bağlı (istər maddi, istərsə də qeyri-maddi¹⁷⁸) müəyyən hüquqlar başa düşülür. Daha sadə formada bunu ifadə etmək istəsək, mülkiyyət “bu mənim, o sənin” kimi başa düşülür. Ancaq burada söhbət sadəcə müəyyən olunmuş bir hüquqdan deyil, “hüquqların toplusundan” gedir – yəni mülkiyyət hüququ deyəndə biz bir deyil, bir neçə hüququ nəzərdə tuturuq. Sovet hüquq ədəbiyyatında yer alan nəzəriyyəyə əsasən mülkiyyət hüququnun mahiyyətini 3 müstəqil, ancaq bir-biri ilə bağlı olan hüquqlar təşkil edir: (1) sahiblik hüququ, (2) istifadə etmək hüququ və (3) sərəncam vermək hüququ; sonuncuya mülkiyyəti satmaq və ya onu başqa cür digər şəxsə ötürmək hüququ daxildir.¹⁷⁹ Bu nəzəriyyə Azərbaycanın Konstitusiyasında da öz əksini tapmışdır.¹⁸⁰

Anqlo-Sakson hüququ sistemində bu cür ümumiləşdirmə mövcud deyil. “*Property rights*” ingilis dilindən Azərbaycan dilinə mülkiyyət hüququ yox, “mülkiyyətlə bağlı hüquqlar” kimi tərcümə oluna bilər və bu da bizə çox şey deyir. Məsəl üçün, Mülki Məcəllədə girov hüququ tərfi heç bir yerdə verilməyən “əmlak hüququ” adlandırılır və “mülkiyyətçi olmayan şəxslərin hüququ” sayılır.

¹⁷⁸ Qeyri-maddi dedikdə, məsəl üçün, əqli mülkiyyət başa düşülür.

¹⁷⁹ Вахин, məsəl üçün, Гражданское Право, под ред. А.Г.Калпина и А.С.Масляева (2000), стр. 265

¹⁸⁰ Maddə 26.3 “Mülkiyyət hüququ mülkiyyətçinin təkbaşına və başqaları ilə birlikdə əmlaka sahib olmaq, əmlakdan istifadə etmək və onun barəsində sərəncam vermək hüquqlarından ibarətdir”.

Anqlo-Sakson hüquq sistemində girov hüququ sahiblik, sərəncam vermək hüququ kimi digər növ mülkiyyət hüququdur.

Anqlo-Sakson hüququnda bu cür yanaşma mülkiyyət hüquqlarının nisbi xarakter daşdığını göstərir. Təsəvvür edin, Murad bankdan götürdüyü borc pulla avtomobil alır. Bank Muradın borcu qaytaracağına əmin olmaq üçün və hüquqi dildə desək, borcu təmin etmək üçün Muradın aldığı avtomobilin üzərində ipoteka hüququ əldə edir. Avtomobilin mülkiyyətçisi Muraddır: ancaq Muradın o avtomobil üzərində olan hüquqları məhduddur – o, avtomobili sata bilməz. Əgər Murad avtomobili icarəyə versə, o zaman avtomobilin üzərində digər hüquqlarla yanaşı (yəni Muradın və bankın hüquqları), eyni zamanda icarə hüquqları əmələ gəlir. Gördüyünüz kimi, bir avtomobilin üzərində bir neçə hüquq əmələ gəlir. Biri o birini məhdudlaşdırır da bilər. Bu hüquqların biri digərinə münasibətdə nisbi xarakter daşıyır: bankın ipoteka hüquqları Muradın mülkiyyət hüquqlarına nisbidir.

Mülkiyyətin növləri

Azərbaycanda və o cümlədən bir çox ölkələrdə mülkiyyət müxtəlif növlərə bölünür. Əsas etibarilə fiziki obyektlər iki cür ola bilər: daşınar və daşınmaz. Daşınmaz əmlaka torpaq və binalar kimi yerin səthindən ayrılmayan və ya ayrılacağı təqdirdə yerin səthini və ya əmlakı ciddi şəkildə zədələyə və ya öz təyinatını dəyişə biləcək fiziki obyektlər daxildir. Bütün digər fiziki obyektlər daşınar əmlak kimi qəbul olunur. Bəzən əmlakın daşınar və ya daşınmaz olmasını müəyyən etmək çətin olur. Aydındır ki, torpaq və bina daşınmaz əmlakdır. Ancaq dənizin dibinə bərkidilmiş neft buruqlarını götürək. Neft və qaz çıxarma sənayesində istifadə olunan buruqlar çox böyük və mürəkkəb qurğulardır. Bəzi neft qurğuları gəmilərin üzərinə bərkidilir və gəminin üzərindən tərpətilmədən neft və ya qazın çıxarılması üçün istifadə olunur. Müvafiq olaraq, bu cür buruqlar suyun üzərində rahat hərəkət edir. Bəzi buruqlar isə yer üzünə və ya dənizin dibinə bərkidilir. Buna baxmayaraq, bu cür qurğuları da yerin səthinə və ya buruğa böyük zərər vurmadan yerindən tərpətmək və digər yerlərə daşımaq mümkündür.

Bəzi hallarda qanun nəyin daşınar, nəyin daşınmaz əmlak olduğunu müəyyən edir. Digər hallarda isə məhkəmələr konkret işləri həll edərkən qanunu şərh etmək vasitəsi ilə əmlakın daşınar və ya daşınmaz olmasını müəyyən etməlidir. Təsəvvür edin ki, "A" Oil şirkəti "B" Oil&Gas şirkətinə neft buruğunu satır. Sonra isə onların arasında mübahisə yaranır və "B" Oil&Gas şirkəti iddia edir ki, müqavilə etibarsızdır, çünki neft buruğu daşınmaz əmlak olduğu üçün

müqavilə qeydiyyatata alınmalı idi¹⁸¹. “A” Oil isə bunun əksini iddia edir. Məhkəmə bu əmlakın daşınar və ya daşınmaz əmlak olub-olmadığı haqda qərar verməlidir.

Bu cür qanunları şərh edən zaman məhkəmələr müəyyən “testlərdən” istifadə edə bilirlər. Test dedikdə burada məhkəmələrin müəyyənləşdirdikləri meyarlar toplusu və ya konkret bir meyar nəzərdə tutulur. Misal üçün, yuxarıdakı neft buruğuna dair mübahisəyə baxarkən məhkəmə aşağıdakı meyarlar və ya faktorlar əsasında qərar verəcəyini bəyan edə bilər:

- Əmlakın yeri dəyişdirildikdə bu yerdəyişmənin əmlakın ümumi bazar dəyərinə təsiri. Əgər əmlakın dəyəri kəskin azalarsa, o zaman əmlak daha çox daşınmaz əmlaka aid edilə bilər (sizcə, niyə?).
- Əmlakın yerdən ayrılmasına və digər yerə daşınmasına çəkilən xərc və sərf edilən digər resurslar (misal üçün, enerji). Əgər bu xərclər və sərf edilən resurslar çox böyük olarsa, güman ki, əmlaka daha çox daşınmaz əmlak kimi baxılmalıdır.
- Əmlakla onun əvvəlki yerləşdiyi yerin bağlılıq dərəcəsi və s.

Bu, illüstrasiya məqsədi üçün gətirdiyimiz bir misal idi: praktikada başqa testlər tətbiq edilə bilər. Əslində bu hala tətbiq ediləcək testin strukturunu elə daşınmaz əmlakın qanunda (bizim halda Mülki Məcəllədə) verilən tərifinə baxmaqla daha dəqiq müəyyən etmək olar. Əsas məqsəd mülkiyyətin klassifikasiyasının (yəni siniflərə və ya qruplara bölünmənin) bir çox hallarda nisbi xarakter daşdığını nümayiş etdirmək idi.

Mülkiyyətin digər növləri də var. Əqli mülkiyyət xüsusi kateqoriyanı təşkil edir. Qısaca olaraq deyə bilərik ki, əqli mülkiyyət insanın əqli fəaliyyətinin nəticəsində yaranır və qeyri-maddi əmlak sayılır (yəni fiziki obyekt deyil).

Praktiki baxımdan mülkiyyətin subyektdən asılı olaraq (yəni sahib və ya mülkiyyətçi) növlərə bölünməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən mülkiyyət dövlət, bələdiyyə və xüsusi mülkiyyət ola bilər.¹⁸² Anqlo-Sakson hüquq sistemində tətbiq olunan klassifikasiyalar təxminən eynidir, baxmayaraq ki, müəyyən fərqlər mövcuddur.

¹⁸³

---

¹⁸¹ Bir çox ölkələrdə olduğu kimi daşınmaz əmlaka hüquqlar dövlət qeydiyyatına alınmalıdır.

¹⁸² Maddə 13.2

¹⁸³ Baxın, misal üçün, Supra qeyd 3, səh. 94-95

Adətən daha çox müzakirə obyektinə olan xüsusi mülkiyyətdir. Xüsusi mülkiyyət və ya latınca *Res Privatae* bir şəxsin və ya dairəsi məhdud olan (!) bir neçə şəxsin mülkiyyətində olan əmlakdır. İstər Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında, istərsə də Avropa Konvensiyasında təsbit olunan mülkiyyət hüququ məhz xüsusi mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsinə (və əksər hallarda dövlətdən) yönəlmişdir. Adətən xarici ədəbiyyatda mübahisə doğurmasa da, burada biz xüsusi ilə qeyd etmək istərdik ki, yalnız xüsusi mülkiyyət məhz insan hüquqları kateqoriyasına aid edilir. Nə dövlət, nə də bələdiyyə mülkiyyəti adətən bu statusa malik deyil - ən azından ona görə ki, dövlət və bələdiyyə insan deyil. Birmənalı olaraq, Avropa Konvensiyasında mülkiyyət hüququ xüsusi mülkiyyətin qorunmasına yönəlmişdir (elə digər hüquqlar kimi): Konvensiyanın 1-ci maddəsinə əsasən “Yüksək iştirakçı dövlətlər özlərinin yurisdiksiyası çərçivəsində hər bir şəxsin hazırkı Konvensiyanın 1-ci bölməsində nəzərdə tutulan hüquq və azadlıqlarını təmin etməlidirlər”. Yəni hüquq və azadlıqların (mülkiyyət hüququ da daxil olmaqla) təmin edilməsi vəzifəsi məhz Konvensiyaya üzv olan dövlətlərin (“Yüksək iştirakçı dövlətlərin...”) üzərinə qoyulur.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası bu mənada bir qədər maraqlı misal kimi göstərilə bilər. Əvvəla, 13-cü maddə mülkiyyətin dövlət, bələdiyyə və xüsusi şəxslərə məxsus ola bildiyini bəyan edir, sonra isə 26-cı maddədə mülkiyyət hüququnun, “o cümlədən xüsusi mülkiyyət hüququ”nun qanunla qorunduğuna təminat verir. Yəni 26-cı maddə sadəcə xüsusi mülkiyyətin deyil, dövlət və bələdiyyə mülkiyyətinin də qanunla qorunduğuna təminat verir. Konstitusiyanın insan hüquqları hissəsində dövlət mülkiyyətinin qorunmasına dair təminata nadir hallarda rast gəlinir, çünki mülkiyyəti qorumaq dövlətin borcu olduğundan, dövlətin öz mülkiyyətini qorumaq təminatına çox ehtiyac duyulmur.

Mülkiyyət nə üçün qorunmalı?

Bir çox məhkəmələr, o cümlədən Avropa Məhkəməsi mülkiyyət hüquqları ilə bağlı qəbul etdiyi qərarlarında çox nadir hallarda bu suala cavab verməyə çalışır (əgər ümumiyyətlə çalışırsa). Çox zaman qərarlarda mülkiyyət hüququnun mühüm dəyər olması və cəmiyyət üçün əhəmiyyət kəsb etməsi müzakirə olunmadan qəbul olunur – belə demək olarsa, nəzərdə tutulur. Məhkəmənin ümumi fikrinə əsasən insan hüquqları demokratiya ilə sıx bağlıdır və demokratiyanın inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tarix dərslərindən xatırlayırsınızsa, demokratiya xalqın dövləti idarə etmək hüququnu ehtiva edir. Məntiqə əsaslanaraq demək olar ki, mülkiyyət hüququ digər hüquqlar kimi xalqın dövlət idarəçiliyində iştirakının təmin olunmasının bir vasitəsi kimi çıxış

edir. Avropa Məhkəməsinin mülkiyyət hüquqlarının əsaslarına dair arqumentləri bu cür bir sıra ümumi arqumentlərlə məhdudlaşır. Buna baxmayaraq, mülkiyyət hüququnun nə üçün qorunmalı olduğunu bilmək çox vacibdir: məhz bu səbəbləri anlayaraq biz mülkiyyətin hansı hallarda və necə qorunması haqda düzgün qərar verə bilərik.

Mülkiyyət hüquqlarının təmin olunmasını müzakirə etdikdə ilk növbədə Hardinin “ümumi mülkiyyətin faciəsi” anlayışına gəlirik.¹⁸⁴ Tarixə nəzər salsaq, torpaq sahələri üzərində ümumi mülkiyyətin geniş yayıldığını görürük. Burada biz ümumi mülkiyyət dedikdə müəyyən bir torpaq ərazisindən dairəsi geniş olan insanların – misal üçün, bir kəndin sakinlərinin – istifadə etmək hüququnu nəzərdə tuturuq. Mədarlıqla məşğul olan bir kənddə “ümumi mülkiyyətin faciəsi” halı yaranır. Təsəvvür edin ki, qeyd etdiyimiz əraziyə istənilən vaxt istənilən kənd sakininin inəyi girib otlaya bilər. Başqa inəklər də əlavə olunduqca otun sərfiyyatı çoxalır və torpaq sahəsi otun bitməsi ilə daha az əlverişli şəraitə düşür – belə demək olarsa, torpaq xarab olur. Əgər bütün sakinlər bir-biri ilə əlaqə yaradıb sövdələşə bilsəydilər, o zaman onlar inəklərinin sayını çoxaltmaz, otun daha çox bitməsi üçün şərait yaradardılar. Ancaq bu cür sövdələşmənin olmadığı şəraitdə hər bir sakin inəklərinin sayını artırmaqda maraqlıdır – əgər onlar bunu etməsələr, digərləri edəcəklər. Nəticədə torpaq xarab olaraq tez sıradan çıxır və Hardinin “ümumi mülkiyyətin faciəsi” adlandırdığı hal baş verir.

Yuxarıda təsvir etdiyimiz vəziyyət oyun nəzəriyyəsində geniş istifadə olunan “tusdağın dileması”na bənzəyir. Biz sizə oyun nəzəriyyəsi və “tusdağın dilemması” ilə tanış olmağı məsləhət görürük.¹⁸⁵ Praktiki baxımdan bu hal bizə mühüm məlumat verir: şəxsi və ya xüsusi mülkiyyətin olmadığı halda, heç kimin (demək olar ki, heç kimin) mülkiyyəti qorumaqda və onu inkişaf etdirməkdə marağı olmaz. Şəxsi mülkiyyətin olduğu halda mülkiyyət sahibi mülkiyyətə investisiya qoymaqda və mülkiyyətdən daha effektiv istifadə etməkdə maraqlı olacaqdır.

Xüsusi mülkiyyət hüquqları mülkiyyətin səmərəli istifadəsi ilə yanaşı, eyni zamanda konkret mülkiyyətin ona ən çox dəyər verən şəxsə çatmasına şərait yaradır. Burada mülkiyyət hüquqlarının ötürülə bilməsi böyük rol oynayır. Təsəvvür edin ki, Muradın 10 dondurması, Elxanın isə 10 şokoladı var. Əgər hər bir tərəf üçün bu vəziyyət optimal deyilsə, yəni misal üçün, Muradın daha çox şokolada və daha az dondurmaya, Elxanın isə daha çox dondurmaya və daha az şokolada ehtiyacı varsa, o zaman onlar bir-biri ilə ticarət əlaqəsinə girərək,

---

¹⁸⁴ Hardin, *The Tragedy of the Commons* 162 Science 1243 (1968)

¹⁸⁵ Baxın Avinash K. Dixit, Barry J. Nalebuff, *The Art of Strategy: The game theorist’s guide to success in business and life* (2008)

dondurmaları və şokoladları bir-biri ilə dəyişdirəcək və bu iki növ malın optimal paylanmasına şərait yaradacaqlar. Bu cür paylaşmanın mümkün olması üçün əsas iki institutun olması zəruridir: (i) Murad və Elxanın mülkiyyət hüquqları və (ii) həmin hüquqları ötürmək hüququ.

Yuxarıda qeyd olunanlar mülkiyyət hüququnun iqtisadi nöqtəyindən nəzərdən əhəmiyyətini açıqlayır. Ancaq mülkiyyət hüququnun qorunmasını zəruri edən səbəblər bunlarla məhdudlaşmır – digər səbəblər mülkiyyət hüquqlarını demokratiya, hüququn aliliyi, konstitusionalizm və onların tərkib hissəsi olan hüquqi müəyyənlik və s. kimi mühüm prinsiplərin əlaqəsini nümayiş etdirir. ABŞ-ın Çikaqo Universitetinin professoru Cass Sunstein öz məqaləsində bu səbəbləri ümumiləşdirilmiş şəkildə, ancaq kifayət qədər aydın ifadə edir.¹⁸⁶

---

¹⁸⁶ Cass R. Sunstein, On Property and Constitutionalism, U Ch Law School, Law & Economics Working paper No. 3, 2nd series (1991)

Hüququn İqtisadi Analizi

1. Giriş və Ümumi Konsepsiyalar

Əsası təxminən 1950-ci illərdə qoyulan müasir “Hüquq və İqtisadiyyat” (*Law and Economics*) hazırda ABŞ və bir çox Avropa ölkələrində hüquq təhsilinin ayrılmaz bir hissəsini təşkil edir¹⁸⁷. Nisbətən yeni yaranan bu sahəni başqa cür “Hüququn İqtisadi Analizi” (*Economic Analysis of Law*) də adlandırırlar. Hazırda bir çox hüquqi problemlər mülkiyyət hüququndan tutmuş cinayət hüququna kimi iqtisadi analizlər vasitəsi ilə öyrənilir. Bundan əmin olmaq üçün ABŞ-ın yüksək reytingli hüquq jurnallarına (*law review*¹⁸⁸) nəzər salmaq yetərlidir: bu jurnallardakı hüquq sahəsinə aid çap olunan elmi əsərlərin əksəriyyəti iqtisadiyyat elminin təcrübəsindən geniş bəhrələnir. Ümumiyyətlə, iqtisadi təhlillər bir sıra hüquqi problemlərin müzakirəsində, başa düşülməsində və həll olunmasında güclü vasitə kimi çıxış edir. İqtisadi təhlillər xüsusən də mülkiyyət hüququnun öyrənilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Başlıca səbəb mülkiyyətin daha çox iqtisadi təbiəti və fərdin, şirkətin, ailənin və nəhayət bütöv bir ölkənin iqtisadiyyatının inkişafında aparıcı vasitə kimi çıxış etməsidir.

Müasir hüquq və iqtisadiyyat elminin əsası məhz müqavilə və mülkiyyət hüquqları kimi sırf hüquqi institutların iqtisadi nöqtəyi nəzərdən təhlili ilə qurulmuşdur¹⁸⁹. Hazırda hüququn iqtisadi təhlili iqtisadiyyat elmində əldə olunmuş yeniliklərdən bəhrələnməkdədir. Bununla belə, bir sıra ümumi iqtisadi prinsiplər istənilən iqtisadi təhlildə nəzərə alınır və təməl daşı kimi çıxış edir.

İqtisadiyyat elmini intuitiv olaraq anlasaq da qeyd edilməlidir ki, , iqtisadiyyat **dünyada olan məhdud resurslar barədə cəmiyyət tərəfindən qərarların qəbul edilməsini öyrənən elmdir**. Resursların məhdud olması burada mühüm əhəmiyyət kəsb edir: əgər biz havanı və yediyimiz almaları müqayisə etsək görürük ki, hava məhdud deyildir və hər hansı şəxs istədiyi

---

¹⁸⁷ Əlbəttə hüquq və iqtisadiyyat mövcu olduqları bütün dövrlərdə bir-biri ilə bağlı olunan dissiplina kimi nəzərdə keçirilmişlər. Ancaq müstəqil bir elmi kimi hüquq və iqtisadiyyat məs 50-ci illədən sonra formalaşmışdır. Ona görə də burada “müasir” sözü ciddi qəbul olunmalıdır.

¹⁸⁸ ABŞ-da ən nüfuzlu *Law Review*-ləri (“lou revyu” kimi oxunur) ABŞ-ın universitetlərinin nəznində fəaliyyət göstərir. *Law Review*-ləri səciyyəli cəhət onların universitet tələbələrini tərəfindən idarə olunmasıdır. *Law Review*-lərdə redaktor heyəti sırf universitetin tələbələrindən ibarətdir. Buna baxmayaraq *Law Review*-lərdə hüquq elmində ən nüfuzlu və qabaqcıl elmi əsərlər çap olunur.

¹⁸⁹ Baxın, misal üçün, Richard Posner, *Economic Analysis of Law* (4th Ed), səh 21-22

miqdarda hava ilə nəfəs ala bilər. Bu resurs məhdud olmadığından, onun barəsində qərarın verilməsi iqtisadi baxımdan çox da əhəmiyyət (ekoloji məsələləri nəzərə almadan). Dünyada olan almaların sayı isə məhduddur və biz onların necə istifadə edilməsi barədə qərar qəbul etməliyik – misal üçün, bu gün biz alma ala q yoxsa dondurma?¹⁹⁰. Yuxarıda qeyd olunanların hüquqla sıx əlaqəsi vardır: belə ki, hüquq məhdud resurslar barədə qərar verilməsində mühüm bir instrument kimi çıxış edir. Qəbul olunan iqtisadi qərarlar bir çox hallarda hüquq vasitəsi ilə icra olunduğundan, hüquqşünas üçün hansı iqtisadi qərarın necə qəbul edildiyini bilmək vacibdir¹⁹¹.

Necə qərar verməliyik? Əlbəttə bütöv bir iqtisadiyyat elminin böyük bir hissəsi elə bu barədədir və bir neçə səhifə ilə məhdudlaşan yazı ilə bu suala tam cavab vermək mümkün deyil. Ancaq bir sıra ümumi prinsipləri qeyd etmək istərdik. Bu prinsiplərdən biri **şüurlu seçim nəzəriyyəsidir** (*rational choice theory*)¹⁹². Bu nəzəriyyə əsasən insan bütün üstünlükləri (və ya mənfəəti) və itkilərini (və ya xərcləri) bir-biri ilə müqayisə edərək özünə ən çox xeyir gətirən qərarı verir – başqa sözlə, “öz xeyrini güdür”. Misal üçün, əgər A-nın və B-nin satdığı almanın hər ikisinin dəyəri ayrı-ayrılıqda 10 manat olarsa, (yəni eyni qiymət) və A-nın satdığı alma daha yüksək keyfiyyətə malikdirsə, o zaman şüurlu istehlakçı A-nın satdığı almanı alacaq. Qeyd edilməlidir ki, şüurlu seçim xəsisliklə eyniləşdirilə bilməz: misal üçün, insan öz xeyrini digər şəxslərə xidmət etməkdə görə bilər.

Şüurlu seçim nəzəriyyəsinin bu izahından görünür ki, onun əsasında mənfəətlə xərcləri müqayisə etmək durur. Bu iqtisadiyyatda xərclər və mənfəətin analizi adlanır (*cost-benefit analysis*). Bir qayda olaraq iqtisadi səmərəli seçim o zaman olur ki, mənfəət xərcləri üstələyir. Bu prinsipi mülkiyyət hüququna aid “mülkiyyətin dövlət tərəfindən müsadirəsi” məsələsinə tətbiq etsək: dövlət şəxsi mülkiyyəti o zaman ictimai maraqlar üçün müsadirə edə bilər və etməlidir ki, bu müsadirədən bütöv cəmiyyətin götürdüyü mənfəət müsadirədən irəli gələn xərclərdən (istər birbaşa kompensasiya formasında,

---

¹⁹⁰ Baxın, misal üçün, N. Gregory Mankiw, *Principles of Macroeconomics*, (5th Ed), səh. 3-4

¹⁹¹ Sovet hüquq elminə ümumi nəzər yetirsək görərik ki, bu elm çox hallarda hüququn texniki aspektlərinin – yəni maddələrə baxaraq onların nə tələb etməsini, maddələrin strukturu və s. – öyrənilməsi ilə məhdudlaşmışdır. Ən yaxşı halda hüququn fəlsəfi aspektlərinə nəzər yetirirdi. Bu səbəbdəndir ki, bir çox hüququ disiplinlərin tədrisi və öyrənilməsi qərb-sayağı nəzəriyyələr deyil, sadəcə qüvvədə olan qanunların və onların qısa şərtlərinin üzərində qurulmuşdur. Ənənəvi Sovet hüquq elmində hüququn iqtisadi əsaslarının dərinədən öyrənilməsi hüquqa aidiyyəti olmayan bir məşğuliyyət kimi qəbul olunardı, halbuki müasir hüquqda sadəcə hüququn texniki tərəflərinin öyrənilməsi sadəcə əzbərliyə bərabər tutulur.

¹⁹² Baxın Thomas S. Ulen, *Rational Choice in Law and Economics*,

istərsə də mülkiyyət sahiblərinə müsadirə ilə bağlı dəyən zərər formasında) daha çox olsun.

Şüurlu seçim nəzəriyyəsinin və onunla bağlı olan xərc-mənfəət analizinin bir sıra üstünlükləri vardır və bu üstünlüklər onun iqtisadiyyat elmində geniş istifadəsinə şərait yaradır. İllüstrasiya üçün: şüurlu seçim nəzəriyyəsi fərdin və ya bütöv bir cəmiyyətin necə addım atacağını əvvəlcədən görməyə imkan verir. Yuxarıdakı alma ilə bağlı misalda, bütün digər göstəricilər dəyişmədikdə, istehlakçının hansı qərar verəcəyini bilmək elə də çətin deyil: o A-nın satdığı almaları alacaqdır. Bu üstünlüklərlə yanaşı şüurlu seçim nəzəriyyəsinin bir sıra boşluqları da vardır. Bu, əsasən hər hansı mənfəət və xərclərin *subyektiv* xarakter daşması ilə bağlıdır. Yəni nəyin mənfəət (xeyir) və ya xərc (itki) olması insandan-insana dəyişə bilər: bir insan üçün mənfəət digəri üçün əhəmiyyət daşımaya (mənfəət olmaya) və ya əksinə ola bilər. Alma misalına yenidən müraciət etsək, „ola bilsinki müəyyən bir istehlakçı üçün keyfiyyət deyil, almanın xarici görünüşü daha vacibdir. Bu zaman B-nin satdığı almaların görünüşü daha yaxşıdırsa, qiymətlərin eyni olduğu halda belə, istehlakçı məhz B-nin satdığı almaları alacaqdır.

Hər bir halda məhdud resurslar barədə qərarın verilməsi digər bir mühüm prinsipə əsaslanır: iqtisadçılar daima vurğulayırlar ki, resurslar məhdud olduğu üçün insanlar daima iqtisadi seçim qarşısından qalırlar – bir malı əldə etməkdən ötəri onlar digərindən keçməli olurlar. Məhz keçməli olduğumuz mal və ya onun dəyəri çox vaxt xərclərimizin əsasını təşkil edir. Bu cür xərclərə iqtisadiyyatda “**buraxılan imkan xərci**” və ya “**əldən çıxan fayda**” deyirlər (İngiliscə: *opportunity cost*). Misal üçün, siz instituta qəbul olaraq orada təhsil ala bilərsiniz. Təhsil də investisiyanın bir formasıdır – adətən təhsilə çəkilən xərclərə insan kapitalına qoyulan investisiya kimi baxırlar (və bu elə belə də adlandırılır). Bu zaman siz heç bir təhsil haqqı ödəməsəniz də xərc çəkirsiniz. Misal üçün, təhsilə sərf etdiyiniz vaxtın əvəzinə siz işləyib pul qazana bilərsiniz. Sizin təhsilinizlə məşğul olduğunuz üçün əlinizdən çıxan bu fayda, buraxılan imkan xərcidir.

Hüquqşünaslar üçün digər bir mühüm məsələni də nəzərdə saxlamaq zəruridir: rəşional insanların qəbul etdiyi iqtisadi qərarlar **marjinaldır**. Marjinal sözünün kökü inglis sözü “*margin*”-dir; *margin* isə nəinsə qırağı və ya küncü deməkdir. Təsəvvür edin, siz bazara getməzdən əvvəl hansısa meyvələri alacağınızı planlaşdırırsınız və nəzərə alırsınız ki, sizin cəmi 100 manat pulunuz var. Adətən sizin seçiminiz 100 manatın hamısına alma almaq (və ya hər hansı bir digər meyvə) və yaxud heç nə almamaq deyil. Adətən sizin seçiminiz hansı meyvədən (alma, armud, nar və s.) hansı miqdarda almaqdır. Sizin bu gün 10 almaya ehtiyacınız varsa siz qiymətləri nəzərə alaraq 10 alma alacaqsınız. 11-ci alma artıq sizə daha az lazımdır, yəni əlavə 1 almanın marjinal dəyəri sizin üçün

daha azdır. Qıyası, insanlar qərarlar qəbul edərkən mənfəət və xərcləri mütləq şəkildə deyil, məhz marjinal mənfəəti marjinal xərclərlə müqayisə edərək qəbul edirlər. Başqa cür desək həyatda hər şey qara və ya ağ deyildir, onların arasında bir çox rənglər vardır – və əsas seçim də bu rənglər arasındadır.

2. *Bazar, Tələb, Təklif və Qiymət*

İqtisadiyyat elminin ən fundamental konsepsiyalarından biri əlbətdə ki, tələb və təklif konsepsiyasıdır. Bu konsepsiyanın mahiyyətini müzakirə etməzdən öncə “bazar” terminini açıqlamaq zəruridir. **Bazar** dedikdə hər hansı bir mal və ya xidmətin satıcı və alıcılarının məcmusu və görüşdüyü yer başa düşülür. Məsələn, almanın bazarı dedikdə hər hansı bir ərazidə olan almaların satıcıları və alıcılarını başa düşürük. Almanın bazarı sadəcə açıq bazar dediyimiz yerlərdə satılan almalarla məhdudlaşmır. Burada coğrafi amil böyük rol oynayır. Bu bazara müəyyən coğrafi ərazidə - məsələn üçün, Bakı şəhərində olan almaların satıcıları və alıcıları da daxildir. Biz yerli bazar dedikdə isə adətən hər hansı malın ümumi olaraq Azərbaycanın ərazisində və ya onun hər hansı bölgəsinin yerləşdiyi ərazidə olan satıcıları və alıcıları nəzərdə tuturuq. Yəni, yerli bazar daha məhdud anlayışdır. Beynəlxalq bazar dedikdə isə dünyada hər hansı növ malın satıcıları və alıcılarının məcmusu başa düşülür.

Tələb və təklifin təhlilini asanlaşdırmaq məqsədi ilə biz bazarda rəqabətin olduğunu güman edirik, ancaq əlbətdə ki, bu belə olmaya da bilər. **Rəqabətli bazar** dedikdə bu başa düşülür: bazarda satıcıların və alıcıların sayı o qədər çoxdur ki, onlardan hər hansısa biri öz strategiyasını və ya hərəkətini dəyişdikdə bu dəyişiklik ümumi bazara təsir etmir. Məsələn üçün, alma satıcılarından biri qiyməti bir az qaldırıqda, əgər bazar kifayət qədər rəqabətli olarsa və bütün digər göstəricilər dəyişmədən qalarsa, o zaman bu qiymət artımı ümumi bazarda qiymət artımına və ya digər dəyişikliyə gətirib çıxarmaz. Belə olan halda qiyməti artıran hər hansı bir alma satıcısı uduzacaqdır, çünki alıcılar almaları ondan deyil digər satıcılardan alacaqlar.

Bazarda rəqabət mühüm səviyyədə azaldıqda və hər hansı bir malın və ya xidmətin yalnız bir satıcısı olduqda bu hal *monopoliya* adlanır. Bazarda bir-biri ilə rəqabət aparmayan və ya az rəqabət aparan bir neçə satıcı olduqda isə bu hal *oligopoliya* adlanır.

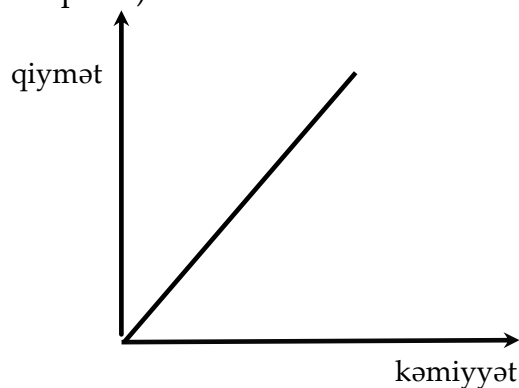
Bazar nəzəriyyəsi iqtisadiyyatda və hüququn iqtisadi analizində çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ticarət məhz bazar şəraiti olduqda mümkündür və iqtisadçılar əzəldən qəbul etmişlər ki, ticarət hər kəsin vəziyyətinin iqtisadi cəhətdən yaxşılaşdırılmasına şərait yaradır. Bazar insanlara imkan verir ki, öz resurslarından məksimum səmərəli istifadə etsinlər; bu misala nəzər yetirin:

Əgər A və B ikisidə həm dondurma, həm də şokolad düzəldə bilərlərsə, lakin A dondurmanı B-yə nisbətdə daha az xərc çəkməklə, B isə şokoladı A-ya nisbətdə daha az xərc çəkməklə düzəldə bilərsə, o zaman bazar şəraitində A dondurmanı, B isə şokoladı düzəldəcək və onlar bir-biriləri ilə ticarət əlaqələrinə girməklə bir-birini dondurma və şokoladla təmin edəəcəklər.

Bəzi dövlətlər bazar nəzəriyyəsini qəbul etmirlər. Tarixdən o qədər də uzaq olmayan keçmiş Sovetlər İttifaqı buna ən gözəl nümunə olardı.. Sovetlər İttifaqında bazarı dövlət tərəfindən hazırlanan planlar əvəz etməli idi. Bu səbəbdən də Sovet iqtisadiyyatı planlı iqtisadiyyat adlandırılırdı. Beş illik planlarda dövlət hansı miqdarda dondurmaların və şokoladların istehsal olunacağını planlaşdırırdı. Çox keçmədi ki, bunun qeyri-effektivliyi özünü büruzə verdi.

Buradan bazarın digər bir üstünlüyü ortaya çıxır. Belə ki, bazar imkan yaradır ki, hər hansı malı və ya xidməti ona ən çox dəyər verən şəxs əldə etsin. Bu fikir bizə Koza nəzəriyyəsini müzakirə edərkən daha aydın görünəcəkdir.

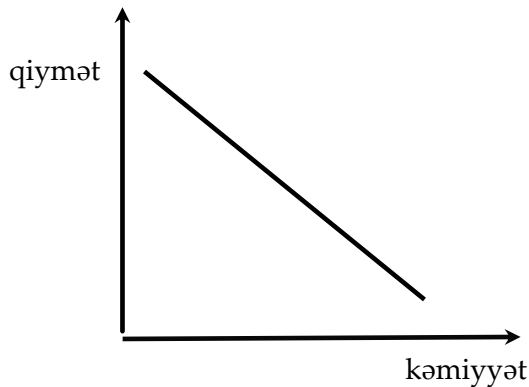
Bazarı məhz tələb və təklif formalaşdırır. Bazar üçün verdiyimiz öncəki tərfi -alıcıların və satıcıların görüşdüyü yer, bir qədər başqa formada da ifadə etmək olar: bazar hər hansı bir mala və ya xidmətə dair tələblərin və təkliflərin görüşdüyü yerdir. **Tələb** dedikdə biz bazarda olan alıcıların almaq istədikləri və almaq iqtidarında olduqları hər hansı növ malların və ya xidmətlərin sayını başa düşürük. Tələblə qiymət bir-birinə münasibətdə düz istiqamətdə dəyişirlər, Tələbin Qanununa əsasən, hər hansı mala və ya xidmətə tələb artıqda, bütün digər göstəricilər dəyişməmiş qaldıqda, adətən həmin malın qiyməti də qalxır (Bax: 1-ci qrafik).

Təklif isə bazarda olan satıcıların sata bildikləri və ya satmaq iqtidarında olduqları hər hansı növ malların və ya xidmətlərin sayıdır. Tələbdən fəqli olaraq təklif adətən qiymətlə əks istiqamətdə dəyişir. Yəni, *ceteris paribus*, hər hansı malın və ya xidmətin təklifi qalxdıqda, həmin malın və ya xidmətin qiyməti

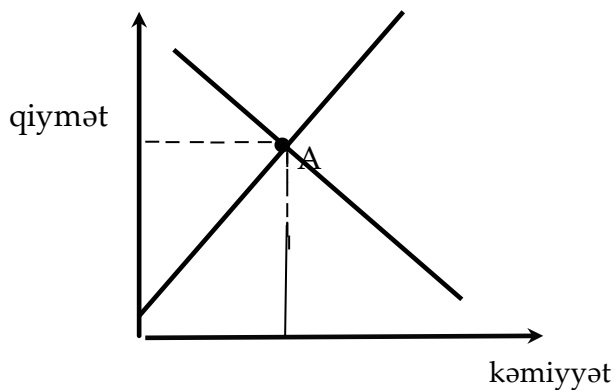
aşağı düşür (Bax: 2-ci qrafik) – başqa cür desək, bir maldan və ya xidmətdən nə qədər çox olarsa, o qədər də həmin malın və ya xidməti qiyməti aşağı düşür.

Qrafik 2

Bu iki dəyişənin kəsişmə nöqtəsində isə tarazlıq ("ekvilibrium") yaranır (Bax:3-cü qrafik)

Qrafik 3.

Burada A nöqtəsində alıcıların hər hansı bir malı almaq iqtidarında olduqları qiymətlə satıcıların sata bildikləri qiymətlər eynidir – bazarda olan tələb və təklifin təsiri nəticəsində ekvilibrium qiymət ortaya çıxır. Gördüyümüz kimi bazar imkan verir ki, tələblə və təklif görüşərək qiyməti müəyyən etsinlər.

Bazarın ən mühüm tənzimləyici vasitəsi məhz qiymətdir. 18-ci əsrdə yaşamış görkəmli şotland iqtisadçısı Adam Smit özünün *Millətlərin Var-Dövləti* (*Wealth of Nations*, 1776) adlı əsərində "görünməyən əlin" (*invisible hand*) bütün iqtisadiyyatı idarə etdiyini qeyd etmişdir. Bu nəzəriyyəyə əsasən rəasional insanlar özlərinin xeyrinə qulluq edən qərarlar qəbul etsə də, görünməyən əl bu şəxsi qərarlardan son nəticə olaraq bütöv cəmiyyətin faydalanmasına aparır. Baxmayaraq ki, bazarda olan və rəasional seçim edən hər bir şəxs məhz özünün

xeyrinə qulluq edən qərar qəbul etmək istəyir, son nəticədə onlar optimal qiyməti müəyyən edirlər.

3. *Bazar və Dövlət Tənzimləməsi*

İqtisadiyyat elmində və onun hüquq sahəsində tətbiqinə həsr olunmuş bir çox əsərlərdə və müzakirələrdə əsas yer tutan mövzulardan biri alternativ tənzimləmə mexanizmi kimi dövlətin bazar iqtisadiyyatına müdaxiləsidir. Adam Smit və digər neoklassik cərəyana aid edilən iqtisadiyyatçılar bazarın və görünməyən əlin üstün mövqe tutduğunu qeyd etmişdirlər. Neoklassiklərə görə dövlətin müdaxiləsinə heç bir əsas yoxdur və bazar özü hər şeyi tənzimləyir. Onların fikrincə dövlətin müdaxiləsi təbii tənzimləmə prosesinə zərər vuraraq resursların qeyri-effektiv şəkildə paylanmasına gətirib çıxarır. Keçmiş Sovetlər İttifaqının iqtisadiyyatına nəzər yetirərkən bunu qismən də olsa anlamaq olar: dövlətin planları çox zaman qeyri-effektiv olmuşdur. Ancaq hazırda dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə etməsi, ABŞ kimi ultra-kapitalist dövlətlərdə belə, təbii bir faktor kimi qəbul olunur – əksər hallarda müzakirə mövzusu müdaxilənin dərəcəsidir (yəni marjinal müdaxilə). Bəs nə üçün dövlətin müdaxiləsi bu qədər zəruridir? Çünki bazar heç də hər zaman mükəmməl işləmir. Aşağıda biz bazarın mükəmməl işləməsi üçün zəruri olan bəzi şərtləri sadalayır və onlarla bağlı bəzi çatışmazlıqları qeyd edirik:

1. Bazarda kifayət qədər rəqabət vardır. Ancaq biz bilirik ki, bu heç də həmişə belə olmur. Monopoliya şəraitində görünməyən əlin və ya bazarın tənzimləmək imkanları məhduddur və ya ümumiyyətlə yoxdur. Monopolistlər qiymətləri məhz özləri müəyyən edirlər. Dövlətin antiinhisar siyasəti də məhz bu çatışmazlığı aradan qaldırmaq məqsədi daşıyır.
2. Bazarda kifayət qədər alıcı və satıcı vardır və onlar, xüsusən də alıcılar mallar və xidmətlər barədə tam məlumata malikdirlər. Yəni sizdə bazara gedərkən istənilən malın keyfiyyəti və digər xüsusiyyətləri barədə tam məlumat var. Başqa sözlə siz pisi yaxşıdan asan seçə bilərsiniz. Nəticədə etibarilə, pis malı aşağı qiymətə, yaxşını isə daha yüksək qiymətə alırsınız. Ancaq bu heç də hər zaman belə deyil: malların keyfiyyəti barədə məlumat hər zaman sizin düşündüyünüz kimi olmaya da bilər.
3. Bazar iştirakçıları şüurlu seçim etmək iqtidarındadırlar və dəyişən şərtlərə şüurlu seçimlərinə əsasən cavab verirlər. Bu həmişə belə deyil. Bir çox

hallarda alıcıların və satıcıların hərəkətləri şüurlu seçim formulasına uyğun gəlmir.

4. Əqdlə bağlı xərclər çox cüzidir və ya ümumiyyətlə yoxdur. Məsələn, yuxarıda biz mal və xidmətlər barədə məlumatın natamam olması barədə danışdıq. Çox vaxt alıcı mal barədə tam məlumat əldə edə bilər, ancaq bunun üçün o böyük xərc çəkməlidir: malın və ya xidmətin ilkin satıcısını axtarıb tapmaq, malın laboratoriyada analizinin aparılmasını sifariş etmək və s. Ancaq bunları hamısı xərc tələb edir.
5. Digər mühüm bir məsələ də xarici təsirlə (*externality*) bağlı olan problemlərdir. Demək olar göstərilən bütün növ fəaliyyətlərin bu və ya digər formada xarici təsiri vardır. Xarici təsir müsbət və ya zərərli ola bilər. Bir çox sənaye müəssisələri ətraf mühitə çirkləndirici maddələr və ya tullantılar buraxırlar. Bu cür tullantılar həmin müəssisələrin fəaliyyətinin yaratdığı zərərli xarici təsirdir.

Dövlətin bazara müdaxiləsi yuxarıda qeyd olunan çatışmazlıqların aradan qaldırılması məqsədini daşıyır. Burada kommunist ideologiyası ilə bir mühüm fərqi yaddan çıxarmayaraq: kommunist ideologiyası ümumiyyətlə tənzimləyici mexanizm kimi bazarın inkar edirdi. Bu ideologiya onu irəli sürürdü ki, hər şeyi dövlət müəyyənləşdirməlidir. Dövlətin bazarı tənzimləməsi isə bazarı inkar etmir, əksinə bazarda olan çatışmazlıqları aradan qaldırmaqla bazarın inkişafına nail olmaq məqsədi güdür.

Məlumatın natamam olması (yuxarıda 2-ci bənd) və xarici təsir (yuxarıda 5-ci bənd) hüququn iqtisadi analizində mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün onların bir qədər geniş formada izah olunmasına ehtiyac vardır. Bir şəxsin digərinə nisbətə daha çox informasiyaya malik olması halı **informasiya assimetriyası** adlanır. İnformasiya assimetriyası həyatımızın bir çox məqamlarında mövcuddur. Məsələn, bazarda meyvə alarkən, satıcıdan fərqli olaraq bizdə meyvə haqda müfəssəl məlumat olmur və nəticə etibarilə biz çox zaman satıcının bizə dedikləri əsasında həmin meyvəni alıb-almamaqla bağlı seçimimizi edirik: : Bu hal *assimetrik informasiyanın* mövcudluğu olaraq analiz edilir. İnformasiya assimetriyasını başqa cür izah etməyə çalışsaq bunu informasiya üstünlüyü də adlandıra bilərik. İnformasiya assimetriyası iqtisadi analizlərdə çox böyük rol oynayır. Gəlin bir situasiyanı birlikdə analiz edək siz işlənməmiş avtomobil almaq məqsədi ilə avtomobil bazarına gedirsiniz. Əksər hallarda siz hansı avtomobilin daha yaxşı, hansının isə pis olduğunu bütün dəqiqliklə bilə bilməzsiniz. Bu barədə müfəssəl məlumat adətən satıcıda olur. Keyfiyyət barədə məlumat olmadığı üçün, sizə bütün avtomobillər eyni gəlir.

Aşağı keyfiyyətli avtomobillərin satıcıları isə bunu bildiyindən, avtomobillərini yüksək keyfiyyətli avtomobil ilə eyni qiymətə sata bilərlər. Bu zaman onlar daha az xərclə daha çox gəlir əldə edirlər. Bu tendensiyanı müşahidə edən yüksək keyfiyyətli avtomobillərin satıcıları da daha çox gəlir əldə etmək məqsədi ilə aşağı keyfiyyətli malları satmaqda maraqlı olacaqlar. Nəticədə isə bu informasiya assimetriyası ona gətirib çıxarır ki, aşağı keyfiyyətli mallar yüksək keyfiyyətli malları bazardan sıxışdırıb çıxarır¹⁹³.

Xarici təsir anlayışının mülkiyyət hüquqları üçün çox böyük əhəmiyyəti var. Bir çox qanunlar birinin mülkiyyətindən istifadə nəticəsində digərlərinə dəyən ziyan nəticəsində yaranan münasibətləri tənzimləyir. Bunlardan ekoloji qanunvericiliyi misal gətirmək olar. İqtisadi nöqtəyi nəzərdən zərərli xarici təsir digərləri üçün xərkdir. Misal üçün, bir-birinə bitişik iki binaların birində həkimin iş otağı, digərində isə şokolad sexi yerləşir. Şokolad sexində olan avadanlıqlar işləyən zaman onların səsi ətrafa yayılır və vibrasiya yaradırlar. Təsəvvür edin ki, ay ərzində sex sahibinin əldə etdiyi gəlir 100 manat, adi xərcləri isə 50 manatdır. Həkim isə adi halda öz müştərilərinə göstərdiyi xidmətə görə 30 manat qazanır. Ancaq şokolad avadanlıqları səs və vibrasiya yaratdığı üçün həkimin müştərilərinin yarısı onun yanına gəlmək istəmirlər və nəticə olaraq həkim aya 30 deyil, 15 manat qazanır. Bu zaman 15 manat şokolad sexi sahibinin yaratdığı xarici təsir nəticəsində əmələ gələn xərkdir. Adi halda effektivliyi təmin etmək üçün 15 manat xərc daxilə yönəlməlidir (*internalized*), yəni onları şokolad sexinin sahibi çəkməlidir.

Nəzərə alın ki, xarici təsir problemi barədə yuxarıdakı misal sadəcə illüstrasiya üçündür. Xarici təsir probleminin həlli yolları muhtəlifdir və biz bunlara Koza teoremini müzakirə edərkən nəzər yetirəcəyik.

---

¹⁹³ George A. Akerlof, *The Market for "Lemons": Quality Uncertainty and the Market Mechanism*, *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 84, No. 3. (Aug., 1970), pp. 488-500